

XIK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BERNARD ADAMS
ADORJÁNI PANNA
BALÁZS IMRE JÓZSEF
DÁNÉ VERONKA
GÖMÖRI GYÖRGY
HATOS PÁL
HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY
IZSÁK ANIKÓ-BORBÁLA
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA
LIVIU JITIANU
KISS ANDRÁS
KOVÁCS ANDRÁS
KOVÁCS KISS GYÖNGY
MIKLÓS ÁGNES KATA
OBORNI TERÉZ
PAPP KLÁRA
RÓTH ANDRÁS LAJOS
SIPOS GÁBOR
TAKÁCS PÉTER

3

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG

III. FOLYAM
2013.
MÁRCIUS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXIV/3. • 2013. MÁRCIUS

TARTALOM

K. K. GY. • Az önálló Erdélyi Fejedelemség	3
OBORNI TERÉZ • Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése	8
GÖMÖRI GYÖRGY • Tanácsok Báthory Zsigmondnak és korabeli beszámolók törökellenes hadjáratairól	17
SIPOS GÁBOR • „tanulságoknak okáért...” Bethlen Gábor világi elitképző programjáról	21
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA • Az fejedelmi udvar az Erdélyi Fejedelemségben	27
PAPP KLÁRA • Nemesi társadalom az Erdélyi Fejedelemségben	34
HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY • Pillantás Erdély fejedelemség kori társadalmára	43
DÁNÉ VERONKA • „Minden birodalmak... törvénnyel is oltalmaztatnak”	50
MIKLÓS ÁGNES KATA • Hangok egy fal két oldaláról (<i>vers</i>)	57
RÓTH ANDRÁS LAJOS • Európaiságunk megsejtése	61
KOVÁCS ANDRÁS • Fejedelmi építkezések Erdélyben	69
LIVIU JITIANU • Vallásszabadság az emberi jogok tükrében	80
KISS ANDRÁS • Az erdélyi vallásszabadság Aranyosszék mindennapjaiban a 17. század második felében	87
KOVÁCS KISS GYÖNGY • Mozaikkockák a fejedelemség kori Kolozsvár mindennapjaiból	95
SZALMA RÉKA • Valaki más, t°C, Változatok (<i>versek</i>)	105
Interjú Hatos Pállal, a Balassi Intézet főigazgatójával (<i>Kérdezett Zólyva Andrea Csilla</i>)	107
■ MŰ ÉS VILÁGA	
TAKÁCS PÉTER • Ady áldott és átkozott Érmindszentje (I.)	109
■ TÉKA	
ADORJÁNI PANNA • A művész bennem van (<i>Sasszé</i>)	113
BERNARD ADAMS • A <i>Törökországi levelek</i> francia fordításáról	115
IZSÁK ANIKÓ-BORBÁLA • Az értelmiség esete a csapdákkal	117

BALÁZS IMRE JÓZSEF • Hetven mondat	120
A Korunk könyvajánlata (<i>Kovács Kiss Gyöngy ajánlja</i>)	124

■ TALLÓ

S. L. • Anyanyelvi Konferencia – 40 év mérlege	125
--	-----

■ ABSTRACTS	126
-------------------	-----

■ KÉP

KOVÁCS ANDRÁS fotói, illetve illusztrációs anyag a Kovács András:
Késő reneszánsz építészeti Erdélyben (Kvár, 2006) című kötetből.

Végigfutó: Kolozsvár. A Farkas utcai templom és a református kollégium.
Páldi Székely István metszetének részlete. 18. század

A borítón:

Újlaki György fejedelmi étkefogó díszes íjtartója és tegze. Lukas Nickel segesvári ötvös munkája.
1627. Badisches Landesmuseum, Karlsruhe. (Heller István: *Ungarische und Siebenbürgische
Goldschmiedearbeiten*. Hirmer Vlg. München, 2000.)

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ **Elnök:** KÁNTOR LAJOS ■ **Tiszteletbeli elnök:** DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY ■ **A szerkesztőség tagjai:** BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom) CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes, világirodalom), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ **Gazdasági vezető:** KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ **Grafikai arculat:** KÖNCZEY ELEMÉR
■ **Titkárság:** BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA
■ **A Korunk – Budapesti Porta grémiuma:** DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR
■ **Állandó munkatársak:** EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), JAKABFFY TAMÁS, KESZEG ANNA, KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, SZENTES ZÁGON, ZELEI MIKLÓS (Budapest)
■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány, a Bethlen Gábor Alap, a Nemzeti Kulturális Alap, a Kolozsvári Városi Tanács, a Kolozs Megyei Tanács, a Román Művelődésügyi és Örökségvédelmi Minisztérium és az Új Budapest Filmstúdió.
■ **SZERKESZTŐSÉG:** Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.
Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ **POSTACÍM:** 400750 Cluj, OP1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.
■ **NYOMDA:** ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407
■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.
A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.
■ Revista apare cu sprijinul Ministerului Culturii
■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei și Consiliului Local Cluj-Napoca
■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284) ■ **ISSN: 1222-8338**

AZ ÖNÁLLÓ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG

A mohácsi csatavesztés utáni években a középkori Magyar Királyság három részre szakad. Egy keskeny északi és nyugati területsáv a Habsburg Birodalom részévé válik; a Duna és a Tisza menti központi területek közvetlen török közigazgatás alá kerülnek; az ország keleti része pedig a kettős királyválasztás következményeképpen a Portának adót fizető, félfüggetlen entitássá válik, olyan államalakulattá, amelyet a kortársak már 1570 körül *Principatus Transylvaniae*ként emlegetnek. Az Erdélyi Fejedelemség valójában az 1526-ot követő évtizedek politikai-hatalmi harcainak az utórezgéseként jön létre. Kezdetben a tényleges uralkodói teendőket I. (Szapolyai) János özvegye, a száműzetésből 1556-ban visszatért Izabella királyné látja el. A fejedelmi címet elsőként a trónon őt követő fia, Szapolyai János Zsigmond élete legvégén szerzi meg, 1571-ben – ő azonban halálát megelőzően mindössze négy napig viselheti teljes joggal azt a titulust, amelyet a speyeri egyezmény biztosít számára: *Princeps Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae eidem annexarum* (Erdély és Magyarország kapcsolt részeinek fejedelme).

Az 1570-es speyeri egyezmény – amely egyfajta betetőzése a mohácsi csatát követő évtizedek politikai történéseinek – kitételei szerint Erdély most már minden kétséget kizárólag önálló államalakulat, fejedelme megköti első nemzetközi szerződését, amelyben egy másik ország uralkodója elismeri őt. Az egyezmény a fejedelemség önálló államisága szempontjából döntő jelentőségű, vitás közjogi kérdésekben hoz megoldást, rögzíti az új állam határait. A történelmi, vagyis a Királyhágón

Az 1570-es speyeri egyezmény – amely egyfajta betetőzése a mohácsi csatát követő évtizedek politikai történéseinek – kitételei szerint Erdély most már minden kétséget kizárólag önálló államalakulat, fejedelme megköti első nemzetközi szerződését, amelyben egy másik ország uralkodója elismeri őt.

túli, tulajdonképpen Erdély területén kívül jó ideig a volt Magyar Királyság más területeit, így a Partiumként ismert kelet-tiszántúli területsávot is birtokolja. Az egyezmény értelmében ide tartozik a teljes Máramaros, Bihar, Zaránd, Középszolnok és Kraszna vármegye, majd később Arad, Temes és Szörény vármegyék területe is.

Az önálló Erdélyi Fejedelemség a 16. század közepétől a törökök 17. század végi kiűzéséig, tehát mintegy 150 évig áll fenn. A többi egykori magyar területtel azonban ezt követően sem egyesül, hanem önálló közigazgatási egységként (előbb fejedelemségként, majd 1765-től nagyfejedelemségként) integrálódik a Habsburg Birodalomba.

Bár a fejedelmeket az erdélyi rendek alkotta országgyűlés, a diéta választja, e választásokat minden esetben szultáni *ahdnáménak* kell megerősítenie. A Porta tehát formálisan megőrzi a választottak jóváhagyásának és megerősítésének a jogát, de néhány 17. századi vészterhes időszak kivételével csak elenyésző mértékben avatkozik az ország belügyeibe. Az országgyűlést a fejedelem hívja össze, ő határozza meg az ország politikai arcélét, amelyet – amennyiben nem ütközik az Oszmán Birodalom érdekeivel – szabadon alakíthat.

A fentebbi kitételeket (is) tartalmazza az az erdélyi alkotmány, amely a rendek megerősített jogai, a szokásjog és az országgyűlési határozatok ötvözetéből kovacsoldódik össze. Utóbbiakat a 17. században egységesítik, az országgyűlés az 1653-as *Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae*, valamint az 1669-es *Compilatae Constitutiones Regni Transylvaniae* gyűjteményeiként fogadja el őket.

Erdély önálló fejedelemséggé alakulásának pillanatától nyilvánvaló, hogy az államalakulat további fejlődését alapvetően a Habsburg és az Oszmán Birodalom egymáshoz való viszonyának alakulása határozza meg. János Zsigmondnak a Habsburg Ferdinánddal való szakítása megtörténik ugyan, Erdély sajátos, államjogilag köztes helyzete azonban továbbra is fennmarad: a rendek egyrészt elismerik az ország belső autonómiáját és alkotmányát szavatoló Magas Porta fennhatóságát – a fejedelemség egyebek közt évi adó fizetésére köteles, illetve kül-, valamint hadügyekben szintén a szultáni akarattal alávetett –, másrészt Erdélyt továbbra is a formálisan soha fel nem számolt Magyar Királyság részének tekintik, amelyre viszont a Habsburgok tartanak igényt. János Zsigmond 1570-ben, fejedelmi címének megerősítéséért cserében aláveti magát a magyar király fennhatóságának. Ez azzal a következménnyel jár, hogy Erdély fejedelmei ezentúl nominálisan ugyan elismerik a Habsburgok hatalmát, fejedelmi címük megerősítését azonban – mint láttuk – az oszmán szultánoktól kapják.

Az Oszmán Birodalomtól való függés érdemi lazítását, illetve az időleges függetlenedést csak a legkarakteresebb fejedelmeknek sikerül uralkodásuk idején biztosítaniuk. Közéjük tartozik Báthory István, aki nagy műveltségű, biztos kézzel irányító, megfontolt és helyesen mérlegelő fejedelmeként az 1570-es és 1580-as években megteremtí a belső nyugalmat, ugyanakkor biztosítja Erdély önálló államiságát. A lengyel királlyá is megválasztott Báthory koncepciója az oszmán–Habsburg kettős alávetettségről és a szétszakított országrészek egyesítéséről legtöbb utódjának politikai irányvonalát befolyásolja.

A 16. század végén a fiatal Báthory Zsigmond külpolitikája relevánsan tükrözi a fejedelemség bizonytalan politikai helyzetét és a két nagyhatalom egyensúlyától való erőteljes függőségét. Báthory Zsigmond – az egyik legvitatottabb és leginkább ambivalensen megítélt fejedelem – azzal, hogy belép a Habsburgok vezette – az oszmánok ellen irányuló – Szent Ligába, beleviszi az országot a tizenöt éves „hosszú török háborúba”. Ezzel Erdély újra a már jól ismert helyzetbe kerül: a törökökkel többször megütköző császári csapatok az országot ismételtelen megszállják, és a Habsburg-uralkodó nevében igényt támasztanak a hatalomra. Felfüggesztik az ország törvényeit, hatályon kívül helyezik a vallásszabadságot, majd a rendek heves, de eredményte-

len tiltakozása ellenére megkezdik az ország rekatolizálását. Eközben a fejedelmi hatalom meggyengül, a fejedelemség alárendelt, vazallusi státusa kihangsúlyozódik, korábbi politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális prosperitása megtorpan.

A politikai befolyásért folyó harc zűrzavaros éveinek egyik közjátékaként a 16. és a 17. század fordulóján alig több mint egy évre Mihály havasalföldi vajda II. Rudolf császár helytartójaként átveszi Erdély fölött a hatalmat. A Mihály vajda meggyilkolását követő, Basta császári generális véres rémuralmának a Bocskai István vezette mozgalom vet véget 1604-ben. Az erdélyi, majd a magyar országgyűlés Bocskait 1605-ben fejedelemmé választja, az aktust rövidebb később a Porta is elismeri, ami arra kényszeríti II. Rudolf császárt, hogy maga is megkösse Bocskaival a békét. Erdélyben – és a királyi Magyarországon – ezt követően visszaállítják a rendi jogokat és a vallásszabadságot, ugyanakkor a nyugati részén új területekkel gyarapodó Erdélyi Fejedelemség függetlensége megerősödik. Az ekképpen előállt új helyzetet a két nagyhatalom az 1606-os zsitvatoroki békében kodifikálja a *status quo* kölcsönös elismerésével. Bocskai alig kétéves uralkodása alatt Erdélyt súlyos válsághelyzetből menti ki, és „újrarendolja” az önálló fejedelemség eszmeiségét. Végrendeletében megfogalmazott politikai hitvallása jó néhány öt követő államférfinak mutat iránymutatást.

A Bocskait követő fejedelmek erős kezű, autoriter belpolitikát folytatnak, ám már Báthory Gábor országlása (1608–1613) idején – az ígéretes kezdetet leszámítva – belső zavargások törnek ki. Báthoryt családnevének, megnyerő külsejének, tehetségének és nem utolsósorban Bethlen Gábor támogatásának kijáró várakozással és reménnyel választják meg a rendek, akiknek azonban rövidesen csalódnuk kell. A fejedelem négyéves uralkodása bizonytalanságba taszítja Erdélyt, nemcsak bel-, de külpolitikailag is, az ország külső viszonyaiban alighogy helyreállt egyensúlyt is megbillenti.

A 17. század első felét „Erdély aranykoraként” emlegeti a történeti irodalom. A vitathatatlan prosperitás elválaszthatatlanul összefonódik Bethlen Gábor nevével, akinek személyében rendkívül tehetséges, sokoldalú, céltudatos realpolitikusként kerül a fejedelmi trónra – aki kortársaiban egyaránt kelt elismerést és ellenérzést. 1613 és 1629 közötti uralkodása idején Bethlennek sikerül megteremtienie az egyensúlyt és békét országában, miközben gyulafehérvári udvarában a tudományok és a művészetek támogatásra találnak. Külpolitikai vállalkozásai révén ugyanakkor – például a protestáns uralkodók oldalán sikeresen avatkozik be a harmincéves háborúba – jelentősen megnő Erdély nemzetközi tekintélye, oly módon, hogy a fejedelemség egyenesen az európai nagypolitika tényezőjévé válik. Bethlen utódának, I. Rákóczi Györgynek sikerül tételesen is megerősítenie az 1648-as vesztfáliai békét ellenjegyző Erdélyi Fejedelemség függetlenségét. Bethlen és I. Rákóczi György uralkodása alatt az erdélyi államszervezet és a zilált gazdasági élet – a külső háborúk ellenére – a tartós konszolidáció útjára lép.

Az „aranykor” II. Rákóczi György idejéig tart, akit „Erdélyt elveszejtő” fejedelemlékként, az aranykort lezáró nagy háború okozójaként láttat nemcsak a történelmi emlékezet, de maguk a kortársak is. Georg Kraus segesvári történétíró vélekedése szerint „Erdély nagy szerencsétlenségére és romlására” választották meg fejedelemmé a dinasztikus monarchia kiépítésére törekvő uralkodót.

A korszak utolsó évtizedei (1661–1690) Apafi Mihály fejedelemségéhez köthetők, aki a trónra lépése körüli súlyos válságból valósággal új életre kelti az országot. Tehetségéhez és lehetőségeihez képest kitartóan próbálja Erdélyt az európai államok érdekközösségéhez kapcsolva megőrizni, majd uralkodása végén átmenteni az oszmánok kiűzését követő időkre. Igyekezetét azonban nem koronázza siker, bár a szűk politikai mozgásteret ellenére újabb, mérsékeltlen fejlődő korszakot biztosít az országnak. A fejedelem kötelei a Portával szemben és a rendek bécsi udvar iránti bi-

zalmatlansága ugyanakkor olyan habozó és kiszámíthatatlan magatartás kialakulásához vezetnek, amely később lehetetlenné teszi az erdélyiek számára, hogy kedvezőbb feltételeket alkudjanak ki a törököket 1683-ban a budai vilajetből kiűző Habsburgoktól. Ezzel egyidejűleg az erdélyi rendek önállóságtudatának a 17. század végi megerősödése, félelme az esetleges oszmán megtorlásoktól, illetve a császáriak hosszú távú katonai sikereiben való bizalmatlanság jócskán fokozza a Habsburgokkal szembeni távolságtartást.

Az önálló Erdélyi Fejedelemség történetének utolsó felvonása pedig már Apafi Mihály halála után következik be. Ekkor nemcsak a fejedelem személye, de maga a fejedelemség megőrizhetősége a válsághelyzet tétje. Ekkorra Erdély már igen felértékelődik a Habsburg Birodalom számára, Bécs nagyobb fontosságot tulajdonít megszerzésének, mint korábban. Apafi halálát (és kiskorú fia, II. Apafi Mihály rendek általi megválasztását és fiktív uralkodását), illetve a két nagyhatalom, a Habsburg és az Oszmán Birodalom Erdélyt érintő aspirációi felerősödését követően igen sürgetővé válik a fejedelemség közjogi helyzetének rendezése. Amikor a császári főserég kiszorítja a törökbarát Thököly Imrét Erdélyből, majd bevonul Nagyszebenbe, vitán felülivé válik, hogy Erdély Habsburg-fennhatóság alá kerül. A császári seregek győzelmes és feltartóztathatatlan előrenyomulása Erdély területén pedig azt teszi nyilvánvalóvá, hogy a bécsi kormányzat a győztes pozíciójából, a *jus armorum* alapján kezdeményez tárgyalásokat az erdélyiekkel a fejedelemség további sorsáról – és figyelmen kívül hagy minden korábbi megállapodást. Így születik meg 1690-ben az Erdély közjogi helyzetét 1848-ig szinte alkotmányként meghatározó okirat, a *Diploma Leopoldinum*, amely véget vet az Erdélyi Fejedelemség önálló státusának.

A *Diploma* első változatát 1690 októberében bocsátja ki I. Lipót. Ennek értelmében Erdélyt nem Magyarországhoz, hanem a birodalom különálló tartományaként a bécsi kormányzati központhoz csatolja, továbbá érvényben tartja az erdélyi jogrendet, törvényeket és a négy bevett vallást. A tartomány élére Gubernium (Főkormány-szék) elnevezéssel új központi kormány szervet állít Nagyszeben székhellyel.

Mivel a rendek elégedetlenek a *Diplomával*, újabb tárgyalások kezdődnek, amelyek eredményeképpen 1691-ben egy másik változatot adnak ki, amely azonban az előbbinél szigorúbb és Erdély számára kedvezőtlenebb feltételeket tartalmaz.

A Gubernium 1691-ben kezdi meg a működését. Első kinevezett tisztségviselői Bánffy György gubernátor, Bethlen Miklós kancellár, Bethlen Gergely főgenerális és Haller János főkincstárnok.

Jóllehet sikerül megőrizniük jogaik nagy részét és az ország belső struktúrájának legfontosabb elemeit, a fejedelemség autonómiájának felszámolásával az erdélyi rendek politikai hatalma lényegesen meggyengül. Egyben Erdély egy Európában nagyhatalmi súllyal és aspirációval rendelkező birodalom peremvidékévé válik.

Az 1690-es években kötött megegyezéseket, valamint a Habsburgok és törökök 1699-es karlócai békéjét az erdélyi rendek korántsem ismerik el egyöntetűen. A tovább tartó Habsburg-ellenes nemesi lázongások egyre jobban elbizonytalanítják Erdély Bécshez fűződő hatalompolitikai és államjogi viszonyát. Az osztrák uralom felszámolását célul kitűző kuruc mozgalom a 18. század elején Magyarország és Erdély nagy részét huzamos ideig áthatja. 1704-ben az erdélyi rendek a Habsburg-ellenes szabadságharc élére álló II. Rákóczi Ferencet választják meg fejedelemnek. A nemzetközi támogatás hiánya, a belső erőforrások gyengesége és nem utolsósorban a társadalmi ellentétek kiéleződése következtében a felkelés 1711-re elbukik.

A szatmári pacifikáció/megegyezés után kialakult helyzetet a Habsburgok többek között arra használják fel, hogy Erdélyt szorosabb kötelékekkel láncolják a monarchiához. Most már *de facto* is érvényesítik a *Diploma Leopoldinum*ban meghirdetett

álláspontjukat: Magyarország és Erdély visszatérését Habsburg-fennhatóság alá, a két ország alkotmányának elismerésével.

Az önálló fejedelemség kora 1711-ben végérvényesen lezárul – és ezzel véget ér Erdély történetének egyik legizgalmasabb korszaka is.

A lapszám tanulmányai a fentiekben vázolt (politika)történeti keretbe ágyazódnak úgy, hogy Erdély e másfél, igen meghatározónak tekinthető századának bizonyos – némelykor horizontális, máskor vertikális vonatkozásban vizsgált – történelmi aspektusait villantják fel. A múlt teljes körű, szintetikus igényű bemutatására egyik írás sem vállalkozik – az adott terjedelmi keretek között ezt nem is tehetné. Mindössze arra tesznek kísérletet, hogy egy viszonylag széles spektrumú tematika keretében tekintsék át és tegyék mérlegre az önálló Erdélyi Fejedelemség korának történetét.

A tematikus tömbben egyaránt szerepelnek politika-, társadalom-, művelődés- és művészettörténeti tanulmányok, illetve mikrotörténeti megközelítések, amelyek a fejedelemség kori városi élet mindennapjait vagy a korszak releváns szereplői közti interperszonális kapcsolathálót vizsgálják.

K. K. Gy.

Gyulafehérvár. A középső udvar stukkódíszes boltozata

OBORNI TERÉZ

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG ÁLLAMA ÉS POLITIKAI BERENDEZKEDÉSE

**„...minden státusok egyenlő értelemmel
és akarattal, minden úton és módon egymásnak
patrocínáljunk és egymást óltalmazzuk”**

**„...a Királyhágón innen
és túl csak mutatóban
akadtak olyanok a
16. században, akik ne
a két, erőszakkal
elszakított magyar
tartomány egységében
gondolkodtak volna
a török áfium elleni
orvosságként.”**

Buda elestét követően mintegy három évtizedig (1541–1571) húzódtak azok a politikai-katonai csatározások és diplomáciai manőverek, amelyek nyomán a középkori Magyarország keleti feléből kialakult az Erdélyi Fejedelemség. Az új ország – Bethlen Gábor szavával élve: „birodalmacska” – alkotmányjogi fejlődéséhez, politikai berendezkedéséhez az állam szolgáltatta a mintát, amelynek területéből kiszakadt: a Magyar Királyság.

A keleti Magyar Királyságtól az Erdélyi Fejedelemségig

■ Mohácsot követően az Európában immár öt évszázada létező, középhatalmi státust elfoglaló Magyarország kettészakadása súlyos belső konfliktusokkal járó folyamat volt. A kettős királyválasztás ténye (1526) elejétől fogva magában hordozta azt a lehetőséget, hogy ha egyik király sem tudja a másikat – bármi módon – eltávolítani a hatalomból, az uralmuk alatt álló területek idővel elkülönülnek. Az 1538-ban megfogalmazott váradi béke ideiglenes megoldást jelentett a kortársak szemében, hiszen kilátásba helyezte, hogy Szapolyai (I.) János halála után az ország egysége helyreáll I. Ferdinánd jogara alatt. A ki nem hirdetett váradi béke azonban érvényre sem tudott lépni, hiszen János király halála után tovább folytatódott a küzdelem a magyar trónért és a magyar királyság egé-

szének birtoklásáért.¹ Csupán a küzdő felek személye változott meg: (II. János Zsigmond választott magyar királlyal előbb Ferdinánd, majd 1564-től fia, I. Miksa magyar király állt szemben. A János Zsigmond uralma alatt álló – és vitathatatlanul oszmán befolyási övezetként számon tartható – keleti Magyar Királyság állt szemben a Habsburgok uralta nyugati királysággal.² A váradi béke helyett a speyeri megegyezés zárta le az elkülönülési folyamatot. 1571-ben a speyeri pontok mondták ki, hogy a Magyar Királyság testéből kiszakadt terület, az új állam neve mostantól: Erdélyi Fejedelemség.

Az Erdélyi Fejedelemség szuverenitása két irányból is korlátozott volt, hiszen egyrészt az Oszmán Birodalomtól függő államként létezett, másrészt a Magyar Királysághoz is fűzték – titkos vagy kevésbé titkos szerződésekben szabályozott – kapcsolatok, amelyekben megfogalmazódott, hogy az erdélyi fejedelmek országukat továbbra is a magyar Szent Korona részének tekintik. Ez a két nagyhatalom közötti szorított helyzet határozta meg államisága fennállása alatt mindvégig a fejedelemség kormányzati és hatalmi berendezkedését.³

Erdély a Habsburgok és az oszmánok között

■ Szakály Ferenc egy alkalommal így fogalmazott: „...a Királyhágón innen és túl csak mutatóban akadtak olyanok a 16. században, akik ne a két, erőszakkal elszakított magyar tartomány egységében gondolkodtak volna a török áfium elleni orvossággént.”⁴ Így volt ez a speyeri szerződés megkötése pillanatában, még akkor is, ha pontjaiból azt olvassuk ki, hogy az elszakadást szentesítette. A János Zsigmond és I. Miksa közötti megállapodás lényegi gondolata ugyanis azt rögzítette, hogy Erdély fejedelme elismeri a magyar királyt maga fölött állónak és a fejedelemséget a királyság részének.

Az erdélyi állam közjogi helyzetét meghatározó dokumentum, a speyeri egyezmény (1570–1571) részletei:

Szapolyai (II. János Zsigmond lemondott a választott király (electus rex) címéről, és helyébe fölvetta a következő címet:

– Fenséges János fejedelem úr, a néhai felséges János királynak, Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királyának fia, Isten kegyelméből Erdély és Magyarország Részeinek fejedelme (Princeps Transylvaniae et Partium regni Hungariae); a törökökhöz írott levelekben a továbbiakban is használhatta a királyi címet.

– A fejedelem és leszármazó utódai Erdélyt és a Részeket békésen bírhatják mint szabad fejedelmek (tanquam liberi principes), minden olyan joggal egyetemben, amelyeket a szabad fejedelmek bírnak (ítélkezés, végrehajtás, birtokadományozás), ámde az ország Koronájához tartozó javakból semmit sem idegeníthetnek el örökjogon (csak elzalogosíthatnak), mert ezekről a király rendelkezhet ezután is.

– Ha a fejedelem utód nélkül hal meg, Erdély visszazáll a magyar királyra mint birodalmuk valóságos és elválaszthatatlan része (tanquam verum et inseparabile membrum).

– A fenséges fejedelem és leszármazó utódai ő szent császári és királyi felségét az egész kereszténység fejének, Magyarország királyának, maguknál nagyobbak és főbbnek, magát Erdélyt és a magyarországi Részeket is, melyeket a fejedelem birtokol, a Magyar Királyság tagjának (pro membro Regni Hungariae) tartják és vallják.

– *Ha a fejedelem vagy utódai valami módon elvesztenék Erdélyt – akkor a magyar király Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségekkel kárpótolja őket.*⁵

Báthory István pontosan érzekelte Erdély szorított helyzetét, amelyet megvilágít egy 1575-re datálható véleménye: „és figyelembe véve, hogy ez a tartomány a földkerekség két leghatalmasabb uralkodója közé van helyezve [...] másképpen nem lehet megőrizni és kormányozni, mint úgy, hogy mindkét császár kezét elnyerjük...”⁶ Báthory maga írta Miksának, hogy csak titokban ismerheti el a magyar király főhatalmát, és Erdélyben önálló fejedelemnek kell mutatnia magát, hiszen ha nem így lenne, a törökök azonnal megtámadnák országát.⁷

Erdély állami önállóságával kapcsolatban Bocskai István 1606. évi végrendelete szabott irányt a 17. századi politikai gondolkodásnak. A végrendelet világosan kimondta, hogy a fejedelemség fenntartása a másik országrésznek is hasznára és oltalmára lehet. Bocskai kiváló politikai érzéssel látta át, hogy a különálló Erdély – és egyúttal az Erdélyen keresztül elérhető oszmán fellépés – segítheti a királyságbeli rendeket abban, hogy Béccsel szemben szükség esetén megfelelő alkupozícióba kerüljenek. A Bocskai által vezetett felkelést követően a fejedelemség állama újjáalakult. Megmaradt oszmán függésben, ugyanazokkal a feltételekkel, amelyeket a 16. század közepén alakítottak ki. Erdélyt tehát nem sikerült ekkor a Magyar Királysághoz csatolni, de ebbe a magyar királyok nem nyugodtak bele, tovább folytatták a politikai manővereket céljuk elérése érdekében. A 17. század első két évtizedében, a fejedelmekkel folytatott tárgyalások során a magyar királyi kormányzat Erdélyt továbbra is a magyar Szent Korona tagjának, ennél fogva a Magyar Királyság részének tekintette.⁸

Az Erdélyi Fejedelemség, ahogyan a fejedelmeknek a szultánoktól küldött kinevező okiratok, az ahdnámék megfogalmazták: különleges státusú része volt az Oszmán Birodalomnak. Ez a különleges helyzet azt jelentette, hogy a fejedelemség a vazallus államok sorában enyhébb, kedvezőbb elbánásban részesült. Az ahdnámék megfogalmazása szerint a Porta legfőbb elvárása volt, hogy a fejedelem „barátainak barátja, ellenségeinknek ellensége” legyen. Ez a megfogalmazás a külpolitikában egyeztetést írt elő és várt el a fejedelmektől, de a belügyekben semmiféle megkötést nem jelentett.

Területi változások

■ A Mohács után Szapolyai-kézen lévő keleti, Erdély-központú országrész jelentette a későbbi fejedelemség területi alapját. Buda elfoglalását (1541) követően Szulejmán szultán kiűzte Izabella özvegy királynét Budáról, Erdélyt mint török szandzsákot adományozta a királynénak és fiának lakhelyül és uralkodásra, és ugyanígy adta Petrovics Péternek a Temesközt. A Hódoltság és Erdély közé szorult, a nyugati országrésztől elvágott tiszántúli vármegyék (Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Külsőszolnok, Temes, Zaránd) pedig igen hamar, már 1544-ben csatlakoztak a keleten formálódó államalakulathoz. Az 1560-as években Erdély és a Magyar Királyság között a felső-magyarországi területekért folyó háborúskodás után végül a speyeri egyezmény rögzítette először az Erdélyi Fejedelemség határait. Eszerint Erdélyen és a Temesközön kívül az ún. Részeket (Partiumot) alkotó Bihar, Máramaros, Kraszna és Középszolnok vármegye tartozott a fejedelemséghez.⁹

A 17. század folyamán a Magyar Királyságtól az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá kerülő területek többször változtak. Az 1606. évi bécsi béke pontjai értelmében Szabolcs, Szatmár, Bereg és Ugocsa vármegye került alig fél esztendőre erdélyi fennhatóság alá. 1622-ben a nikolsburgi békében Bethlen Gábor erdélyi fejede-

Trónutódlás és a fejedelmi hatalom

■ Az erdélyi rendek 1567-ben iktatták törvénybe szabad fejedelemválasztó jogukat (*libera electio*), amelyet az Oszmán Birodalom engedélyezett számukra.¹⁰ Először 1571-ben éltek ezzel a joggal, amikor Báthory Istvánt választották meg uralkodójuknak¹¹ A szabad választás jogához az erdélyi fejedelmek formálisan mindvégig ragaszkodtak, még akkor is, ha a Portával korábban megegyezés történt a leendő fejedelem személyéről, vagy egyenesen a Porta jelölte ki az illetőt. A legnagyobb felháborodást talán éppen Bethlen Gábor 1613. évi megválasztása váltotta ki, amikor is meglehetősen nagy török–tatar haderő állomásozott Kolozsvár falain kívül, jelenlétükkel támogatva Bethlen pozícióját.¹²

A fejedelem megválasztása rendszerint országgyűlésen történt, ahol a rendek hűségesküt tettek az újonnan választott fejedelem személyére. A rendek a választás után mindenkor elfogadtatták és aláírtatták új urukkal a választási feltételeket, amelyben a fejedelem hatalmát korlátozó rendi jogokat fogalmazták meg. Ezek között szerepelt legelőször is a rendek választójogának további megtartása, a négy bevett vallás gyakorlásának biztosítása, az ország törvényeinek és a nemesi szabadságoknak megőrzése, a szabad véleménynyilvánítás elfogadása az országgyűléseken. A választási conditiók pontjai fokozatosan bővültek a 17. század folyamán, mind több és több pontban fogalmazták meg a rendek a fejedelmi tanács összetételére és hatáskörére vonatkozó elvárásait. A megválasztás után külön ünnepi alkalommal történt a beiktatás (*inauguratio*), amely magában foglalta azt, hogy a fejedelem esküt tesz a conditiókra. A beiktatás általában egyházi szertartás keretében zajlott le.

A fejedelmi hatalom alapját általában a megválasztott fejedelmek hatalmas magánvagyonra jelentette, amely a kincstári tulajdonban lévő jószágokkal együttvéve behozhatatlan hatalmi fölényt biztosított az uralkodó számára. A fejedelmi hatalom tehát az erdélyi állam életének minden terére kiterjedt, így a törvényhozásban, a végrehajtásban és a bíraskodásban is a fejedelmet illette meg a főhatalom. Az országgyűlés összehívása az ő parancsára történt, és annak összetétele is nagyrészt az ő akaratától függött.

Az erdélyi rendek választását minden esetben szultáni ahdnáménak kellett megerősítenie, csak ezzel az okirattal foglalhatta el helyét véglegesen és törvényesen az új fejedelem.¹³ A Porta legtöbbször nem elégedett meg pusztán a megerősítés jogával, előzetes értesítést követelt a leendő fejedelem kilétéről. A választás utáni beiktatási szertartás jelképei, a ceremónia maga is a szultán Erdély fölötti hatalmát volt hivatva kifejezni. Az ahdnáméval együtt a fejedelem számára érkező felékesített ló, uralkodói pálca, süveg, kard, zászló és kaftán közül az utóbbi kettő a szultánnak fogadott hűséget szimbolizálta.¹⁴

Az új fejedelem személyére az erdélyi rendeknek hűségesküt (homagiális eskü) kellett tenniük. A fejedelmi hatalom alapját elsősorban a fejedelmek hatalmas magánvagyonra biztosította. Ezek a nagy birtoktestek a Báthoryak, Rákócziak esetében jórészt Erdélyen kívül, magyarországi és partiumi területeken helyezkedtek el. A fejedelmek magánvagyonát és országon belüli hatalmát, tekintélyét növelte az erdélyi fiskális (vár)uradalmak sora. Bethlen Gábor ugyan nem rendelkezett óriási birtokokkal, de igen hamar biztosította magának a legnagyobb birtokosi rangot azzal, hogy uralkodása kezdetén (1615) fölülvizsgáltatta a kincstártól 1588 óta eladományozott birtokokat, és azok nagy részét visszaszerezte.

A fejedelem kezében összpontosult a katonai főhatalom is, azaz ő rendelkezett a hadsereg fölött, döntött háború és béke kérdésében, külügyi-diplomáciai ügyekben. A nem kevésbé fontos kincstári és pénzügyeket szintén a fejedelmi döntések irányí-

tották. A fejedelem nevezte ki a kormányzat élén álló, neki felelős tisztségviselőket, és kezében összpontosult a bíraskodás felső szintje is.¹⁵

A fejedelmek kivétel nélkül arra törekedtek, hogy családjukon belül örökítsék tovább az erdélyi fejedelmi rangot, ezért mindent meg is tettek. Ennek ellenére a történelmi körülmények vagy egyéni sorsuk alakulása nem tette lehetővé a dinasztiai létrehozását. Legtovább, közel négy évtizedig a Báthoryaknak sikerült a trónt megtartaniuk, és bár ez nem kizárólag a családi összetartásnak volt köszönhető, de az tény, hogy a családtagok a fejedelemség megtartása érdekében az ellentéteket és viszálykodást igyekeztek félretenni. I. Rákóczi György és Apafi esetében szinte már teljesen természetes volt, hogy a fejedelmeket fiági leszármazottaik kövessék a trónon. Ez a jogszokás elfogadást nyert a Portán is.

A rendek és az országgyűlés: a hatalom megosztása

■ Az erdélyi rendek egykamarás országgyűlésének összehívását a fejedelem vagy annak jtávollétében a kormányzó vagy helytartó kezdeményezhette. A fejedelemségben nem alakult ki főrendi tábla, és az országgyűlések létszáma semmi módon nem volt korlátozva. A fejedelem személyes hatalma, befolyása nagymértékben érvényesült az országgyűlés összetételének meghatározásában is. A vagyonosabb erdélyi urak közül a fejedelem meghívására vehettek részt az országgyűlésen az ún. regalisták, akik személyre szóló meghívót, regalist kaptak. A 17. század első felében általában 26-30 fő volt regalistaként meghívott, mintegy 21 családból, az évszázad végén, 1687-ben 81 fő 56 családból. Rajtuk kívül részt vettek a gyűlésen a fejedelmi tanács és tábla tagjai, a fejedelmi kormányzat főtisztjei, a szász és székely törvényhatóságok követei, a törvénycikkekben meghatározott városok követei, valamint esetenként az erdélyi egyházak vezetői (vikáriusok, püspökök).¹⁶

Az országgyűlések összehívására sor került új fejedelem megválasztása, beiktatása idején, az éves adómegszavazás vagy külpolitikai jellegű események, pl. portai vagy más követek érkezése, követek küldése, hadba hívás esetén szintén országgyűlési döntésre volt szükség. Az országgyűlések száma „nehéz időkben” évi 4-5, míg „békés időkben” évi 1-2-re csökkent, ezeket 1580-tól általában Szt. György- és Szt. Mihály-nap táján tartották meg. Bethlen Gábor a rendi országgyűlést meglehetősen háttérbe szorító fejedelmi politikája elérte, hogy 1622-től kezdve évi egy gyűlést tartottak, és ez a szokás a Rákócziak alatt is, egészen 1658-ig megmaradt.

Ahogy az országgyűlés összetételének meghatározásában, úgy az üléseken megtárgyalt tárgykörök terén is a fejedelmi befolyás túlsúlya volt jellemző. Maga a fejedelem nem vett részt az üléseken, de jelen volt a városban, helyette ún. elnök vezette le az üléseket, aki egyúttal a fejedelmi ítélőtábla elnöke is volt. Előbb a fejedelmi előterjesztések felolvasására és megtárgyalására került sor, ezt követték a rendi panaszok. Az országgyűlés formailag minden belügyi kormányzati ágban hozhatott törvényeket és bizonyos külügyi kérdésekben is, sőt igazságszolgáltatási jogköre is volt hűtlenség és felségsértés vádjá esetén, mégis a megtárgyalt ügyeket nagyrészt a fejedelem határozta meg. Bethlen Gábor uralkodásának utolsó évtizedében már csak kisebb jelentőségű ügyeket vitt az ország rendjei elé, ezzel is kiszorítva őket a hatalomból. Egészében véve, noha az erdélyi kormányzati forma is egyfajta rendi képviselői monarchia sajátosságait mutatta, a fejedelmi hatalommal szemben a rendek csak meglehetősen korlátozottan tudták érvényesíteni befolyásukat. A fejedelemségben tehát nem létezett az a fajta kiegyensúlyozott rendi dualizmus, mint a Magyar Királyságban, és ennek kiváló bizonyítékát mutatják az erdélyi fejedelmi kormányzat jellegzetességei is.

■ Az erdélyi rendi nemzetek (magyarok, székelyek, szászok) a fejedelmi korban mindvégig eltökélten ragaszkodtak saját korábbi jogrendjükhöz, privilégiumaikhoz. Ennek előnyei és hátrányai is voltak. Egyrésztől biztosították az adott territóriumon belüli, évszázadok alatt kiformalódott belső kormányzati-törvénykezési rend fenntartását, másrészt az egyes natiók egymás számára is biztosítékot jelentettek saját rendi kiváltságaik megőrzésében. A rendi nemzetek időről időre, általában új fejedelem trónra jutásakor megújították az egymás közötti szövetséget, azaz az uniókat, mint például 1630-ban I. Rákóczi György, 1649-ben II. Rákóczi György, 1661-ben Apafi Mihály fejedelemségének kezdetén. A rendek közötti unió fogalma a 17. századra átalakult. A szövetséget megfogalmazó törvénycikkekben már nem csupán arról volt szó, hogy összehangolt véleményre jussanak az ország közügyeit illetően, és hogy két nemzet döntése a harmadikra nézve is kötelező legyen, hanem arra is vonatkoztak, hogy a natiók garantálták egymás jogainak megtartását és érvényesítését.¹⁷

Az erdélyi törvénycikkek első nagy összegzése, az *Approbatae Constitutiones* (1653) részletesen megfogalmazta, mit is értenek az unión: „a négy recepta religiónak szabados exercitiuma [gyakorlása] legyen; három nemzetből állván az ország (és azok constitutiói megtartatván), ha valamelyik nemzetnek szabadságában, immunitásiban, privilégiumiban, szokott és régen bévött rendtartásiban bántódása lenne, requirálván felőle a két nemzetséget, tartozzanak hitek és kötelességek szerént ország gyűlésének előtte is de facto megtalálni a fejedelmet és tanácsit a panaszolkodó nemzetségnek megbántódása felől; sőt minden úton és módon a három nemzetség egymásnak óltalommal, segítséggel tartozzék lenni, méltó panaszolkodásukra.”¹⁸

Az uniókat megújító törvénycikkek így módon a 17. század közepére alaptörvénynek, az alkotmányosság sarokköveivé váltak, amelyre a fő tisztségviselőknek, sőt olykor az alacsonyabb rangúaknak is ún. unióes esküt kellett tenni. Ezáltal az esküt tevő személy kötelezte magát a négy bevett vallás gyakorlásának megtartására, a rendek tagjainak jogvédelmére, aminek lényege az volt, hogy ha egy adott nemzethez tartozó egyént személyében vagy javaiban sérelem ért, és a fejedelem nem adott számára elégtételt, akkor a másik két nemzet törvényhatóságához fordulhatott, és így a három nemzet törvényhatóságai együttesen folyamodhattak a fejedelemhez a törvényesség érvényesítéséért. Ilyen esetben természetesen mindenkinek a maga jogrendje és a közös jogrend elfogadása alapján adatott elégtétel. Az ekkoriban Erdélyben már igen nagy számban élő románság nem rendelkezett a másik három nemzetéhez hasonló ún. rendi jogokkal. Megtarthatták azonban szokásaikat, vallásukat, és soraikból számosan bekerülhettek a nemesség körébe, nemzetiségi hovatartozásuk nem jelentette a felemelkedés akadályát.¹⁹

A fejedelemség kori Erdélyben a rendek ragaszkodása privilégiumaikhoz a középkori társadalmi struktúra túlélését vonta maga után. A fejedelemség állami egységének megtartásához ugyanis mindenkor szükség volt a rendek támogatására, és azt a fejedelmi hatalom csak akkor biztosíthatta a maga számára, ha viszonzásképpen a rendek privilégiumainak megtartását valamennyire garantálta. Ezek a belső tényezők, valamint az állandó külső veszélyhelyzet okozta szorongatottság egyben tartották és egyúttal merevvé is tették az államot, akadályozva a változást hozó belső folyamatok előrehaladását.

Az *Approbatákat* és az 1654–1669 közötti gyűlések törvényeit is tartalmazó második nagy törvénygyűjtemény, a *Compilatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum* 1669-ben készült el. A törvénykönyvekben foglaltak így határozták meg az ország egészének érdekében munkálkodni köteles országgyűlés feladatát:

„Ország gyűlésében amit hazánk megmaradására, békességes csendességére, szabadsága és törvénye megtartására nézendő jókat feltalálhatnak, afféle dologban egy értelemben légyen minden[ki], kik hátra vetvén maga utilitását [hasznát] és privatumját [magánérdekét], és nemzetségünk, szabadságunk mellett, sőt csak egy privata persona [magánszemély] méltó igazsága mellett is, mind a három nemzetség és minden státusok egyenlő értelemmel és akarattal, minden úton és módon egymásnak patrocínáljunk [egymást védelmezzük] és egymást óltalmazzuk.”²⁰

Kormányzati berendezkedés

■ A fejedelem melletti korlátozott befolyással rendelkező tanácsadó testület volt a Fejedelmi Tanács, amelynek tagjait maga a fejedelem nevezte ki, mentette föl, ő hívta meg az urakat az ülésekre, ő határozta meg, hogy milyen ügyeket terjeszt a tanács elé, legfőképpen pedig: kizárólag a fejedelem döntötte el, hogy figyelembe veszi-e a tanácsurak véleményét, vagy nem. A tanács nem volt felelős az országgyűlésnek, és hatásköre is csupán általánosságban volt körülírva. A tanácsurak között a fejedelemség kormányzatának feje, a kancellár állott az első helyen, ő általában mindig jelen volt, a többiek meghívására ad hoc jelleggel került sor.²¹

A fejedelemség egyetlen központi kormányzerveként a fejedelmi kancellária tevékenykedett. Felállítására 1556–1557-ben került sor. Az új kancelláriát Csáky Mihály, az Izabella királynéval és gyermekével Lengyelországból visszatért humanista tudós szervezte meg a középkor végi magyar királyi kancellária mintájára.²² Az intézmény két részből állt: a nagyobb kancellária a fejedelem nevében és parancsára a külügyi és belügyi kormányzat minden ágában intézkedett; a kisebb kancellária pedig a fejedelmi táblán az ítéletek meghozatalában segédkezett az itt tevékenykedő két ítélmester révén. A peres ügyekkel kapcsolatos iratkiadás is a kisebb kancellárián történt. Az ítélmesterek jogképzett és a kancelláriai gyakorlatban is jártas szakemberek voltak, akik a táblai bíráskodás törvényességét is felügyelték. A 16. század második felében az erdélyi fejedelmi kancellária a humanista műveltség igazi fellegvára volt. A kancellárok Itáliában – főként Padovában – vagy más külföldi egyetemen tanult tudós, irodalmi és történeti műveket alkotó értelmiségiek voltak, akik az állami kormányzatban vállaltak hivatalnoki munkát.²³

Összegezve elmondható, hogy az Erdélyi Fejedelemség politikai berendezkedését és kormányzati rendjét az erősen koncentrált fejedelmi hatalom határozta meg, amelyben a fejedelem személye magát az államot is megtestesítette. A fejedelemség az adott korban egy a fejedelem túlhatalmán alapuló, centralizált rendi monarchia volt, amelynek belső államszervezeti és kormányzati változásait nagymértékben korlátozta az ország két nagyhatalom közé szorított állapota. Az állandó külső fenyegetettségtől meghatározott helyzetben a rendek és a fejedelmek is az önálló állam megmaradását tekintették elsődleges célnak, még akkor is, ha a 17. században voltak olyan kedvezőbb periódusok, amikor megcsillant egy kelet-európai dinasztikus monarchia kialakításának lehetősége. Ezek a próbálkozások Bethlen és a Rákócziak alatt rendre elbuktak, így a 17. század végén az oszmánokat visszaszorító nyugati keresztény összefogás Habsburg-hatalom alá vonta a mintegy másfél évszázadig létezett erdélyi magyar államot.

■ JEGYZETEK

1. János király halálához fűzte hozzá Bethlen Farkas történetíró: „...vele együtt a meg nem erősített, sem köz-zés nem tett váradi béke is érvényét veszítette”. Bethlen Farkas: *Erdély története II. "A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571). II–V. könyv.* Ford. Bodor András. A jegyz. írta Kruppa Tamás. Bp.–Kvár, 2002. 39
2. A keleti Magyar Királyság kifejezés használatára lásd Makkai László: *Erdély története.* Bp., 1944. Később Barta Gábor is átvette a fogalmat, lásd Barta Gábor: *Az Erdélyi Fejedelemség születése.* Bp., 1979. (Magyar História)
3. Vö. Oborni Teréz: *Kettős függésben: Erdély államisága a 16. században.* Korunk, harmadik folyam, XVII 2007. 7. 33–40.
4. Szakály Ferenc: *Három részre szakadt-e Magyarország 1526 után?* In: *Történelmünk a Duna-medencében.* Kvár–Temesvár, 1998. 74.
5. A speyeri szerződés teljes szövege kiadva: Roderich Gooss: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690).* Wien, 1911. 189–199. Magyarul: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1526–1790.* II/1. Szerk. Sinkovics István. Bp., 1968. 160–168.
6. Bethlen Farkas: *Erdély története III. Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594).* VI–VII. könyv. Ford. Bodor András. Jegyz. Kruppa Tamás. Bp.–Kvár, 2004. 61.
7. Oborni Teréz: *Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575).* In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp., 2002. 291–304.
8. Oborni Teréz: *Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615).* Századok 145 (2011). 4. 877–914.
9. A területi változások áttekintésére Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711.* Bp., 1918.
10. Az országgyűlési határozat 1567. szept. 8-án a gyulafehérvári országgyűlésen kelt: „ha ő felségét az úr Isten ez világból kivenné, mű magunk között meg ne szakadoznánk, kiből nagy romlásunk következhetnék, hanem egyenlő akarattal választanánk fejedelmet magunknak, miképpen ezt ő felsége az hatalmas török császárnál is megnyerte volna, és nagy költségével ez választásról levelet szerzett volna.” *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae).* II. 1556–1576. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1876. 335. (Magyar Történelmi Emlékek/ Monumenta Hungariae Historica III/b)
11. Oborni Teréz: *Erdély közjogi helyzete.*
12. Bethlen fejedelemmé választására lásd Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621).* Századok 145 (2011). 4. sz. 915–973.
13. Az abdnámék nagy része publikálva megtalálható a *Török-magyarkori Államokmánytár* I–VII. kötetiben (szerk. Szilágyi Sándor – Szilády Áron. Pest, 1868–1874). Diplomatikai szempontú feldolgozásuk Papp Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung.* Wien, 2003. (Schriften der Balkan-Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Nr. 42.)
14. Erdősi Péter – B. Szabó János: *Két világ határán. A hatalomátadás szertartásai az erdélyi fejedelemségben.* In: *„Kard és Koszorú”. Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei.* Szerk. Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária – Veszprémy László. Bp., 2001. 91–105.
15. Lásd Bíró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1541–1690.* Bp., 1917.
16. A fejedelemség országgyűléseire lásd Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez).* Bp., 1976; Péter Katalin: *Az erdélyi országgyűlés a kora újkori magyar fejlődésben.* In: Benda Kálmán – Péter Katalin: *Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben.* (Előadások a Történettudományi Intézetben 6. füzet) Bp., 1987. 13–23.
17. Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Bp., 2005. 29–36.
18. *Approbatae Constitutiones Pars III Tit. I.* In: *Erdély Országának Három Könyvekre osztott Törvényes Könyve.* Kolozsváratt, 1815. 77.
19. Vö. Jakó Zsigmond: *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban.* In: *Magyarok és románok. I.* Szerk. Déér József – Gáldi László. Bp., 1943. 508–571; Miskolczy Ambrus: *Románok a történeti Magyarországon.* Bp., 2005. (Kisebbségkutatás könyvek) 61–86.
20. *Approbatae Constitutiones Pars. III. Tit. I.* In: *Erdély Országának Három Könyvekre osztott Törvényes Könyve.* Kolozsváratt, 1815. 78.
21. Az Erdélyi Fejedelemség kormányzati berendezkedésére lásd Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormánya 1540–1690.* Bp., 1980. (A Magyar Országos levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.) vonatkozó fejezeteit; Mezey Barna: *Az erdélyi fejedelemség kormánya Bethlen Gábor korában.* In: *Bethlen Gábor állama és kora.* Szerk. Kovács Kálmán. Bp., 1980. 3–19. Egy-egy korszakban a tanács működésének részletesebb bemutatására lásd Horn Ildikó: *A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában.* Századok 145 (2011). 4. sz. 997–1027.
22. Csáky Mihály gyulafehérvári kanonok, királynéi titkár, erdélyi kancellár (1556–1572). Lásd Jakó Zsigmond: *Csáky Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról.* In: *Uő: Társadalom, egyház, művelődés.* Bp. 1997; Horn Ildikó: *Politikustrékk János Zsigmond udvarából.* In: *Uő: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történetéhez.* Bp., 2005. (TDI Könyvek 1. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájának sorozata) 23–32.
23. *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig.* Szerk. Makkai László – Mócsy András. Bp., 1986. 518–522.

GÖMÖRI GYÖRGY

TANÁCSOK BÁTHORY ZSIGMONDNAK ÉS KORABELI BESZÁMOLÓK TÖRÖKELLENES HADJÁRATAIRÓL

Antonio Possevino alakjával viszonylag keveset foglalkoztak a magyar irodalom-, illetve művelődéstörténészek. Barlay Ö. Szabolcs ugyan ír arról, hogy a mantuai születésű szerzetest Grazban „olthatatlan vágy” szállta meg a törökök által elfoglalt országok megtérítésére,¹ és megemlíti, hogyan segített Possevino Báthory Andrásnak a bíborosi cím elnyerésében,² de főként magyar (és a lengyel) történészek írtak róla, kiemelve a Báthory István és Rettenetes Iván közötti béketárgyalásokban játszott szerepét. Ezenkívül Veress Endre, aki az erdélyi jezsuita misszió iratait is feldolgozta, kiadta Possevino Erdélyről írt feljegyzéseit *Transylvania* címmel.³ Az alábbiakban kifejtjük, milyen kiemelt szerep jutott Possevinónak egy fontos 16. századi toposz megalapozásában, és megvizsgáljuk a Báthory-családhoz fűződő kapcsolatait, különös tekintettel Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmnek adott tanácsaira.

Possevino első művét, az *Il Soldato Christiano*t (A keresztény katona) V. Pius pápa kérésére írta. Első ízben Rómában adták ki 1569-ben. Az „első ízben” kifejezés itt azért helyénvaló, mert ezt a protestánsok és törökök ellen írt pamfletet a következő negyven évben még legalább háromszor újra kiadták,⁴ s a velencei 1604-es kiadást Possevino magának Cosimo di Medicinek ajánlotta. *A keresztény katona*, latin formájában a *Miles Christianus* komoly karriert futott be később, erős kisugárzását még a következő évszázadban is érezni, egyebek között *A szigeti veszedelemben*. S mivel Possevino megírta, hogyan kell viselkednie az

...miután Possevino egy évvel korábban megírta, milyennek nem szabad lennie az igazán keresztény fejedelmnek, már 1586-ban kifejti, milyen az igazi keresztény uralkodó – számára ez Báthory István király...

ideális keresztény katonának, tizenhat évvel később azt is elmondja, milyen tanácsokat kell meghallgatnia, illetve visszautasítania a keresztény fejedelemnek. A *Discorso sopra... consigli dei Machiavelli* 1585-ben jelent meg Velencében, és Giovanni Botero egyik hasonló műve mellett alighanem a leghatásosabb olasz antimachiavellista írások közé tartozott. Ezt abból gondoljuk, hogy latin fordítását (illetve, meglehet, az eredeti szöveg variánsát) többször is kiadták: először Rómában 1592-ben, majd kétszer is Leidenben 1593-ban és 1594-ben. Ez a fordítás része a *Iudicium de Nuae militis Galli scriptis* című kötetnek, amely részben François de La Noue *De politicis et militaribus rebus...* című művére reflektál, és Machiavelli mellett Bodinnel és Philippe de Mornay-vel is vitázik. Ugyanez a szöveg benne van Antonio Possevino összegyűjtött műveinek 1593-as kétkötetes nagyfólió kiadásában is, ahol *Iudicium de Macchiavello, Nua milite, Bodine et aliis* címmel mintegy huszonhat lapot foglal el.⁵

Possevino harmadik nagy témaköre a hitvitázás. Számos protestáns kortársa csak erről az oldaláról ismerte a fáradhatatlan jezsuitát, akinek *Notae Divini Verbi et Apostolicae Ecclesiae Fides* című könyve, amely elleniratnak készült David Chytraeus és más protestánsok írásaival szemben, 1586-ban jelent meg Poznanban, Johannes Wolrabiusnál. Ebben Possevino Luther és Kálvin „tévtanai” mellett nagy előszeretettel foglalkozik az ariánusokkal és antitrinitáriusokkal, hevesen támadja a többi közt Dávid Ferenc tételeit. Ugyanebben az évben adták ki egyidejűleg Vlnában és Kölnben két különböző címmel egy másik hitvitázó művét, amelynek vilnai címe *Atheismi, Lutheri, Melanchtonis, Calvini...*, kölni címe *De Sectariorum nostri temporis Atheismis liber* volt. Hogy ugyanarról a műről van szó, világos a könyv előszavából, amit egyébként egy Stephanus Bodoni, a mű erdélyi szerkesztője ajánl Báthory István lengyel királynak.⁶ Possevino ugyanakkor, illetve nem sokkal később Poznanban megjelentetett egy *Judicium de Confessione Augustanae* című művet, amely azért érdemli meg a magyar olvasó különös figyelmét, mert a szenvedélyes hitvitázás mellett tartalmaz egy kevésbé ismert hungarikumot is.

Ezt a *Judicium*hoz csatolt szöveget Estreicher nagy bibliográfiája a következő szavakkal írja le: „Ennek a műnek [ti. a *Judicium*nak] a függeléke egy levél Báthory (Zsigmond) erdélyi herceghez, amelyben elmondja, miért írta meg a más vallásokat elítélő könyvét és dicséri a fiatal herceg műveltségét és neveltetését.”⁷ Ennek a levélnek eredeti, 1586-os kiadásához ez ideig nem sikerült hozzájutnom, magát a szöveget az *Il Soldato Cristiano* bővített 1604-es kiadásából ismerem. Ebben Possevino Báthory István király életét állítja példaként a még serdülőkorú Báthory Zsigmond elé. Ajánlása: „A Sigismondo Batori Gia Principe di Transilvania”, és a mintegy nyolclapos értekezés címe *Trattasi della Forma di un Cristiano Principe... et la vita di St Re di Polonia suo Zio*.⁸

Más szóval, miután Possevino egy évvel korábban megírta, milyennek *nem* szabad lennie az igazán keresztény fejedelemnek, már 1586-ban kifejti, milyen az *igazi* keresztény uralkodó – számára ez Báthory István király, akit egyéb műveiben is idéz és dicsér, így a *Bibliotheca Selecta* 1593-as római kiadásának ötödik könyvében. Bár Báthory nem üldözte az „eretnekeket”, mindent megtett a római katolikus vallás felvirágoztatásáért Erdélyben csakúgy, mint lengyel földön. És mivel Possevino egyik állandó témája a török veszedelem, már ebben a Báthory Zsigmondhoz írt oktató célzatú levélben említést tesz arról, milyen tervei voltak az ifjú fejedelem nagybátyjának, a lengyel királynak – a Moszkván aratott győzelmek után nagyszabású hadjáratot tervezett az oszmán birodalom ellen.

Bár ezek a tervek István király 1586 végén bekövetkezett halála miatt a nyolcvanas években nem valósultak meg, míhelyt kitért a tizenöt éves háború, újra aktuálisak lettek – méghozzá Erdély aktív részvételével a keresztény koalícióban. Kruppa

Tamás kutatásai alapján tudjuk, hogy Báthory István törökellenes terveiről unokaöccse, András már 1584-ben készített egy *Parere di Stefano* című feljegyzést,⁹ de később, a király halála után ő már inkább azokkal az erdélyi tanácsurakkal rokonszenvezett, akiket tíz évvel később „törökbarát” politikájukért Báthory Zsigmond kivégeztetett. Utóbbinak nem voltak gátlásai sem politikai, sem emberi tekintetben, és bár Bécs ígéretei és a Vatikán biztatása befolyásolták döntésében, hogy hadjáratot indítson a török ellen, annak belső rugóit a fiatal fejedelem becsvágyában kell keresnünk, a többi közt abban a vágyban, hogy bizonyítsa, hadvezérként ő sem alábbvaló királyi nagybátyjánál. Ambícióit nem kis mértékben táplálta és szította Possevino, az ugyancsak jezsuita Alfonso Carillo, valamint a korabeli törökellenes olasz propaganda, elsősorban Girolamo Frachetta tevékenysége.

A rovigói születésű Frachetta kb. 1560-tól 1620-ig élt, és eleinte Luigi d'Este kardinális, majd Scipio Gonzaga szolgálatában állt. Egy ideig a francia Mayenne bíborost tudósította a vatikáni fejleményekről, de úgy látszik, mindig ahhoz pártolt, aki többet fizetett, mert 1593-ban ezt a levelezését átadta Sessa vatikáni spanyol követnek.¹⁰ Mivel a spanyolok sokkal következetesebben képviselték a törökellenes politikát, mint a franciák, alighanem ők pénzelték Frachettát, hogy kiadhassa Erdéllyel kapcsolatos, pontosabban Báthory Zsigmondhoz intézett beszédeit. Bár Kruppa talált korai, 1594 tavaszáról keltezett, kéziratban maradt Frachetta-diskurzusokat is a törökellenes háborúról,¹¹ a nyomtatásban megjelent beszédek 1595-ben, illetve 1596-ban íródtak, és Rómában jelentek meg *Oratione Prima... Sigismondo Battori Principo di Transvania*, illetve *Oratione Seconda...* és *Oratione Terza...* címmel. Mielőtt ezekkel a British Libraryban is megtalálható kiadványokkal¹² foglalkoznánk, érdemes megjegyezni, hogy Frachetta nem politikai pamflet-, illetve beszédíróként, hanem irodalmárként kezdte pályáját, és meglehet, a karriermódosításra Possevino példája ösztönözte. Az első nyomtatott Frachetta-mű címe *Dialogo del furore poetico* (Padova, 1581), amelyben Homérosz és Vergilius mellett olyan „modern” szerzőket is idéz, mint Petrarca, Dante és Ariosto. Ezt követi 1585-ben egy Guido Cavalcantinak szentelt könyvecske, majd néhány évvel később egy ambiciózus Lucretius-elemzés (*Breve spositione di tutta d'opera di Lucretio*. Venetia, 1589). Úgy tetszik, Frachetta, aki mint szépíró tollával igyekszik szolgálni a törökellenes háború ügyét, igazából sokkal kevésbé ismeri Erdélyt és az erdélyi gondolkodást, mint az a Possevino, aki többször járt ott, s akinek számos személyes élménye fűződött az erdélyi viszonyokhoz.

Frachetta első orációja, ami megelőzi Vitus Marchtaler ismertebb, Báthory Zsigmondot dicsőítő, *Rerum a Sigismundo... contra Turcas gestarum* című kiadványát, valószínűleg 1595. szeptember 30-án hangzott el. Ennek a lényege az, hogy a törököt le lehet győzni, amint azt Esztergom és Győr bevételének példája is bizonyítja. Hogy Báthory Zsigmond milyen ígéretekkel toborozta össze hadseregét, és meddig képes hadjáratát folytatni, az olasz pamfletistát egyáltalán nem érdekli. A második *Oratio* már „A győzhetetlen Fejedelem...” szavakkal kezdődik, és beszámol Báthory Zsigmond seregeinek kezdeti sikereiről. A harmadik *Oratio* keltezése Róma, 1596. január 13. – ebben Frachetta az erdélyi fejedelmet mint „Krisztus dicsőséges bajnokát” emlegeti, Nagy Sándorhoz hasonlítja, és túllentül vérmes reményeket ébreszt, amennyiben el tudja képzelni, hogy Zsigmond hamarosan a Gyurgyevótól mindössze hatnapi járásra lévő Konstantinápoly ellen indulhat.¹³ De 1596 a mezőkeresztesi csata éve, és a keresztény seregek októberi veresége után Zsigmond fejedelem már tudja, hogy törökellenes háborújában nincs esély a győzelemre, ezért 1597 januárjában Bocskaiával Prágába utazik, és ott titokban felajánlja lemondását.¹⁴ Mindez nem akadályozza meg Frachettát abban, hogy 1599-ben Velencében kiadott *Il Principe* című könyvében (amelynek ajánlása még az 1597-es novemberi dátumot

viseli) ne emlékezzék meg, talán kevésbé lelkesen, de dicsérőleg Báthory Zsigmondról.¹⁵

Frachetta elsietett Báthory Zsigmond-magasztalása mögött alighanem az *Il Soldato Cristiano* szerzőjének, Possevinónak biztatása vagy jóváhagyása állt – legálábbis ezt veti a jezsuita diplomata pap szemére egy későbbi lengyel szerző, bizonyos Stanislaw Przewoski vagy Przywoski. Ez a Padovában tanuló lengyel fiatalember 1606-ban kiad egy kis, tizenkét oldalas füzetet *Condoglienza di Stanislao Przywoski Lubrinense* címmel „Col. P. Antonio Possevino, Giesuita”-nak címezve.¹⁶ Przywoskiról ezen a nyomtatványán kívül nem tudunk semmit, talán rokona volt annak a Przewoski Kristófnak, aki Estreicher bibliográfiájában mint egy *Vita Beati Michaelis* (Krakkó, 1605) nevű mű szerzője szerepel.¹⁷ Nyilvánvalóan nem rokon-szenvezik a jezsuitákkal, amiben az is szerepet játszhat, hogy III. Zsigmondot éppen jezsuita gyóntatójának politikai tanácsai miatt támadták gyakran nemcsak a protestáns, de katolikus lengyel főurak is éppen ekkoriban, a Zebrzydowski-felkelés (*rokosz*) évében.

Przywoski kritikus megjegyzései közül csak egy bekezdést idéznénk, ami éppen Báthory Zsigmondra vonatkozik: „emlékezhetünk arra, milyen zűrzavart okozott Erdélyben az a szerencsétlen (*infelice*) Báthory Zsigmond, akit az Ön javaslatára Nagy Sándorhoz hasonlítottak [...] aki száműzetésben és bujdosásban végezte, s aki nevetés tárgyává lett a törökök és színpadi látványossággá (*spettacolo*) a keresztények közt...”¹⁸ Przywoski ezzel a pamfletjével nyilván Possevino *Il Soldato Cristiano* című művének bővített 1604-es kiadására reagált, amelyben nem esik szó arról, hogyan és hol végezte be pályafutását a pár évig szépreményű erdélyi fejedelem.

Akinek tetteit és a kezdeti sikerek után kudarccal végződő törökellenes hadjáratát az olasz közvéleményen kívül figyelemmel kísérték a korabeli német, spanyol, de még az angol hírlapok és krónikák is; ezekkel, meglehetősen külön dolgozatban lenne érdemes foglalkozni.

■ JEGYZETEK

1. Barlay Ö. Szabolcs: *Romon virág*. Bp., 1986. 108.
2. Uo. 157, 163.
3. Antonio Possevino: *Transilvania*. (Szerk. Veress Endre) Kvár-Bp., 1913. (Fontes rerum Transylvanicarum, T.3)
4. Macerata 1576, Mantova, 1582, Macerata 1583.
5. Antonio Possevino: *Bibliotheca selecta que agitur De Ratione Studiorum in Historia, in Disciplinis, In Salute omnium procurande, Romae. 1593*. Possevino lengyel kapcsolataira fényt vet a mű második könyvének ajánlása, „III. Zsigmond lengyel királynak”.
6. Az RMK:5468 tévesen egy „Bodó” Stephanusnak tulajdonítja az előszót, pedig „Bodonius” azzal a Bodoni István későbbi erdélyi kincstartóval azonos, akire Szamosközy hivatkozik 1599-ben, vö. Szamosközy István: *Erdély története (1598–1599, 1603)*. II. kiadás. Bp., 1977. 19.
7. Karol Józef Teofil Estreicher: *Bibliografia Polska, XV-XVIII stuleci*. Cz. III. Pon-Q. Ogólnego zbioru XXV Kraków, 1913.
8. Antonio Possevino: *Il Soldato Cristiano. Con Nuove Aggiunte et La Forma di un Vero Principe et Principessa...* In Venetia, MDCIII, Appresso Domenico Iberti, 60. Ez a kiadás nem szerepel az RMK-ban.
9. Kruppa Tamás: *Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély Girolamo Frachetta alkalmi műveinek tükrében*. Lyubus 2004. 42.
10. I. m. 20.
11. I. m. 21.
12. Jelzetük kronológiai sorrendben 12301.f.55, 12301.f.53. és 54.
13. Ez egy nyolclapos, A2–A5v számozású kiadvány, Domenico Gigliotti nyomtatványa.
14. *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. (Szerk. Makkai László, Mócsy András) Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 528.
15. Girolamo Frachetta: *Il principe*. G. B. Ciotti, Venetia, 1599. 315.
16. Az egyetlen ismert példány a British Libraryben, 4886.aa.43 jelzet alatt, Estreicher nem tud róla.
17. Karol Józef Teofil Estreicher: *Bibliografia Polska*. Cy. III. T.XXV. Kraków, 1913. 355.
18. *Condoglienza di Stanislao Przywoski Lubrinense, studente in Padova, Col. P. Antonio Possevino, Giesuita...* (h.n. talán Velence) 1606.

SIPOS GÁBOR

„TANULSÁGOKNAK OKÁÉRT ...”

Bethlen Gábor világi elitképző programjáról

Bethlen és utódai művelődési és társadalompolitikáját összehasonlítva az a benyomásunk támad, hogy a 400 évvel ezelőtt, 1613 októberében trónra lépett uralkodó igen tudatosan építette a tanult világi emberek körét. Jövendő államférfiai, diplomatái, katonatisztjei műveltségük alapjait, a „deák széptudományokat” a református tanintézetekben vagy más iskolákban szerezték, „szakképzésük”, tapasztalatszerzésük, külföldi tanulmányútjaik pedig a fejedelem gondoskodása folytán valósultak meg.¹

Bethlen Gábor udvarát elitképző gyakorlati tanfolyamnak is tekinthetjük, ahova a hazai előkelők gyermekei mellett szívesen jöttek havaseltvi és moldvai bojárfiúk meg lengyel főurak fiai, főként az 1620-as években, amikor az udvartartás pompája a reprezentációs céloknak megfelelően növekedett.² Erdélyi főnemesek természetesen már egy évtizeddel korábban szívesen küldték fiaikat Gyulafehérvárra, hogy a fejedelem környezetében csiszolódjának, tapasztalatokat szerezzenek, és életpályájukon jól kamatoztatható kapcsolatokat teremtsenek. A fejedelem tudatosan építette ki a jövendő hadvezérek, seregparancsnokok, politikusok és diplomaták nem intézményes, de annál hatékonyabb, gyakorlati képzését, Szalárdi János szavaival élve: „a nagy urak és főemberek gyermeket schólákból való kiképzés után tisztességes fizetésekkel, méltóságosan nevelvén, imide-amoda való fő követek mellett s egyébként is külső országokra való járatásokban gyakorolja vala, és az haza következendő szolgálatjára úgy készíti”.³

E kötetlen formájú gyakorlati képzés részleteire Kemény János *Önéletírása* vet fényt,⁴ a tatár fog-

Az udvarbéli nemes ifjak katonai képzése a fejedelem hadjárataiban való részvétellel valósult meg, a diplomácia alapelemeit pedig a gyulafehérvári udvarba jövő követségek fogadásának alkalmával sajtáthatták el.

ságban sýnylódó főúr visszatekintése pályája kezdeteire teljes mértékben igazolja Szalárdi szavait. Az udvarbéli nemesifjak katonai képzése a fejedelem hadjárataiban való részvétellel valósult meg, a diplomácia alapelemeit pedig a gyulafehérvári udvarba jövö követségek fogadásának alkalmával sajátíthatták el. A díszes öltözetben jelen lévö fiatal udvaroncok emelték a fogadások fényét, ugyanakkor megfigyelheték a ceremóniák részleteit, megtanulhatták a protokoll szabályait. Kemény emlékei szerint az arra érdemesekkel idönként a „titkos követséget titkos helyekről hallgatatta” a fejedelem,⁵ és érdeklödönek bizonyuló apródjaival szívesen szóba állt s tanította öket.

Udvari szolgálata előtt az ifjú Kemény a gyulafehérvári iskolában tanult Geleji Katona István iskolamestersége alatt, apja azonban többször félbeszakította tanulmányait. Látva, hogy Kemény Boldizsár nemigen erőlteti fia iskoláztatását, Bethlen Gábor 1623-ban hívta maga mellé a 16 esztendös Jánost. A fiatal „inas” máris a szolgálat sűrűjébe került, elkísérte urát a magyarországi hadjáratba, ahol első katonai tapasztalatait inkább virtuskodásból szerezte, mivel a fejedelem övta a csatározásoktól, de a hadseregvezetés fortélyait alaposan megfigyelte. Következö megbízatása már diplomáciai jellegű volt, 1625 nyarán csatlakozott a Bécsbe, illetöleg Berlinbe induló leánykerö követséghez. Kovacsóczy István kancellár, Mikó Ferenc tanácsúr és Scultetus doktor oldalán szerezte első németföldi tapasztalatait, a sikeres követjárás után a fejedelem „fö innyaadóvá” léptette elő, 10 lóra kapott fizetést a személypénz mellett. Bethlen 1626-os hadjáratában a fejedelem jelzászlóját hordozta, és a hadrend kialakításának szabályait figyelhette meg. Késöbbs Lengyelországban is járt követségben, Pázmány Péter bíborost többször is fölkereste a fejedelem leveleivel és üzeneteivel. Diplomáciai tapasztalatait isztambuli megbízása során egészítette ki, 1628-ban az adót vivö, Tholdalagi Mihály vezette követséghez csatlakozott. Bethlen Gáborhoz köthetö utolsó megbízatása során a fejedelem halálhírét vitte el Pázmányhoz és a bécsi udvarnak 1629 novemberében.

Keményhez hasonlóan több tucatnyi arisztokrata vagy nemesifjú járta ki az „udvari oskolát”, közülük példaként említünk néhányat. Unokatestvére, Bethlen Farkas tanácsúr fia, János, a késöbbsi kancellár, aki kiemelkedöen sikeres gyulafehérvári tanulmányai után került a fejedelem mellé, és Bethlen Gábor úgy megkedvelte, hogy szinte fiává fogadta.⁶ Kovacsóczy István, a Báthoryak kancellárjának, Kovacsóczy Farkasnak a fia szintén Bethlen udvari familiárisaként kezdte pályáját 1614-ben, két év múlva már kancelláriai titkárként dolgozott, majd 1622-töl erdélyi kancellár lett.⁷ Csáky Lászlót, a késöbbsi magyarországi országbírót édesanyja rangjához méltóan Grazban taníttatta, a fiatal katolikus arisztokratát 1620-ban tette „bejárójává” (vagyis az inasoknál idösebb és tekintélyesebb apróddá) a fejedelem, az uralkodó körül személyes szolgálatokat látott el.⁸ Ugyanígy bejáróként került Bethlen udvarába 1613-ban a 21 éves Cseffi László, aki első megbízatásként szép öltözetben vett részt Szebenben a török követ fogadásán, utána pedig katonai szolgálatba lépett, részt vett a fejedelem magyarországi hadjárataiban. 1625-ben a moldvai vajdánál járt követségben.⁹ A Vargyason birtokos székely főember, Daniel Mihály a fiát, Jánost és két leányát is udvari szolgálatba adta az 1620-as évek elején.¹⁰ Haller Gábor 1629 húsvétján, 15 éves korában került Gyulafehérvárra „Catarina fejedelemasszony inasságára”.¹¹ Kornis Ferenc 1629 szeptemberében áll be udvari szolgálatba 12 lóval, de épp csak a fejedelem halálos betegségének lehetett tanúja.¹²

A jövendö politikai elit, elsösrban saját utódjának képzését Bethlen Gábor külföldi tanulmányúttal kívánta megkoronázni. Mivel fiúgyermeke nem született, öccsének, Bethlen Istvánnak fiát, ifj. Bethlen Istvánt, a „kis gróft” szemelte ki utódjául, és szokatlanul fiatal korában, 12 esztendősen küldte ki külföldre.¹³ Alaposan előkészítette a nagy vállalkozást, az úti célon azonban valószínűleg nem töprengett

sokáig: a heidelbergi egyetemmel régóta kapcsolatban állt, alumnusai is tanultak ott, könnyen adódott a döntés az ifjú Bethlen ottani tanulmányaira. Elhatározásában Keserői Dajka János gyulafehérvári lelképásztor kezdeményezése befolyásolhatta, aki heidelbergi végzettként elindította az oda irányuló peregrinációit.¹⁴ David Pareus, az egyetem híres teológiaprofesszora amúgy is nehezményezte, hogy az erdélyi arisztokrata ifjak inkább Marsnak, mint Pallasznak hódolnak, vagyis a közéleti pályára való készüléskor nem tartják fontosnak az egyetemi képzést. Unokaöccse tanulmányútjával épp ezt a negatív véleményt igyekezett ellensúlyozni a fejedelem, ugyanakkor az erdélyi főurak maradi felfogásán is változtatni kívánt. Nem elhanyagolható szempont a magyarországi közfelfogáshoz való hasonulás, az ottani főnemesi családokban ugyanis a 17. század elején már bevett szokásnak számított az egyetemjárás, Thurzó Imre például Wittenbergben, Thököly Imre és Miklós pedig Heidelbergben tanult ekkoriban.¹⁵ Bethlen Gábor magyarországi terveibe mindenképpen beleillett ez a reprezentációs célokat is szolgáló tanulmányút, amellyel azt is jelezhette, hogy kiszemelt utóda ebben is egyenrangú magyarországi osztályostársaival.

1618 nyarán született meg a döntés a külföldi utazásról, Bethlen azonnal tájékoztatta szándékáról a pfalzi választófejedelmet és Pareus professzort. Egyik heidelbergi alumnusát, Bojti Veres Gáspárt nevezte ki a kis gróf nevelőjének, a tanulmányi ügyek vezetésével pedig Geleji Katona Istvánt bízta meg. Geleji eléggé kedvetlenül vállalta az újabb németországi utat, kétévi heidelbergi tartózkodás után ugyanis 1617-ben a gyulafehérvári főiskola rektora lett, ezt az állását adta fel ideiglenesen a fejedelem kérésére. 1619 márciusában indult el az ifjú Bethlen külföldre, április 19-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Népes kíséretéből tótváradjai Kornis Mihály és Barcsay Zsigmond is beiratkozott az egyetem anyakönyvébe. Ifj. Bethlen István tanulmányi előmeneteléről konkrét adataink nincsenek, de nyomtatásban is megjelent latin nyelvű ünnepi beszéde arra utal, hogy a tudomány és a nemzetközi kapcsolatok nyelvében megfelelő jártasságot szerzett. Hazairott leveleit csak latin nyelven fogalmazhatta, a válaszok alapos bírálatot és további utasításokat tartalmaztak. Szorgalmasan tanult németül is, emellett történelmi és matematikai tanulmányokat folytatott. Egyetemi elfoglaltsága mellett az udvari életben is tapasztalatokat szerzett, ahol rangjához méltó fogadtatásban részesült, részt vett az ünnepi rendezvényeken, sőt 1619-ben a pfalzi küldöttség tagjaként a császárválasztó frankfurti birodalmi gyűlésen is megjelent.¹⁶

Mivel a harmincéves háború hadi eseményei 1620 őszén Pfalzot is elérték, a kis gróf kénytelen volt félbeszakítani tanulmányútját, kíséretével együtt Nürnbergbe, majd Prágába utazott, és november elején érkezett Pozsonyba. A fejedelem csupán ideiglenesnek remélte e megszakítást, Angliába is el szeretne volna küldeni unokaöccsét, de a háborús helyzet e tervet megghiúsította. Végül Kassát jelölte ki az itthoni tanulás helyszínéül, eleinte Geleji Katona felügyelte a nevelést, majd Alvinczi Péter kassai református prédikátor kapott erre megbízást. A nevelés-oktatás mindennapi munkáját Károlyi György végezte, őt Bojti Veres Gáspár váltotta fel, aki e megbízás miatt hagyta ott a marosvásárhelyi iskola tanári állását. Bethlen Gábor részletesen meghatározta a kassai tanfolyamon alkalmazandó oktatási módszereket is. Alvinczinek meghagyta, hogy Károlyi „ne a magyar scholákban való hitván szokás szerint” gyakoroltassa a latin nyelvet a kis gróffal, hanem a jezsuita tanintézetekben szokásos, igen célravezető módszerrel gyakran írasson beszédeket tanítványával, azokat javítsa azonnal, hogy a gyermek „legyen jó retor, orator, eloquens, ha adatik”. Tovább folyt a német nyelv gyakorlása is, a humanista Muretus epistoláit latinul és németül is elemezték. E kassai fejedelmi iskolában Bethlen Gábor Péter nevű unokatestvérének fiai is tanultak. Eredményként könyvelhető el, hogy ifj. Bethlen István jól írt latinul, és németül is meglehetősen tudott.

Bethlen Péter, a kis gróf öccse a váradi iskolában tanult, majd 1625-ben őt is külföldi tanulmányútra küldte a fejedelem, ugyanolyan alaposan megszervezve utazását. Kíséretében találjuk Kornis Mihályt, aki heidelbergi és frankfurti tapasztalataival segíthette a 16 esztendőös ifjút és Tölcséki István praeceptort (magántanítót), emellett vargyasi Daniel János, iktári Bethlen János, Abafi László és Tornai Gáspár vett részt a fejedelmi pompájú peregrinációban.¹⁷ Szilézián keresztül érkeztek Berlinbe, eddig velük utazott a Listius Ferenc vezette követség is. Odera-Frankfurtban Bethlen Péter mellett Tölcséki István, Daniel János és Abafi László is beiratkozott az egyetemre, a 13 éves Bethlen János viszont túl fiatalnak bizonyult ehhez.

Egy év múlva Leidenbe utaztak, az itteni egyetemre, 1626 júliusában mindnyájan beiratkoztak anyakönyvébe.¹⁸ Aritmetikát meg francia nyelvet tanult az ifjú Bethlen, gyakorolta a latint és a németet is, de előmenetelével az otthoniak sem voltak megelégedve. Édesapja megmutatta egyik levelét a fejedelemnek, aki rosszállását fejezte ki, hogy annyi fáradtság és költség után még latinul sem tud rendesen fogalmazni. (Sajátos pillanat ez, a gyulafehérvári palota terme mintha tanári szobává változna, ahol a szülő és a pártfogó bosszankodik az elégtelen eredmény miatt.) Ráadásul a másfél évre tervezett leideni tanulmányokat az ifjú Bethlen túl hosszúnak érezte, és 1627-ben mindenképpen haza akart indulni. Ebbe végül a fejedelem is beleegyezett, de hazavezető útjukat tapasztalatszerző körutazássá változtatta. Új kísérőket rendelt Péter mellé Cseffei László, Bornemisza Ferenc és Pálóczi Horváth János személyében – Daniel János és Tölcséki István Leidenben maradt –, az így valójában követséggé változott peregrináció első állomása Brüsszel volt, innen Londonba utaztak, ahol I. Károly fogadta őket, és fölkeresték az oxfordi egyetemet is. 1628-ban érkeztek Párizsba, XIII. Lajos király és Richelieu bíboros is fogadta őket, majd itáliai útjuk során Firenzét érintve Rómába mentek, ahol Pázmány Péter sajátos ceremóniájú, az ifjú Bethlen református vallását figyelembe vevő pápai kihallgatást eszközölt ki számukra. Peregrinációjuk következő állomása Padova volt (Pálóczi Horváth János itt is maradt, és beiratkozott az egyetemre), majd Velencén és Svájcban keresztül utaztak Bécsbe, onnan pedig haza.¹⁹

E két főúri peregrináció mérlegét nem könnyű megvonni; ha első pillantásra kevésnek is tűnik az eredmény a befektetett anyagi és szellemi erőkhöz képest, nagyobb távlatokban nézve mégsem tekinthetők kudarcnak. Diplomáciai szempontból minden biztonnyal elérték céljukat, a heidelbergi egyetemjárás az 1615 táján körvonalazódó pfalzi–erdélyi kapcsolatokat erősítette, a leideni tanulmányokat kiteljesítő nyugat-európai körutazás során pedig Bethlen tapasztalt diplomatai informálták az érintett udvarokat a fejedelem nagy ívű politikai terveiről, ekkoriban körvonalazódó politikai irányváltásáról.²⁰

A Bethlen fiúk számára a fejedelem és Brandenburgi Katalin házassága után trónutódlásról nyilvánvalóan nem lehetett szó, közéleti pályájuk és házasságuk viszont Gábor fejedelem politikai terveibe illeszkedett be. Ifj. Bethlen István Széchy Máriát vette feleségül 1626-ban, míg Péter Illésházi Katalinnal lépett frigyre 1632-ben; a két legnevesebb, reformátusnak maradt magyarországi főúri családdal kiépített szoros kapcsolat a fejedelemnek és gubernátor öccsének az erdélyi és magyarországi protestáns rendek összefogását célzó akcióit erősítette.²¹ Kettőjük közül láthatólag Bethlen István volt a tehetségesebb, pályáját azonban elsősorban nem külföldi tanulmányútja, hanem előkelő származása határozta meg, bár közéleti tekintélyét nyilvánvalóan emelte. 1626-tól az igen jelentős tisztségnak számító váradi főkapitányságot viselte és a gyaloghadak parancsnoka volt, tehetsége és felkészültsége azonban nem bontakozhatott ki, mivel 26 éves korában, 1632. december 23-án elhunyt.²² Öccse, Péter Hunyad és Máramaros vármegye főispáni tisztségét viselte már peregrinációja előtt,

ezeket I. Rákóczi György idejében is megtartotta. Ő is aránylag fiatalon, 38 éves korában halt meg 1646-ban.²³

Tanulmányútjuk eredményeihez kétségtelenül hozzászámítódik a velük együtt beiratkozó és a fejedelem vagy a gubernátor költségén tanuló kísérők pályája, amelynek alakulásához hozzájárulhatott a külföldi tapasztalatszerzés. Barcsay Zsigmond Heidelbergből hazatérve a fejedelem testőrtisztje lett, majd Középszolnok vármegye főispáni tisztségét viselte, karrierjét peregrinációja valószínűleg kevésbé befolyásolta.²⁴ A lelkipásztornak készülők Bojti Veres Gáspár viszont épp Bethlen Gábor tanácsára folytatott filozófiai és történeti tanulmányokat a teológia mellett, képzettségének megfelelően világi értelmiségi pályát futott be, történetíróként és diplomataként ismeretes. Mindkét tanulmányúton részt vett Kornis Mihály, aki külföldi tapasztalatainak nagy hasznát vehette diplomáciai küldetéseiben.²⁵

A Leidenben visszamaradt Daniel János jóval szorgalmasabban és eredményesebben tanult, mint Bethlen Péter. Bethlen István gubernátor 1628 áprilisában hozzá írott levelében meg is dicsérte: „Az ifjakban a tanulásra való igyekezet felette dicséretes és oly hasznos, hogy azt az ember meg nem becsülheti. Erre nézve hogy te is, jó öcsém, ezt az aranynál drágább üdödöt a tanulásra fordítottad, bizonyára jól cselekedted.” Atyai szomorúsággal tette hozzá: „Adta volna az Úr Isten az én fiamban is ezt az indulatot.” Nyomatékosan ajánlotta a „deáki tudomány” mellett a német nyelv elsajátítását, ami Erdélyben fontosabb, mint a holland vagy a francia, „bár a galliai is igen szép dolog volna”. Emellett a korban divatos, lendületes itáliai kézírás gyakorlására is felhívta a figyelmét: „Mikor amaz szép olasz forma írást követhetnéd, azon is kellene igyekezned, jó öcsém, hogy jövendőben hazádnak s fejedelmednek annyival lehetnél alkalmatosb a szolgálatra.”²⁶ Az ifjú Daniel 1630-ban Odera-Frankfurtur keresztl indult haza, tudását ő is diplomáciai küldetéseken kamatoztatta. 1637-ben Udvarhelyszék alkapitánya volt, 1650-ben háromszéki királybíróként említik a források.²⁷ Daniellel együtt tért haza Bethlen János is, itthoni életútjáról nincsenek adataink.²⁸

Pálóczi Horváth János páduai visszamaradását kezdetben rosszalotta a fejedelem, később azonban mégis támogatta tanulmányait, és – Georg Krausnak, Pálóczi diáktársának emlékezete szerint – jogtudományi és katonai építészeti stúdiumokra adott megbízást.²⁹ Pálóczi 1629 októberében került haza, Bethlen szolgálatába állt, jelen volt a váradi végrendelkezésen, és ő őrizte a testamentumot. Később Bethlen István udvarában dolgozott, 1649-ben pedig kancelláriai titkár lett.³⁰

Cseffei László, akárcsak követője, Bornemisza Ferenc, már tapasztalt diplomataként vett részt Bethlen Péter körutazásán, követjárását könyvbeszerzésre is felhasználta. Itthoni pályáján a főispánság mellett az 1633-ban elnyert ítélőmesteri tisztséget tarthatjuk olyan jellegűnek, amelynek ellátásakor világlátása, műveltsége hasznosulhatott, emellett többször járt követségben.³¹

Nemcsak Cseffei, hanem főleg a nála fiatalabbak életútja jelzi, hogy Bethlen Gábor elitképző programjának eredményeit igazából utódai élvezhették, I. Rákóczi György a közismert családi ellentétek ellenére is foglalkoztatta a nagy elődje által kinevelt államférfiakat, diplomatákat, államigazgatási szakembereket. A világi elit külföldi képzésében viszont nem követte a példáját, saját fiait – talán holland mintára – udvari iskolában képezette, de peregrinációra nem küldte őket.

Bethlen e téren való példamutatása azonban mégsem maradt követők nélkül. Haller Gábor az özvegye udvarából indult németországi és hollandiai tanulmányútra 1630 májusában. Odera-Frankfurtban, Franekerben és Leidenben tanult, hazatérve államigazgatási feladatok mellett erődítési munkákat tervezett matematikai és építészeti ismereteit felhasználva.³²

Bethlen János, a későbbi kancellár, nagyon szeretett volna részt venni Bethlen Péter peregrinációjában, később sem sikerült világot látnia, idősebb korában is fájalta, hogy „soha nem üdvözölhette a Múzsákat Erdély határain túl”.³³ Gyermekkori vágya mellett a külföldi képzés fontosságának teljes tudatában küldte mindkét fiát egyetemjárásra, kortársai között egészen kivételesen, amint kivételesnek számít a peregrináció hagyományának továbbélése unokái nemzedékében is.

■ JEGYZETEK

1. A kora újkori királyi és fejedelmi udvarok elitképző szerepéről lásd a legfrissebb összefoglaló kötetet: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp., 2005.
2. Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Buk., 1992. 147.
3. Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. S. a. r. Szakály Ferenc. Bp., 1980. 125–126.
4. Kemény János: *Önéletírása és válogatott levelei*. S. a. r. V. Windisch Éva. Bp., 1959. 94–152.
5. Uo. 109.
6. Bethlen Miklós: *Önéletírása*. S. a. r. V. Windisch Éva. Bp., 1955. 105–106.
7. Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. 30.
8. Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Kvár, 2011. 17. 37–38.
9. Monok István: *Cseffei László 1592–1662*. Századok 1988. 4. sz. 629.
10. Balogh Judit: *Székellyöldi karrierek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században*. Bp., 2011. 54–55.
11. *Haller Gábor naplója*. Közéletesi Szabó Károly. Erdélyi Történelmi Adatok IV. Kvár, 1862. IX. 2.
12. 1629–1632-re vonatkozó néhány lapos naplója az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában a Kemény József gyűjteményben, ma az Akadémiai Könyvtár őrzi Ms KJ 388 jelzet alatt. Dáné Veronkának köszönöm az adatot.
13. Ifj. Bethlen István tanulmányútját Lukinich Imre műve (*A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása*. In: *Nagyenyedi Album*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 82–87) nyomán mutatjuk be.
14. Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp., 1994. 92.
15. Heltai János: *Bethlen Péter és Pázmány*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982–83. 412.
16. Heltai: *Alvinczi...* 93.
17. Bethlen Péter tanulmányújtára lásd Lukinich: i. m. 88–96.
18. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Bp., 2007. 220–222.
19. Heltai: *Bethlen...* 412–416; Monok István: *Adalékok Bethlen Péter peregrinációja történetéhez*. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI Bp., 1989. 193–194; Kruppa Tamás – Monok István: *Bornemisza Ferenc és Cseffei László követjárása az európai udvarokban a pozsonyi békekötés után (1627–1628)*. Lymbus. Magyarástudományi forrásközlemények. Bp., 2009. 7–11.
20. Monok István: *Cseffei László 1592–1662*. Századok 1988. 4. sz. 631–632.
21. Heltai: *Bethlen...* 417–418.
22. Heltai János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. 262.
23. Nyírbátori temetésén tartott gyászbeszéd: *Temetési pompa*. Várad, 1646. Régi Magyarországi Nyomtatványok. III. 2160.
24. Heltai: *Alvinczi...* 47; Heltai: *Adattár...* 259.
25. Heltai: *Alvinczi...* 47.
26. Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez*. Kvár, 1913. 21–22.
27. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. 113.
28. Uo. 114.
29. Georg Kraus: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Kiad. Vogel Sándor. Csíkszereda, 2008. 145.
30. Szabó–Tonk: i. m. 114.
31. Monok: *Cseffei...* 634–647.
32. Szabó – Tonk: i. m. 60.
33. Bethlen János: *Erdély története 1629–1673*. S. a. r. Jankovics József. Bp., 1993. 10.

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA

A FEJEDELMI UDVAR AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGBEN

A szakirodalom rövid áttekintése

■ Az erdélyi fejedelmi udvar a 19. századtól kezdődően foglalkoztatta a kutatókat, akik részben forráskiadványokkal (Szilágyi Sándor, Radvánszky Béla, Szádeczky Béla) vetették meg a későbbi vizsgálatok alapját,¹ majd rendre megszülettek a máig gyakran forgatott munkák Thallóczy Lajos,² Acsády Ignác és Gindely Antal kutatásainak köszönhetően.³ Újabb lendületet a 20. század második felében kapott a magyar udvartörténet, a pápai konferencia kapcsán, ahol az erdélyi fejedelmi udvarokkal – vagy közvetlen előzményeikkel – többen is foglalkoztak, közöttük Benda Kálmán, Barta Gábor, Trócsányi Zsolt, R. Várkonyi Ágnes.⁴ Ez idő tájt jelentek meg Trócsányi Zsolt munkái is, közülük kiemelendő az *Erdély központi kormányzata* című.⁵ Az utóbbi két évtizedben Oborni Teréz, Horn Ildikó, Várkonyi Gábor és Erdősi Péter kezdett kutatásokat az erdélyi fejedelmi udvarokat illetően,⁶ valamint itt kell megemlíteni Kovács András művészettörténeti kutatásait is.⁷

A kutatásokat nagymértékben nehezíti, hogy a fejedelmi udvar iratai csak mozaikosan maradtak ránk, ezek is a 17. század második harmadától kezdődnek. Ezeket mindenképp ki kell egészíteni más forrásokkal is, így a királyi könyvekkel, hiteleshelyi iratokkal (a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent protocollumai), családi levéltárakból származó iratokkal, valamint olyan városi iratokkal, melyek az udvar egészének vagy egy részének benntartózkodásáról szólnak. Ezek a Brassóban, Kolozsvárott,⁸ Besztercén keletkezett jegyzékek csak azon udvariak neveit tartalmazták,

„Étkeinket, hites
étkefogóinknál egyéb,
életek veszése alatt,
senki konyhánkról fel
ne merje hozni.
Asztalunk az ő
szolgálatjoknak hetében
magok menjenek alá a
konyhánkra, magok
szeme előtt adják fel és
nagy böcsülettel
vitessék asztalunkra.”

akik éppen ott időztek a fejedelmekkel. Legújabbán Cziráki Zsuzsanna munkájából ismerhető meg Brassó „küzdelmé” ezzel az utazó udvartartással.⁹

A fejedelmi udvar sajátos vonásai

■ Az erdélyi fejedelmi udvar Szapolyai János révén a középkori magyar királyi udvar hagyományait folytatta (Izabella udvarának székvárosa végül Gyulafehérvár lett¹⁰), de a korabeli Magyar Királyság főúri udvaraival is rokonítható – a magyar főúri udvarok ez idő tájt egyfajta hiánypótló szerepet tölthettek be –, bár a fejedelmi udvar a fejedelmi reprezentáció miatt létszámában természetesen nagyobb. Az erdélyi fejedelmi székváros azonban nem volt megfelelően védhető, és nem is mindig volt megfelelő állapotban ahhoz, hogy egész évben teljesen el lehessen itt látni az udvar egész személyzetét. Báthory Zsigmond udvara kapcsán a székváros központi funkcióinak hiányos voltára utal Erdősi Péter, aki szerint emiatt maradt meg a „középkori-as Reisherrschaft [...] gazdasági motivációjú utazás gyakorlata is”.¹¹ A 16–17. század folyamán is létezett az a középkori szokás, amely szerint a városok kötelesek voltak befogadni/ellátni néhány napra az uralkodót és kíséretét. Nemcsak Báthory Zsigmond fejedelem élt ezzel a lehetőséggel, hanem utódai is. A szász városok, Kolozsvár vonzó célpontot jelentettek, amelyek tudták néhány napra biztosítani az udvar egy részének ottani ellátását. Az okok között szerepelhetett országgyűlésen, részgyűlésen, később akár törvénykezési terminuson való részvétel.

A tanulmányban az udvartartás kifejezést a fejedelmi udvarra szűkítő értelemben használom. A központi kormányzatban részt vevők, a fejedelmi tanácsosok kísérete, a másutt szolgáló familiárisok ugyanakkor nem tagjai a tulajdonképpeni fejedelmi udvarnak. Az erdélyi fejedelmek udvara többnyire a fejedelem uralkodásának kezdetével alakult ki, szerveződött meg, hiszen az udvart meghatározta az is, hogy milyen korú és családi állapotú volt a fejedelem. Hiszen amennyiben nem volt házas, akkor a fejedelemasszonyt szolgáló udvari emberekre és asszonyokra sem volt szükség, valamint a gyermektelen fejedelem udvartartásának az arányai mások voltak, mint a kisgyerekekkel rendelkezőké. Amennyiben pedig iskolás korú gyermek volt a fejedelmi udvarban – mint I. Rákóczi György esetében –, iskolai képzést nyújtó intézmény is működött itt, tehát az udvar ez esetben nemcsak a gyakorlati élet iskolája volt, hanem igazi is.

Az udvari társadalom csoportjai¹²

■ A tanulmány szűkre szabott keretei sajnos a részletes bemutatást nem teszik lehetővé, így csak vázolóan az egyes udvari csoportok jellemzőit. Az udvart tehát olyan csoportok alkották, amelyek feladata pontosan megszabott és körülhatárolt volt. Feladataikról Bethlen Gábor, Rákóczi György és Apafi Mihály udvari instrukcióiból kapunk részletesebb képet.¹³ Az itt szolgálók betöltött tisztségüktől függően és annak megfelelő készpénzfizetés mellett természetbeni ellátást is kaptak, konvenciójuk szerint ez napi kétszeri étkezést jelentett, vagy ha saját házuknál ettek, hús, gabona és más termények jártak nekik, valamint posztó a ruházatukhoz.

Az udvari elitet az udvarmester, a főlovászmester, a (fő)komornyik, a konyhameszter, valamint azok a tanácsurak és főispánok alkották, akik valamilyen udvari tisztséggel is rendelkeztek.¹⁴ Közéjük tartozhatott még egy-egy olyan udvari ember is, aki nem az itt betöltött tisztsége, hanem a fejedelemmel való rokonság vagy személyes kapcsolat okán volt tagja az udvari elitnek. Az udvar élén az udvarmester állt, Báthory István 1583. március 6-ai instrukciója szerint: „ő neki az többi között első tiszt ez leszen, hogy rendelt órákban az fejedelemhez és udvarhoz menjen, az fejedel-

met az tanúságra avagy az szentségnek hallására és vadászni vigye, onnat ismét meg-hozza; és az udvarban mindeneket meglásson szorgalmatosan.”¹⁵ Az udvarmester feladatait 1623-ban Bethlen Gábor a következőkben határozta meg udvarmestere, Csúti Gáspár számára: „1. [...] A hopmestert deákul magister curiae-nak szokták nevezni, amely magyarul udvarnak mesterét teszi. Kiből eszében veheti tisztinek mi-voltát, mert aki magát mesternek akarja hívatni, kívántatik, hogy az egyebeknek mind tudományával, erkölcsével, jó industriáival az egész udvarnak tündöklő tüköre, tanítómestere legyen.”¹⁶ Az udvarmester feladatai tehát részben a fejedelem személyével voltak kapcsolatosak, másrészt az udvar egészét kellett irányítania, ő felügyelte az asztali reprezentáció rendjét – itt ki kell emelnünk a fejedelmi konyha és az azt felügyelő konyhamester munkájának ellenőrzését –, nem utolsósorban pedig az udvari ifjak és az udvar belső személyzetének mindennapi munkáját kellett összehangolnia.¹⁷

A kora újkori Magyarországon a nemesifjak nevelésének szerves része volt a fő-úri udvarban eltöltött idő.¹⁸ Az erdélyi fejedelmi udvarokban működő „udvari isko-la” hasonlított a magyarországi főúri iskolákra, bizonyos szempontból azonban még-is különbözött. Erdélyben a fejedelmi udvar szerepe sokkal erőteljesebb volt: mivel csupán néhány főúr engedhette meg, hogy saját, a királyságbeliekhez hasonló udvart tartson, másrészt az érvényesülés útját keresni a fejedelmi udvarban volt a legcélravezetőbb. Boldogulni csak fejedelmi szolgálatban lehetett, hiszen Erdélyben nem voltak akkora birtokok, amelyekből az uraik esetleg kiszakíthattak és adományozhat-tak volna (kevés kivétellel, például a Kendyek esetében), így nem is igényeltek akko-ra személyzetet, mint a királyságbeliek. A helyzetet jellemzi, hogy familiárisaiknak inkább a fejedelemtől próbáltak birtokokat szerezni. Az erdélyi fejedelmi udvarban másképp is nevezték az ifjakat, mint a nyugat-magyarországi főúri udvarokban, meg-különböztették az inastól a bejárót, az étkefogótól az udvari ifjút, vezetőjük az asztal-nok volt. Mint fentebb említettem, iskolai oktatás az erdélyi fejedelmi udvarban csak akkor folyt, ha a fejedelmi családnak iskolás korú gyermeke volt. Amennyiben nem folyt a fejedelmi udvarban iskolai oktatás, az erdélyi nemesek az iskolás korú ifjakat iskolákba küldték, például Bánffy Gyurkót Patakra 1625-ben,¹⁹ másokat Gyulafehérvárra²⁰ vagy Kolozsvárra, illetve otthon taníttatták őket.²¹

Az ifjak feladatairól idézzük az udvari instrukciókat: „Étkeinket, hites étkefogó-inknál egyéb, életek veszése alatt, senki konyhánkról fel ne merje hozni. Asztalnakink az ő szolgálatjoknak hetében magok menjenek alá a konyhánkra, ma-gok szeme előtt adják fel és nagy böcsülettel vitessék asztalunkra. [...] Hogy continue asztalnakink, étkefogóink, udvarló ifjaink palotánkban fenn háljanak, régi szo-kás, erős edictum, de ezzel is abutálván, kevesen cselekedik, mert az asztalnokok na-gyobb praerogativát vevén maguknak praedecessoroknál egyik is fenn nem hál és ar-ra nézve alattok valók is pro libitu cselekednek. [...] Annak okáért abban is ilyen mód observáltassék, hogy egymás értelme nélkül alá ne oszljanak soha, hanem el-végezvén egymással fele alá mehet, fele addig fenn maradjon, de kilenc órákor min-den tisztessége vesztése alatt fenn találtassék. Ha mikor követségek találkoznak, mi-kor audientiára jönnek, akkor minden rend fenn találtassék.”²²

Az egyik legtipikusabb, udvari ifjúságból induló karriert Kékedi Zsigmond mond-hatta magáénak. Már 1615-ben étkefogóként szolgált, 1618-ban a fejedelem bejárója lett, 1621-ben főasztalnok, 1625-ben főlovászmester, 1629-ben pedig már az udvar egészének élén találjuk mint udvarmestert. Ő a legmagasabb udvari tisztségek mel-llett 1630-ban Belsőszolnok megye főispánja lett, majd végül, 1636-ban tanácsúr.

Az udvarmester felügyelete alá tartoztak az udvari ifjakon kívül a konyhamester irányítása alatt levő szakácsok, konyhasáfárok, ajtónállók, az udvari mesteremberek egy része – míg a többiek a provisor alá –, a házi és mezei muzsikások, a borbélyok,

orvosok, patikusok, az udvari rendvédelem tagjai (ajtónállók, kengyelfutók, csatlónállók), valamint ha nem volt postamester, a postaszolgálat is.

Részben az udvari iskolából kikerülő alkották az udvari familiárisok csoportját. A familiáris mellett ugyanakkor a forrásokban feltűnik az udvari szolga kifejezés is. Számosan voltak az udvartartásban, akik nem tartozhattak más udvari csoporthoz, de a források alapján ez nem dönthető el egyértelműen. A fizetésüket nemcsak magukra kapták, hanem lovas szolgálókra is, később pedig adomány- vagy zálogbirtokot is kaphattak a fejedelemtől. A reprezentációban fontos szerepet játszottak a familiárisok, hiszen például előírhatták számukra, hogy milyen ruhában, fegyverzetben, kísérettel jelenjenek meg. (Konvenciójuk szerint a készpénzfizetés mellett ők is kaphattak posztót.) A fejedelem tehát bizalmas feladatokat, közöttük a postálkodást is rájuk bízhatta. Az udvari familiárisok mellett nagyobb végvárakban találkozhatunk fejedelmi familiárisokkal is, Váradon, Jenőben stb. Az udvari szolgálak közül Cseffei László pályájának rövid bemutatása hadd illusztrálja ezt az udvari csoportot. 1617-ben a fejedelem udvari szolgálja, 1623-ban udvari hadnagy, 1629-ben udvari szolga és Belsőszolnok főispánja, 1633–1659 között ítélmester.²³ A familiárisok egy része katonai karriert tudhatott magáénak, erre majd alább hozok példát.

Az udvar női oldala többnyire a fejedelemasszony udvarát jelentette, melynek élén udvarmester vagy udvarmesternő állt. A hopmester után következett a vénasszony vagy másképp az öregasszony. Ő többnyire gazdasági jellegű feladatokat látott el az úrnő körül (tisztsege a komornyiki és a konyhasáfári feladatokkal hozható párhuzamba), éppen ezért nem mindig tartózkodott a környezetében.²⁴ Károlyi Zsuzsanna kíséretében Bornemisza Tamás kamarás gyakran feltűnik, és birtokadományt is kap a fejedelemasszonytól, vélhetően azért, mert a szolgálatában állhatott.²⁵ Az udvarhölgy kifejezésnél a korszakban sokkal találhatóbb a fraucimer vagy még inkább a leányasszony szót használni. Erdélyben leányasszonyoknak nevezték őket, mivel ezek a fiatal lányok még ténylegesen a házasság előtt álltak. Udvari szolgálatuk e része gyakran a megfelelő házastárs megtalálásával végződött, úgyhogy a hozomány egy részére is az udvarban tettek szert. A fejedelemasszony udvarában a nemeskisasszonyok mellett ifjak is szolgáltak, közülük az idősebbek étkefogók, a fiatalabbak pedig inasok voltak.

Az udvari lelkészek feladata nem merült ki abban, hogy a fejedelem és a családja személyes hitéletére odafigyeljen, hanem – Bethlen Gábor tudatos „személyzeti politikájának” tanúsága szerint – egyfajta szellemi, művelődéspolitikai partnert/szakembert is keresett személyükben a fejedelem. Nem véletlen tehát, hogy koruk tudományos központjait is megjárta, kipróbált emberek lettek-lehettek udvari lelkészek, akiknek a véleményére azután nemcsak egyházi, hanem tudomány- és művelődéspolitikai kérdésekben is támaszkodtak Bethlen és utódai. Névsorukat áttekintve ez természetesnek is tekinthető: olyan nevek voltak közöttük, mint Alvinczi Péter, Rettegi János, Czeglédi János, Milotai Nyilas István, Keserői Dajka János, Geleji Katona István, Csulai György, Pápai Páriz Imre, Dobos (Tofeus Mihály), Nagyari József.

A kincstári igazgatás személyzete a kancelláriához hasonlóan természetesen nem tartozott az udvarhoz. A központi kincstári igazgatás alsóbb személyzetéhez tartozó kamarások, illetve a komornik deákok voltak azok, akik az udvartartás tagjai lehettek. Közülük a főkamarás tartozhatott az udvar elitjéhez, akit egy 1626-ban keletkezett jegyzék rögtön az udvarmester után tüntet fel.²⁶ A kamarások a fejedelem (és udvartartása) utazása idején pénztárát nemcsak kezelhették, hanem felügyelték a fejedelem szállását is.²⁷ Kérdéses a belső kamarás fogalma, egyelőre ugyanis nem sikerült kellenő tisztázni, a tisztség eltért-e és – ha igen – miben az „egyszerű” kamarásétól. A kamarás „deák” viszont ezekhez viszonyítva alacsony

nyabb rangú, ténylegesen a központi kincstári igazgatáshoz tartozó tisztségviselőt jelenthetett a fejedelmi udvarban.

Az udvar szerves részét képezte az udvari katonaság is.²⁸ Az udvari gyalogság, vagyis a testőrgyalogok száma 500 fő volt, a lovasoké is legalább ugyanennyi, később Bethlen Gábor uralkodása alatt 2000 fölé is nőtt a számuk. Az 1608. augusztusi III. törvénycikk külön hangsúlyozza, hogy a fejedelem 500 lovasnál többet ne tartson maga mellett.²⁹ Bethlen Gábor uralkodása alatt az udvari lovasság létszáma újra 2000 fölé emelkedett, egy részük a mezei katonaságot alkotta, hiszen ilyen nagy létszámú katonaságot már nem lehetett a székvárosban és a környékén állomásoztatni. Élükön a kapitányaik álltak, a hadnagyok pedig 1-1 zászlónyi emberért, közel száz főért voltak felelősek. Az udvari lovasság a familiárisok lovasaival egészült ki, akik a fejedelemtől fizetést kaptak lovak tartására.³⁰

A familiárisi-katonai szolgálatot ellátók karrierlehetőségeit Jancsó Pál³¹ pályáján szemléltetném. Róla Kemény János azt írta az 1619-es év eseményei kapcsán, hogy „az havasali akkori vajda igen rosszul kezdvén viselni az szomszedságot véle, kinek neve Leon avagy Alexander vala, reáköldé Jancsó Pál nevű, csak egy kapitányságviselt emberét, ki vitéz ember vala ugyan...”³² Jancsó Pál feleségét a sáfárpolgári számadások szerint 1622-ben Károlyi Zsuzsannához hívták, tehát valószínűleg a fejedelemasszony udvartartásában töltött be egyelőre ismeretlen szerepet.³³ Kemény később is, az 1631–32-es évek történetének leírásakor a „jeles böcsületes vitéz emberek” között említi Jancsót. Saját följegyzéseiből tudható, hogy családja (nagyapja) a Szerémségből telepedett be Erdélybe, ő pedig már Bocskai alatt kapitányi rangot viselt, Erdélybe pedig Báthory Gábor fejedelemsége idején, 1611-ben került, majd Bethlent is szolgáltatta.³⁴

A lovászmesteri tisztség az egyik legősibb volt a középkori királyi udvarban, de a 15. századtól már inkább csak címnek számított. Még inkább így volt ez az erdélyi fejedelmi udvarban, ugyanakkor a pusztán címet jelentő rangok között itt még a legelőkelőbb méltóságnak számított. Az istállóval és a szekerekkel kapcsolatos tényleges munkafolyamatok elvégzésének felügyelete tartozott a főlovászmester feladatai közé, a tisztséget többnyire megbízható familiárisok töltötték be. A feladat igen szer-teágazó volt, a tisztség viselője azonban csak névlegesen látta el, helyette a tényleges „munkát” a lovászmesterek, illetve vicelovászmesterek végezték. Azok a csoportok, amelyek a főlovászmester és lovászmesterek irányítása alá tartoztak, vagyis a tulajdonképpeni istállóbeli személyzet, az udvar kevésbé becsült tagjai voltak. Az egyik csoportot a lovak gondozásáért felelős és az istállóbeli teendőket ellátó személyzet alkotta: a lovaszok, a csatlósok, a kocsisok és a fullajtárok.³⁵ A másikat a vadászskutyákat gondozó pecérek, valamint a sólymokat és rárókat gondozó madarászok. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a vadászskutyákért felelős udvari ifjak vagy ahogy az Apafiak udvarában nevezték őket, az agárhordozók, már egy másik udvari csoport tagjai voltak.³⁶

Összegzésképp a gyulafehérvári fejedelmi udvar 1659. október 27-én keletkezett udvari rendtartására utalok,³⁷ mely szerint a fejedelem 18 asztalt tartott, az első a sajátja, a következő az „uraimé”, a harmadik pedig a komornyik asztala volt. Három asztal jutott az inasok, étkefogók számára, azt is előírták azonban, hogy „az étkefogók asztala az magunk asztalárul való étkekből” láttassék el, valamint a kengyelfutók is ennél az asztalnál kaptak helyet. A hetedik asztal a leányasszonyoké volt, a következő a varróasszonyé. A kilencedik asztal az udvarbíróé, a következő a zenészeké, amelyet a kocsisok, lovaszok, pecérek és puskások, sütők és kertészek, mes-teremberek, szakácsok, valamint a kulcsárok asztalai követtek. Ez a felsorolás a fejedelmi udvartartást, vagyis az udvar nagy részét is magába foglalta. Hogy pontosan hányan is lehettek, azt még nem tudjuk, a kolozsvári sáfárok feljegyzései alapján Bá-

thory Gábor uralkodása idején a fejedelmi udvartartás városban tartózkodó része elérte a 900 főt is, a Bethlen Gábor kíséretében levők száma pedig az 1100 főt, és itt fontos megjegyezni, hogy nem az udvar egészéről van szó.

A fejedelmi udvar Erdélyben is a reprezentáció eszköze és az állam szimbóluma is volt egyben.³⁸ Nemcsak politikai döntések születtek a székvárosban, Gyulafehérváron, hanem a fejedelmi udvar mintául szolgált a reprezentációban, művelődésben, és egyúttal viselkedésmintát nyújtó nevelő iskolává is vált a 16–17. századi Erdélyország lakói számára. Az udvarbelieknek az erdélyi társadalmi háló csomópontját jelentette, ahol lehetőség nyílt a karrierépítésre, fejedelmi adományok megszerzésére, természetesen mindenkinek betöltött udvarbeli szerepe függvényében.

■ JEGYZETEK

1. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. (Monumenta comitialia regni Transylvaniae, 1540–1699. I–XXI. Bp., 1875–1898.) Szerk. Szilágyi Sándor (a továbbiakban EOE). A tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem térek ki jelentős forráskötetei megemlítésére sem (pl. *Török–magyar-kori államokmánytár*, amelyet a szerkesztő Szilágyi Áronnal együtt szerkesztett, és amely Bethlen Gábor, Rákóczi György kiadott levelezése mellett nagyon sok mindenre kiterjedt, ezek egy része önálló kötetekben, más része pedig a Történelmi Társban jelent meg); Radvánszky Béla: *Magyar családelet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I–III. Bp., 1879–1880; Uő: *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*. Bp., 1888; Szádeczky Béla: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása*. I *Bornemisza Anna gazdasági naplói 1667–1690*. Bp., 1911; Uő: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartásáról*. Kvár, 1912.
2. A Századok 1878-ban jelentette meg Thallóczy Lajos „I. Apafi Mihály udvará”-ról írott tanulmányát.
3. Gindely Antal – Acsády Ignác: *Bethlen Gábor és udvara. 1580–1629*. Bp., 1890.
4. Továbbá Bartók István – Petneki Áron – Szabó Péter és mások: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987.
5. Bp., 1980. (A továbbiakban Trócsányi 1980.)
6. Várkonyi Gábor: *II. Rákóczi György esküvője. Régi magyar történelmi források*. II. Bp., 1990; Horn Ildikó: *Tündérország útvesztői*. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bp., 2005; *A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában*. Századok 2011. 4. sz. 997–1027; Oborni Teréz: *Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben*. Tanulmányok. Bp., 2011; *Udvertörténet kötetek*. IV Erdősi Péter: *A fejedelmi politikát támogató külföldi csoportok és a reprezentáció színterei Báthory Zsigmond udvarában (1581–1598)*. Kandidátusi disszertáció, kézirat. Bp., 1997. (A továbbiakban Erdősi 1997.); *Báthory Zsigmond ünnepi arcma* (A fejedelem és a ceremóniák). Aetas 1995.1–2. sz. 24–67.
7. Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Bp.–Kvár, 2003; Kovács András: *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században*. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Bp., 2005.
8. ROL KmIg – A Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Direcția Județeană a Arhivelor Naționale, Cluj), Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek (a továbbiakban KvSzám).
9. Cziráki Zsuzsanna: *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. Bp., 2011; *Udvertörténet kötetek*. II., illetve doktori disszertációja: Cziráki Zsuzsanna: „Senkinek pénzen vött rabjai nem voltunk, sem nem vagyunk”. Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya a város fejedelmi szolgáltatásai tükrében, Bethlen Gábor uralkodása idején. <http://www2.arts.u-szeged.hu/tdi/cziraki.pdf> (Utolsó letöltés: 2012. május 20.)
10. Oborni Teréz: *Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei*. In: Oborni Teréz: *Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben*. Bp., 2011. 30–51.
11. Erdősi 1997. 58.
12. A kérdés összefoglalását adja Koltai András a kötet előszavában. Lásd Koltai András – Sunkó Attila: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Bp., 2001. 7–46. (A továbbiakban Koltai 2001.)
13. Koltai 2001. 69–74, 90–94, 119–132.
14. Bethlen maga az ország vezető személyiségei közé a tanácsosok mellett a főudvarmestert és az udvari kapitányt sorolta egy 1627. július 7-én keltezett levelében. *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp., 1879. 438.
15. EOE III. 176.
16. Koltai 2001. 69.
17. Koltai 2001. 69–74.
18. Koltai 2001. 19.
19. 1625. december 15. *Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez (1620–1629)*. 4. Közl. Szilágyi Sándor. In: Történelmi Társ 1886. 462.
20. Kemény János *Önéletírása*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva. (Magyar Remekírók) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980. 36. (A továbbiakban Kemény János *Önéletírása*.) 21. Uo.
22. Koltai 2001. 70, 73.
23. Trócsányi 1980. 357. Részletesebben lásd Monok István: *Cseffei László, 1592–1662*. Századok 1988. 4. sz. 622–647.
24. Koltai 2001. 40.

25. Bornemisza Tamás belső kamarás, 1617. július 1. – egyezség Déva-Felszeghegy (Hunyad vm.), dévai szőlők. *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek.* DVD Szerk. Gyulai Éva. Arcanum, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2005. (a továbbiakban ErdKírkv DVD) 12. k. 9–10.
26. *Török-magyar-kori államokmánytár.* I. Szerk. Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor. Pest, 1868–1869. 472.
27. Koltai 2001. 28.
28. Róluk részletesen B. Szabó János – Somogyi Győző: *Az erdélyi fejedelemség hadserege.* Bp., 1996. 42. (A továbbiakban B. Szabó János 1996.)
29. Trócsányi Zsolt: *Törvényhozás az Erdélyi Fejedelemségben.* Bp., 2005. 152.
30. B. Szabó János 1996. 41–42, Vö. TMÁO I. 472; Sunkó 1998. 107–108; *Báthory Zsigmond fejedelem udvari lovassága.* Közli Merényi Lajos. *Hadtörténelmi Közlemények.* 1894. 108–113.
31. 1614. Jancsó Pál lovas hadnagy, Báthory Gábor birtokadományát megerősítette Bethlen Gábor; birtok: [Körös]Bökény (Zaránd vm.). *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek.* DVD Szerk. Gyulai Éva. Arcanum, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2005. 10. k. 240.
32. Kemény János *Önéletírása* 79.
33. 1622. február 6. „Eodem Janczó Pálné érkezvén Aszszonyunk hívatván Magyarorszában bíró uram hagyásából attam pecsenyét libr. 6. d 9, cipót d 8, f – d 17; két ejtel bort d 12, zabot 3 vékát d 27 tett f – d 59.” KvSzám 15b/XXI. 6.
34. *Kercsesorai Jancsó Pál följegyzései származásáról, életéről és rokonairól.* Közli Kelemen Lajos. *Geneológiai Füzetek* 1908. 41–43.
35. Koltai 2001. 36.
36. Kemény János *Önéletírása* 79.
37. ROL KmIlg Kemény család csombordi levéltára XIX/1600. 1^r-v
38. Oborni 2011. 7.

Gyulafehérvár.
A fejedelmi palota főkapuja. 1626 k.

PAPP KLÁRA

NEMESI TÁRSADALOM AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGBEN

Külső hatalomtól, a Habsburgoktól kaptak különleges címet azok a fejedelmek, akik birodalmi hercegek lettek. Báthory Zsigmondnak 1594-ben adtak birodalmi hercegi címet, s 1622-ben, a királyi címről való lemondásakor Bethlen Gábornak is ezt a címet adományozták.

Az erdélyi nemesi társadalom sajátosságai

■ Szulejmán szultán akaratából I. János király felesége és csecsemő fia megkapta a Tiszától keletre fekvő országrészt. Mégis igen hosszú folyamat zajlott le 1571-ig, amikor a speyeri egyezmény megkötését követően létrejött az Erdélyi Fejedelemség, amelyet a kortársak röviden Erdélynek neveztek. Ekkorra alakult ki a terület kettős függése (a Magyar Királyságtól és az Oszmán Birodalomtól), formálódott az egykori vajdaság és a Partiumnak nevezett vármegyék területi egysége, amelynek pontos határait a Habsburg-uralkodóval kötött megállapodásban rögzítették.

Az új erdélyi államban a királyságbeli és a vajdasági hagyományok összetevői egyaránt érzékelhetőek. A vajdaságban – ahol a nemesség alapja esetenként a partikuláris és nem az országos kiváltság – a Mátyás-kor politikája meghatározó hatásokat eredményezett. Az uralkodó elleni 1467. évi lázadás megtorlása egyértelműen megszüntette a nagybirtokot, s megnövelte a vajdai birtokállományt.¹ A lázadó főurak birtokai ugyanis a vajdához kerültek, de őt az udvar gazdasági intézkedéseivel kellően tudta ellenőrizni. A birtokviszonyok átrendeződése természetesen jelentősen hatott az 1437. évi kápolnai unióval megszerveződött vajdaságbeli rendiség belső erőviszonyaira. A vármegyék magyar nemessége gyengült az egész közösségre kiterjesztett szabadsággal bíró székelyek és az autonómia jogaival élő szászföldiek szabadságával szemben.

A Magyar Királyságban az 1498. évi törvények jól elkülönítették a bandériumállítás jogával bíró bárói nagybirtokos, arisztokrata réteget. Az országos méltóságot betöltő országbárok helyett, akiknek rangja nem volt örökölhető, a 22. tc. szövege szerint 42 család kapott feladatot az uralkodótól önálló bandérium állítására. Erdélyből a mindenkori vajda és a székely ispán számára írták elő a kötelezettséget, de a később a fejedelemségben szerepet vállaló családok tagjai közül Szapolyai János, Drágffy Bertalan erdélyi vajda s Báthory György is személy szerint szerepelt a bárók sorában.²

Amikor 1549–1552 között elkészült az ország nagyobb részére kiterjedő portális összeírás, Bihar vármegye 11 329,5 összes portájából két egyházi birtok az ezer portaszámmal jellemezhető nagybirtokhoz tartozott: a váradi katolikus püspökség (3204 porta) s a váradi káptalan (1449 porta) egyaránt ebben a birtokkategóriában szerepelt.³ A világi nagybirtokosok legjelentősebb képviselője Török János lett, akinek éppen Debrecen mezőváros birtoklásával (1218 porta) emelkedett portái száma 1000 fölé. Szomszédos vármegyékben birtokolt területük és népességük alapján ebbe a kategóriába került pl. a Drágffy család, de 1552-ben már csak a Drágffy Bertalan özvegye kezén lévő portaszámot (217 porta) írták össze. Ha tudjuk, hogy a 100 portán felüli birtok általában már vártartományt jelentett, akkor egyértelmű, hogy a partiumi Bihar vármegye birtokosai jelentős hatalommal (a felsoroltakon túl még Bajony Ferenc 373,5 porta, a Csákyak összesen 631 porta, Telegdy Mihály 142,5 és Telegdy Miklós 257 porta) bírtak.⁴

Középszolnok vármegye 1299,5 portájából 1549-ben Drágffy Gáspár özvegyéé volt 350 porta, Fráter György váradi püspöké 278, Jakchy Mihályé 126,5, a többi 50 porta alatti. Ez azt jelenti, hogy a 100 porta feletti arány 58,1%, s a 0–100 porta közötti kisbirtok 25,4%. Kraszna megyében a 11–100 porta közötti közepes nagyságú birtok aránya 44,1% (363 porta), s 823,5 portából csak 34,8% (287 porta) volt 100 portán felüli birtok. Külön kiemelendő somlyai Báthory András 287 portaszáma, ami mellett a családtagok csak igen kis birtokrészrel rendelkeztek a somlyói uradalomból: Báthory Farkas 13,5, Imre 31, János 9 és özvegy Báthory Miklósné 14,5 portával.⁵

Az adott helyzetben egyértelmű volt, hogy a fejedelemség részévé váló partiumi vármegyék örökletes bárói réteggel, jelentős portaszámot birtokoló vármegyei köznemességgel rendelkeztek, amely részesülni kívánt az új hatalom kínálta lehetőségekből.

A fejedelem hatalma

■ Az erdélyi államban a fejedelem hatalmának alapját a két nagyhatalom közötti egyensúly megeremtése adta. Erdélyen belül a fejedelmi hatalom alapja az a birtoktúlsúly, amely a vajdai birtokokra alapozódott, de amit a 16. század közepén jelentősen megnövelt a katolikus egyház birtokállományának átvétele. A váradi püspökök és a káptalan hatalmas birtokai a fejedelmi fiskus kezére jutva jelentősen hozzájárultak a birtokadományozásokhoz is, illetve kellő alapjaivá váltak a váradi vár átépítésének, megerősítésének, amely erősség az Oszmán Birodalom határán – 1660. évi elfoglalásáig – a fejedelemség nyugati védőbástyája volt. Hasonló a helyzet a gyulafehérvári püspökség birtokvagyonával, illetve magával a palotával, amely Izabella királyné beköltözésétől a mindenkori fejedelem udvarának adott helyet.

A katolikus birtokvagyon felszámolása, az egyházi méltóságok kiszorulása a politikából lehetetlenné tette, hogy a Magyar Királysághoz hasonlóan Erdélyben is megmaradjon a katolikus egyházi nagybirtok befolyásoló szerepe. Az erdélyi protestáns egyházi vezetők részt vettek ugyan az országgyűléseken, de korántsem jutottak olyan meghatározó politikai és hatalmi pozícióba, mint amilyet Magyarországon a katolikus klérus biztosítani tudott magának.

János Zsigmond után Erdély fejedelmeit társadalmi helyzetük indította el a pozíció megszerzésének útján. A 17. század közepéig azokhoz a partiumi vagy királyságbeli nagybirtokos családokhoz tartozó jeles politikusok igyekeztek magukat az erdélyi rendekkel, de elsősorban az oszmán, illetve királyságbeli támogatókkal elfogadtatni, akik Erdélyben is tekintélyre tettek szert. Mindez azt mutatja, hogy a somlyói Báthoryak, Bocskai, a Rákócziak és Thököly Imre nem véletlenül, hanem nagybirtokos, tehetséges arisztokrata mivoltuk miatt kaptak támogatást, s a két említett család ezért szorgalmazhatta a hatalom dinasztián belüli örökítését. Bethlen Gábor a birtokadományok felülvizsgálata és visszavétele alapján szintén megerősítette saját családját birtokalapjait. Az erdélyi birtokos családok tagjai a 17. század közepén akkor kerültek a fejedelmi székbe, amikor a terület kiszolgáltatottsága, az Oszmán Birodalomtól való függése nőtt, s a török érdeke volt a gyengébb, külső befolyástól mentes vezető kiválasztása.⁶

Az erdélyi főnemesség

A) A partiumi nagybirtokosok és az idegen karrierépítők

■ Habsburg Ferdinánd magyar királyságának időszakától a magyar királyi tanácshoz hasonlóan megszűnt az önálló magyar királyi udvar.⁷ Helyette a közös (osztrák, cseh, magyar) udvarban döntöttek el a Magyar Királyság hadi, kül- és gazdaságpolitikai kérdéseit, a törökellenes küzdelmet stb. érintő ügyeit, s a 17. század végéig vissza-visszatérő problémaként foglalkoztak Erdély ügyeivel is, elsősorban az uralkodó jogos igényét kifejezve a királyság részeként számon tartott vajdaság visszaszerzésére-megtartására.

Az Erdélyi Fejedelemség ebben a helyzetben vonzó célpontja lett mindazoknak a családjuk vagy személyes pályájuk építésén fáradozó politikusoknak, akik nagyobb lehetőséget láttak a fejedelem oldalán a karrierépítésre, mint a királyság távoli uralkodója közelében.

A Sopron vármegyei köznemesi családból származó mihályi Csáky Mihály Gosztonyi János erdélyi püspök támogatásával végezte Krakkóban tanulmányait, s 1539-től Erdélyben töltött be különféle egyházi tisztségeket. Izabella mellett kancelláriai titkár, János Zsigmond nevelője, majd az erdélyi kancellária megszervezője volt. Birtokszerzései nyomán több uradalom és mintegy hetven falu birtokosa lett. Horn Ildikó kutatásaiból tudjuk, hogy pályafutása utolsó éveiben „az evangélikus egyház egyik legfontosabb patronusának számított”.⁸

Göncruszkai Kornis Gáspár birtokainak területe Erdélyhez került, ahol Huszt kapitánya, Máramaros vármegye főispánja lett. Báthory Zsigmond fejedelemsége idején a Gyulafehérváron házat építő befolyásos urak közé tartozott, ahol Geszty Ferenc országos főkapitány, Gálfi János, Zólyomi Miklós és mások szomszédságában építkezett.⁹ Harmadik felesége – előbb Mágóchy Gáspár, majd Geszty Ferenc özvegye –, Horváth Anna révén vált Erdély egyik leggazdagabb főúrává, a Küküllő vármegyei Radnót és uradalma birtokosává.¹⁰ Befolyását növelték katonai és diplomáciai feladatainak sikerei (Bécsben, Prágában, Kassán stb.).

Kornis Gáspár fiai közül György és Boldizsár áldozatul esett a Báthory Gábor elleni széki merénylet megtorlásának. Kornis Zsigmond 1613-ig a Magyar Királyság területén uralkodói kegydíjat kapott, s Illésházy özvegyének, Pálffy Katalinnak, valamint sógorának, Daróczy Ferencnek, a Szepesi Kamara elnökének támogatását is élvezte.¹¹ Karrierjét Bethlen Gábor fejedelemmé választása után teljesítette ki, Zaránd és Bihar vármegye főispánja, az ország generálisa, fejedelmi tanácsúr lett, s birtokvagyonát is visszakapta. Bethlen Gábertól új adománybirtokokat is kapott: a bihari Belényes uradalmát, a Zaránd megyei Deszni birtokát.¹²

A fejedelemségbe került magyarországi főurak között volt olyan is, aki a családi kapcsolatok lehetőségeit végül mégis a Magyar Királyságban látta kiteljesíthetőnek, s ezért visszatért oda. Nádasdy Tamás, aki még Szapolyaival került az országrészbe, a fiúsított Kanizsai Orsolyával kötendő előnyös házasság reményében cselekedett.¹³ De hozzá hasonlóan Erdélyből kiindulva épített karriert a 17. században Csáky István és László (tárnokmester, illetve országbíró) vagy a nádori tisztséget betöltő Wesselényi Ferenc is.

B) Rangszerzők

■ A bárói és grófi rangemelések a 16–17. századi Magyar Királyságban az uralkodói politika eszközei voltak. A Habsburg-uralkodók az örökletes bárói címeket éppen a hagyományos arisztokrácia fölötti uralmuk megszilárdítása érdekében osztogatták. Az Erdélyi Fejedelemségben ilyen rangemelésre akkor kerülhetett sor, amikor a terület átmenetileg Habsburg-ellenőrzés alá került, vagy az erdélyi főnemesek vállaltak királyságbeli pozíciókat, amiért uralkodói kegyben részesülhettek.¹⁴

A Luxemburgi Zsigmondtól Bihar vármegyében adományokat szerzett körösszegei Csákyak már a 15. században az erdélyi vajdaságban szereztek irányító pozíciókat, a 16. században pedig a fejedelemségben építettek karriert.¹⁵

Csáky István volt az, aki a jelentős erdélyi birtokszerzések mellett kétszer viselte a főkapitányi tiszteletet (egyszer Bocskai ellenfeleként s birtokai és személye ellehetetlenítőjeként, másodszer éppen a fejedelem megbízásából). Kortársai először őt emlegették úgy mint az erdélyi főhatalomhoz a családból a legközelebb álló személyt. Ugyancsak ő volt az, aki a 17. század elején a felvidéki kiköltözést, birtokszerzést elindította azzal, hogy 1603-ban erdélyi birtokainak jó részét elzalogosítva magyarországi zálogbirtokot – Sárospát és Szádvártartozékaival – szerzett. Egyik legutóbbi munkájában Pálffy Géza is róla közölte, hogy 1605 előtt anyagi és politikai indokok alapján bárói rangemelésben részesült.¹⁶

Fia, aki Bethlen Gábor halála utáni politizálásának kudarcra miatt kénytelen volt a királyi Magyarországra távozni, viszonylag gyorsan királyságbeli pozícióhoz jutott, hiszen 1632-ben szendrői főkapitány, sőt megbízatása idejére 1633-tól a várhoz tartozó uradalomnak is zálogbirtokosa lett.¹⁷ Az udvarnak tett szolgálatok jutalmaképpen nyerte el a grófi címet, s 1645-ben lett az uralkodó tárnokmestere.¹⁸ Az öreg tárnokmester harmadik fia, Csáky László a fejedelemségben igyekezett karriert építeni, ő és családja lett az ún. erdélyi ág megalapítója s így a családnak az a tagja, aki a grófi címet Erdélyben használta.

Bárói rangemelésben 1588-ban felsővadászi Rákóczi Zsigmond részesült, aki Bocskai idején kormányzó, majd annak halála után Erdély fejedelme lett.¹⁹ Rhédey Ferencet (1610–1667), aki rövid ideig viselte a fejedelmi címet (1657. nov. 2. – 1658. jan. 8.), I. Lipót 1659. január 13-án emelte grófi rangra. Az erdélyi főurak közül grófi címet szereztek még Wesselényiek (1646) s Rákócziak 1664-ben.

Pálffy Géza grófi címről írt egyik legutóbbi tanulmánya utal rá, hogy létezett ún. területi grófi cím is, mint amilyen a Ferdinánd által 1541-ben Nádasdy Tamásnak, Majláth Istvánnak és Szilágyi Jánosnak adott „Fogarasi várának/földjének örökös grófja és szabad ura” cím.²⁰

Erdélyben azoknak a területeknek birtokosai, amelyeket a királyi kincstár birtokaiból a liber baronátus jogával adományoztak el, különleges helyzetbe kerültek. Az országgyűlés azonban 1607-től éppen a liber baronátus, avagy szabad ispánság intézménye ellen hozott intézkedéseket. Ennek ellenére a 17. század elején, a döntést követően Bocskai Miklós a görgényi és a vécsi uradalmat, valamint Sennyei Pongrác a gyaluit birtokolta liber báróként, kivonva magát és birtokait a vármegyei fennhatóság alól.²¹

Külső hatalomtól, a Habsburgoktól kaptak különleges címet azok a fejedelmek, akik birodalmi hercegek lettek. Báthory Zsigmondnak 1594-ben adtak birodalmi hercegi címet, s 1622-ben, a királyi címről való lemondásakor Bethlen Gábornak is ezt a címet adományozták.²²

C) Az erdélyi vármegyék főnemesei

■ A magyarországi gyakorlattól eltérően a fejedelemség vármegyéiben a fejedelem két-két főispánt nevezett ki a helyben birtokos világi nagybirtokosok soraiból. Vármegyebeli birtoknagyságtól függetlenül tehát mindazokat ide kell számítanunk, akik a kinevezésben részesültek.

Jakó Zsigmond Belsőszolnok vármegye példáján nem a birtok, hanem a birtokolt jobbágyság száma alapján kísérelte meg elkülöníteni a 16. századi nemesi társadalom rétegeit. Elképzelésének helyességét alátámasztja, hogy még a 18. században is az ősi jobbágytelkek számától függött a faluhatárból való részesedés, az örökös jobbágyság száma tehát igen lényeges volt a sok részbirtokos közötti faluhatár megosztásában. Jakó a 75 jobbágnál többel rendelkező réteget nagybirtokosnak tekintette (Keresztúri Kristóf 420, Csáky István 138, Kornis Ferenc 123, Haller István 97 és Apafi István 75 jobbággal). Középbirtokosnak vette a 11–50 jobbágyos réteget (37 nemes, akik közül 17 csak tíz és egynéhány jobbággal rendelkezett), a többséget adó kisbirtokosok zömének viszont 2–5 jobbágya volt.²³ A kiváló ötletet azonban nem követte más vármegyék ilyen áttekintése, ezért a fejedelemség egészére hasonló kép nem rajzolható.

A vármegyei nemesség

■ A fejedelemség vármegyéiben élt az erdélyi nemesség zömét alkotó köznemesség. A néhány falut birtokló főnemességgel szemben ez a nemesi csoport kicsi, szórt és esetenként csak a falvakon belül, azok egy részére kiterjedő birtokvagyonnal rendelkezett. Ezzel magyarázható az a sajátosság, hogy az erdélyi falvakban több nemesi család is épített kúriát. A saját részbirtok hasznát ugyanis az úrbéres népesség földjei között fekvő, az allodiumhoz tartozó szántó terméséből és a terményjáradékok beszedése, felélése során vette magához. A földesúr saját gazdaságát így a paraszti gazdaságokhoz hasonló módon művelte. A falvakra kivetett hosszú fuvar részint az uraság érdekében végzett posta, a szükséglet kielégítése érdekében az udvarházba hozott termékek vagy pl. a szőlő műveléséhez szükséges fuvarozás (szőlőkarók, hordók, szüretkor a szőlő, utána a bor) volt. Ha a birtokos más falvakból hozatta a terményjáradékot udvarába, akkor az ehhez szükséges úrdolgában töltött napok száma jelentősen megnövekedhetett.

A vármegyék nemessége számára ezért rendkívül fontosak a jól megkötött házasságok, a gyámságok, a zálogjogon időlegesen használt birtokok, a rokoni kapcsolatok révén kialakítható kapcsolati háló. Az előrejutás módszerei nagyon is hasonlatosak a nagybirtokosok törekvéseihez, de az elérhető célok, a család gyarapodása szempontjából számításba vehető eredmények jóval szerényebbek.

A családtagok személyes képességei és ambíciói révén elérhető vármegyei és udvari tisztségek (a vármegyék két főbírója, két alispánja, kisebb nemesek esetében a vicebírói tisztségek egyike, a jegyző vagy az adószedő feladatai, az udvartartás tagjai), amelyek éppen a szakmai jártasság miatt általában nem évente változtak, hanem hosszabb időszakra állandósultak, tovább bővíthették a kapcsolatok körét, az előrejutás lehetőségét.²⁴ Minden esetben, így a megyei esküdtek esetében is fontos szerepet kapott a tisztségek díjazása, ami kiegészítette a nemesség birtokaiból befolyó jövedelmeket.²⁵ A vármegyei tekintélyes köznemesség súlyát jelzi, hogy a főispánokon

kívül az erdélyi országgyűlésen is képviselőik (főbírák, alispánok, jegyző) vehettek részt.

Hasonló szerepet töltöttek be az egyes várakban vállalt feladatok is. Kornis Gáspár mint huszti kapitány egyik offiálisának, Gávay Miklósnak birtokigényét karolta fel akkor, amikor el akarta érni, hogy „egynéhány jószágocskát kanyarítson ki neki a fejedelem”.²⁶

A váradi, kolozsmonostori és gyulafehérvári konventek levélkeresői is fejedelmi hivatalnokká váltak, s bár életpályájuk során a requisitori feladatok mellett más tevékenységeket is végeztek (tanár, városi hivatalnok, perceptor, nótárius stb.), feladataik színvonalas teljesítését gyakran jutalmazták adományokkal. Kolozsvári Márton deák (1575–1600) Kolozs vármegyében kapott egy birtokrészt, Szentiványi György (1577–1613) egy újabb ingatlant szerzett zálogba – Borbély Ferenc főtéri házat –, Szőlősi István az armális mellé birtokrészt, Pálfi István (1627–1667) 1636-ban évi 500 kőst kapott, s hozzá hasonlóan Kászoni Józsefnek (1646–1659) is „mostani megromlott desi hazának épületire” 4000 kőst utaltak ki. Jelentősen gyarapította birtokvagyonát Benkő Bálint, Szőlősi Gábor és Rákosi Boldizsár is.²⁷ Balásfi János kolozsvári polgár előbb a fejedelmi kancellárián szolgált, s ezért kapott Báthory Istvántól armalist (1582), majd címert, később pedig a Torda vármegyei Kékbük praediumot (1584), végül megvehetett egy gyulafehérvári kiváltságolt kőházat is.²⁸

Gálfi Emőke a birtokok, házak és szőlőföldek adatai alapján kimutatta, hogy a gyulafehérvári káptalan 32 levélkeresője közül harmincnak egy, 14-nek több háza is volt (43,7%), 26 requisitornak egy birtoka, 17-nek több (40%). Szőlőt birtokolt Gyulafehérvár mellett 18 fő, egynél több szőlőt 7.²⁹

Egyértelmű, hogy a hűtlenség címén kezdeményezett birtokelkobzások, a váratlanul megnövekedett terhek (pl. a tatár fogságból való kiváltás költségei) teljesen tönkretelthették a nemesi családokat. A hagyományok megőrzése, az archaikus és sokszor konzervatívnak érezhető vonások a nemesség mindennapi kapcsolatainak, politikájának alakításában éppen a megmaradást célozták, s a túlélés taktikájához tartoztak. A tanultságnak, a fejedelemmel és az udvarral kialakított jó kapcsolatoknak azért értékelődött fel a szerepe, mert a nagybirtokhoz hasonló személyes viszony csak különleges szolgálatok eredményessége nyomán alakulhatott ki s járulhatott hozzá a nemesi család felemelkedéséhez.

A nemesi címszerzők

Armalisták

■ A Magyar Királyságban a 16. századtól a személyes szabadság, az armalista nemesítés tömeges megadása jelentette a legnagyobb horderejű változást a nemesi társadalomban. Szabó István kutatásaiból tudjuk, hogy jelentős számban vonatkozott a birtokadományozás nélküli nemesítés a jobbágyi társadalomra is. A jobbágytartó nemesség természetesen ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy a privilégium megadása csak az ő beleegyezésével történjen.³⁰ Különösen, hogy az arra alkalmas jobbágy, ha a birtokosnak különleges szolgálatokat tett, vagy előre meghatározott összeget fizetett érte, elérhette a telek szolgálat alóli mentességét (exemptio) vagy a személy szabadságának elismerését (manumissio) is.

A Gyulay Ferenc váradi vicekapitány melletti tanúsítvány is azt igazolta, hogy Padrah Bálintot és Istvánt a jobbágyi és paraszti kötelesség alól „felszabadította, annyira, hogy tellyes szabadságot engedett nekik, úgy mindkét ágon levő maradékaiknak, mindenütt és minden helyen, valahol akarnak, menésre, jövésre[...] mely efféle jobbágyi kötelességek alól való feloldozásért és elbocsátásért [...] mielőttünk [...] 200 egész mértékű és folyó jó császári tallérokat adtanak és fizetnek”.³¹ A bir-

tokos itt ugyanúgy engedélyezte egyúttal azt is, hogy majdan armálisért folyamodjanak, mint Csáky László 1652-ben a Margittán lakó Oláh Istvánnak, hogy „ő felségétől commendációkra armálist is nyerhessen”.³²

1583-ban Kornis Gáspár máramarosszigeti szervitora, Szalai János és felesége szerzett címeres levelet, 1587-ben Adorján Pál deák kapott armálist a fejedelemtől.³³ Bogdándi Zsolt a kolozsmonostori konvent requisitorai közül Tordai Imréről (1608–1619) és Szőlősi Istvánról feltételezi, hogy szolgálataik jutalmául nyertek nemesi címet.³⁴

A hivatali szolgálat is lehetett a címeres nemeslevél megszerzésének alapja. Keresztúry Kristóf pl. Báthory Istvántól 1573-ban mint dési sókamarai ispán jutott a nemesi címhez s szerezte meg Szentbenedek birtokát is.³⁵ Sárándi Miklós sólyomkői provisor 1605-ben Bocskaitól kapott testvérével, Jánossal együtt armálist.³⁶

Báthory István 1583-ban szinyei Affra Mátét a fejedelmi kancellárián teljesített feladataiért nemesítette.³⁷ 1608-ban Báthory Gábor egy bizonyos Nádudvari Jánosnak „udvari szolgálataiért” újította meg a nemeslevelét, s adományozott címerhasználatot számára.³⁸ A fejedelemnek tett személyes szolgálat mutatkozik meg Képiró János – mezőbándi Egerházi –, valamint Képiró István – nagybányai Csengeri – armálisában, ahol a címerkép maga is utalt a két személy festői feladataira.³⁹

Ugyancsak nagy számban ismerünk nemesítő oklevelet, amelyet lelkipásztoroknak adományoztak az erdélyi fejedelmek: ilyen Bethlen Gábor armálisa keserői Dajka Jánosnak, milotai Nagy Jánosnak vagy 1629-ben a fejedelemség összes lelkipásztorának, I. Rákóczi György oklevele Hidvéghi István gyalui prédikátornak (1639) vagy I. Apafi Mihály adománya Martonfalvi Tóth György váradi, majd debreceni rektornak, professzornak s hasonlóan kisbaconi Benkő Mihály sepsiszentgyörgyi iskolamesternek.⁴⁰

Jelentős számban maradtak fenn armálislevelek a katonai szolgálat jutalmaként. Az erdélyi oklevelek esetében nem mindig maradtak ránk a kérelmek, de pl. 1641-ben a méhkeréki Dalmi család esetében egyértelmű, hogy Bihar vármegye volt az ajánló.⁴¹ Nemigen volt szüksége külön ajánlóra Balogh János fogarasi tizedesnek, aki 1609-ben a Báthoryak szolgálatában eltöltött négy évtized alatt „százszor is vére bő hullásával dicséretesen teljesített”, s ezért kapta az armálist, amely a fogarasi Malom utcában található házára is mentességet tartalmazott, vagy Belényesi Ábrahámnak, aki a fejedelmi puskások alhadnagya volt, s aki Gyulafehérváron a Tövis utcai házára szintén mentességet kapott.⁴²

Hajdúk és székelyek

■ A fejedelemség létrejötte nyomán jelentősen megváltozott a székelység kötelezettségeinek köre. Határvédelmi szerep helyett az új állam haderejét kellett adnia, de részt kellett vállalnia az adózásból is. Az egész székelysége kiterjedő szabadság a katonai kötelezettség teljesítésére alapozódott.⁴³ Amikor azonban kiderült, hogy a közösség minden tagja nem képes a katonáskodásra, felgyorsult a kötelezettséget elhárító társadalmi réteg (jobbágyság) arányának növekedése. A székely felkelés után, 1562-től megnyílt a lehetősége annak, hogy az erdélyi nemesség a Székelyföld területén is adománybirtokot szerezzen.

Ezzel együtt a székely előkelők egyéni nemesítése, birtokadományai, házassági kapcsolatai az erdélyi vármegyék területén tették lehetővé a birtokvagyon gyarapítását és a karrierépítést. Így az archaikus székely szabadságjogok megmentésének kísérletei mellett a székely nemesség felemelkedése is elkezdődött.⁴⁴

Bocskai felkelése során új kiváltságos katonaréteg szerveződött, amelynek tagjai adománybirtokot kaptak az erdélyi fejedelemnek teljesített szolgálatuk fejében. Er-

dély határán létrejött a privilegizált hajdútelepülések köre, amelyekhez a 17. század első felében a bihari ún. kis hajdúvárosok csatlakoztak. Ugyanakkor folyamatosan nőtt az egyéni nemesítettek és az adománybirtokkal rendelkező hajdúk száma.⁴⁵ A második hajdúfelkelés vezetője, Nagy András hajdúkapitány Báthory Gábortól megkapta Nagybajom várát és uradalmát, s további hajdúvezérek is birtokadományban részesültek.

Bethlen Gábornak sikerült maga mellé állítani a székelyeket és a hajdúkat. Mindkét kiváltságolt katonaréteggel külön alkut kötött. A székelyeket egyrészt a katonai alkalmasság szempontjából vette számba, másrészt át akarta tekinteni a hadakozásra nem alkalmas székelység helyzetét is. A hajdúkat feladatokkal látta el, s Rhédey Ferenc váradi kapitányt összeíratásukkal is megbízta. A hajdúk Várad fennhatósága alá rendelése ettől az időszaktól eredeztethető. A katonai irányítás mellett a bírói fellebbvitel fóruma is a váradi kapitány lett, ami tovább erősítette a fejedelemség nyugati végvárának egyébként is igen jelentős katonai szerepkörét.

A két katonaréteg kiemelt szerepe, közösen szerzett szabadsága összefüggött Erdély helyzetével. Mindkét réteg tagjai a nemességet tekintették elérendő célnak, s egyénileg többek képesek voltak megszerezni a nemesi címet, sőt az adománybirtokot is. A 17. század végi hosszú török elleni háború azonban megváltoztatta Erdély helyét, és hozzájárult a katonarétegek szerepének jelentős módosulásához is.

■ JEGYZETEK

1. Kubinyi András: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988. 63–73.
2. Kubinyi András: *Változások a középkor-végi Magyarországon*. História könyvek. Bp., 1993. Az 1498. évi 20. tc. az egyházak bandériumállítási kötelezettségéről szól, az általuk kiállított katonaság számát főpaponként, illetve testületenként határozták meg. Akire a 20. és 22. tc. nem vonatkozott, azok birtokain a vármegye szedte be az ún. „hadakozó pénzt” (pecunia exercitualis), s a jobbágyok száma alapján a megye állította ki a bandériumot is.
3. *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. I–II. Szerk. Maksay Ferenc. Bp., 1990.
4. Uo. 239–251.
5. Uo. Középszolnok vármegye 423–428, Kraszna vármegye 439–442.
6. A Báthoryak ecsedi ága magyarországi karriert épített, de Báthory Gábor a család mindkét ágának vagyonával rendelkezett. Rákóczi Zsigmond apja még zempléni köznemes, de ő maga a katonai szerepvállalás és a kereskedelemből szerzett jövedelmei révén bárói rangot szerzett, s Borsod vármegye főispánja lett. Bocskai apja szintén bihari művelt köznemes, fia azonban 1599-re a bihari portaszám 23,3%-át birtokolta. I. Rákóczi György a fejedelemség legnagyobb birtokosa is ugyanakkor a királyi országrész egyik leggazdagabb főnemese lett, harminckét uradalmából tizenkettőt már Erdélyben birtokolt. Papp Klára: *Erdélyi fejedelmek*. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, 2006.
7. Pálffy Géza: *A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században*. Történelmi Szemle 1999. 3–4. sz. Azt igazolja, hogy az udvar igyekezett lehetőségeket teremteni a magyar rendiség képviselőinek, de a magyar főnemességet a törökellenes harcokban vállalt feladataik mellett ellenérzéseik is visszatartották a bécsi hivatalviseléstől, házvásárlástól, aminek következményeit később érzékenyen észlelték. A Pozsonyban székhelyét tartó helytartó és helytartótanács nem pótolta a király és a királyi tanács hiányát.
8. Jakó Zsigmond: *Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról*. In: *Uő: Társadalom, egyház, művelődés*. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp., 1997. 91–96; Horn Ildikó: *Hit és hatalom: az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Bp., 2009. 161–170.
9. T. Orgona Angelika: *A gőncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben (1546 k. – 1648)*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, 2007. 41. 1594 novemberétől 1595 márciusáig Bocskai helyett ideiglenesen Várad főkapitányi tisztét is ellátta, s ő szervezte meg a Grazból érkező Mária Krisztierna fogadását is. Uo. 60, ill. 64.
10. Uo. 70. Az asszony visszaadta a fejedelemnek a Geszty által megszerzett Kendy-javakat (a dévai, illyei és branyicskai javakat), s cserébe kapták meg Radnótot. 1605-ben sikerült Bogáthy Menyhártnak a birtokot mint Kendy Ferenc által jogtalanul elfoglaltat visszafoglalnia, akkor már Kornis Boldizsártól.
11. Uo. 142–145. Feleségének, Pálffy Ilonának rokonságáról volt szó, hiszen Pálffy Erzsébet Daróczy Ferenc felesége volt. A kivégzett Kornis Boldizsár fia, Ferenc 1636-ban Kolozs vármegye főispánja, István nevű fia Monostoron lett jezsuita szerzetes, Borbála nevű lánya Konstancia névvel apáca lett, Csáky Anna Franciska társa.
12. Uo. 193–194.
13. Péter Katalin: *Kanizsai Orsolya (1520–1571)*. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. Bp., 1999. 67–68.
14. A 17. század végén, Erdélynek a Habsburg Birodalomhoz kerülése idejétől beszélhetünk a gyakorlat alkalmazásáról, de az már nem a fejedelemség, hanem a Gubernium létrejöttének ideje.
15. Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Erdélyi Tudományos Füzetek 273. Kvár, 2011.

16. Pálffy Géza: *Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban*. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Speculum Historiae Debreceniense 4. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2009. 15.
17. A szepesi kamarához tartozó s a vár ellátását szolgáló uradalom Szendrő városával együtt 1633-tól 16 000 rajnai forintért került Csáky István birtokába. Hornyák Gyula: *Galvács (Fejezetek a falu történetéből)*. Miskolc, 1998. 17.
18. Pálffy Géza: *A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben*. In: „...éltünk mi sokáig két hazában...” Tanulmányok a 90. éves Kiss András tiszteletére. Speculum Historiae Debreceniense 9. Szerk. Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen, 2012. 177–192.
19. Pálffy Géza: *Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban*. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Speculum Historiae Debreceniense 4. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2009. 13.
20. Uo. 180.
21. A fejedelem Bocskai Miklósnak a görögényi és vécsi birtokra vonatkozóan a Bocskai István által gyakorolt jogokat adományozta, tehát azokkal feltehetően az egykori fejedelem is élt. 1609-ben Sennyei adományozásakor szintén kivette falvait a vármegye „hatósága alól.” Dáné Veronka: „Az őnagysága széki így deliberála”. Erdélyi Tudományos Füzetek 259. Debrecen–Kvár, 2006. 40.
22. 1681-ben Esterházy Pál is megkapta a hercegi címet. II. Apafi Mihálynak is megadták a német-római birodalmi hercegi címet, miután Rabutin generális kíséretében Bécsbe ment, kénytelenségből átadta a töröktől kapott ahdnámét, és tisztes fogságba került.
23. Jakó Zsigmond: *Belső Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban*. In: *Szolnok-Doboka magyarsága*. Szerk. Szabó T. Attila. Ds–Kvár, 1944. 88.
24. A vármegyei tisztségek választásáról, tartalmáról bővebben Dáné: i. m. 43–66.
25. A fejedelmi udvarról legújabbban Jeney-Tóth Annamária: „...Urunk udvarnépe...” *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadaskönyvek tükrében*. Speculum Historiae Debreceniense 11. Debrecen, 2012. A választott tisztségviselők járandóságát, a vármegyék szükségleteire külön kivetett adók tették lehetővé.
26. T. Orgona Angelika: i. m. 28.
27. Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori levélkeresői*. Erdélyi Múzeum 2010. 3–4. sz. 57, 59, 61, 65, 67.
28. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei*. I. Erdélyi Történelmi Adatok VIII. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kvár, 2006. 18.
29. Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely requisitorai (1556–1690)*. Doktori értekezés, kézirat. Kvár, 2012. 30.
30. Szabó István: *A jobbágy nemesítése*. Turul 1941. 1–2. sz. 11–21.
31. Szálkai Tamás: *Armálisok és armalisták a kora újkor Biharban*. Doktori (PhD) értekezés kézirat. Debrecen, 2010. 10. A tanúsítvány a váradi káptalan előtt kelt, lelőhelye HBML IV. A. 12/b. 3. cs. Osváth hagyaték, vegyes iratok
32. A forrást közreadja Papp Klára. In: *Várostörténeti források. Erdély és a Partium a 16–19. században*. Szerk. Papp Klára – Gorun-Kovács György – Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2005. 69.
33. T. Orgona Angelika: i. m. 29.
34. Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori levélkeresői*. Erdélyi Múzeum 2010. 3–4. sz. 61. Úgy értékel, hogy a kolozsvári polgárok számára azért is vonzó a levéltári szolgálat, mert ennek révén megnyílhat számukra a nemességbe kerülés útja. Az általa hozott példák azonban inkább adománybirtokok szerzését dokumentálják.
35. Uo. 103; Szálkai Tamás: *Armales Transylvanorum*. Válogatás az erdélyi fejedelmek címeradományaiából. Máriabesnyő-Gödöllő, 2009. 14. az oklevelet nemességmegújítónak tartja.
36. Uo. 36. 1605. június 8., Kassa I. Rákóczi György görgei Kovács Istvánnak, udvari familiárisának és kovácsának 1636-ban (80.), Bogdány Miklósnak, a gyulafehérvári uradalom gazdatisztjének 1647-ben (90.), dési Széki Sándornak, a szentpéteri fejedelmi curia provisorának 1652-ben (98.), kopacseli Boér Lászlónak, a fogarasi vár provisorának 1674-ben (114.) I. Apafi Mihály adott armálislevelet.
37. Szálkai: i. m. 30.
38. Uo. 58.
39. Uo. 25. Mindkettőt I. Rákóczi György nemesítette, az előbbi a gyulafehérvári palota mennyezetének festéséért.
40. Uo. 70, 72, 74, 84, 106, 124.
41. Uo. 11.
42. Uo. 25.
43. *A székelység története a 17–19. században*. Tanulmányok. Válogatta, összeállította Egyed Ákos és Magyarai András. Csíkszereda, 2001.
44. Balogh Judit: *A székelység kialakulásának folyamata*. Erdélyi Tudományos Füzetek 254. Kvár, 2005.
45. Szendrey István: *Hajdú-szabadságlevelek*. Debrecen, 1971.

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

PILLANTÁS ERDÉLY FEJEDELEMSÉG KORI TÁRSADALMÁRA

■ „Erdélyt az Isten jókedvében teremtette” – tartja a vendégtoborzó és azonmód idealizáló közhely. Ezzel szemben a magyar történetírás nagyjából egyöntetűen vallja, hogy az Erdélyi Fejedelemség korántsem jókedvében született. „Az Erdély-központi keleti országot 1541 után kényszer és erőszak szülte, a magyar királyok vagy a magyarországi politikusok közül senki sem akarta...” – olvashatjuk Oborni Teréz nemrég megjelent kötetében.¹ Másutt a Kárpátok védelmében önálló államban szerveződő ország egyenesen „Szulejmán szultán találmányaként” tűnik elénk.² Hogy pedig a közjáték az ismert módon alakult, azt „az európai politika erői s a magyar és erdélyi uralkodó osztály alkalmazkodóképessége” tették lehetővé.³

Így végül nem jön világra torzszülött, ami egyebek mellett annak köszönhető, hogy Erdély a középkori Magyarország keretében is rendelkezett valamelyes önállósággal, meg hogy az ország rész „nációknak” nevezett rendjei érdekegyeztetésének volt már egy kialakult, viszonylag jól működő kultúrája. Ettől még a 16. század első felének traumái szerves folyamatokat törnek derékba egész Kelet-Közép-Európában, ami óhatatlanul tükröződik a gazdaság és társadalom képében.

Kezdjük az *uralkodó osztállyal*. A Habsburgok kezére került nyugat-magyarországi megyékben a nagybirtok hatalmas jövedelmet valósít meg a majorsági gazdálkodás lehetőségeinek maximális kihasználása, az agrár-árutermelésre való berendezkedés révén. Új főrendi családok jelennek meg, amelyeknek uradalmi valóságos államok az államban. Erdélyben a fejlődésnek ez az útja nem járható. A török nagyjából lezárja az utat a nyuga-

Erdélyben ismeretlen az örökletes főrendiség intézménye, itt megmaradt az Európa-szerte régen elfeledett „*una eademque nobilitas*”, a nemesség egységesen kiváltságos jogi státusa.

ti piacok felé, így beszűkülnek az árunak szánt agrártermék értékesítési lehetőségei. Bérló sem akad a termőterületekre – mint Nyugat-Európában, ahol vállalkozó kedvű módos parasztok élnek ezzel a kínálattal –, hiszen megművelésre váró föld nagyobb bőséggel kerül, mint pénz. Ez a pénzhiány oda is vezet, hogy a korszak kezdetén a gabona szinte értékmérővé válik, a földesúr ezzel fizeti mesterembereit, szolgálait, katonáit, tisztségviselőit. Pénzt inkább a megszorodó, ősi kiváltságok révén monopolhelyzetben lévő földesúri italmérések, malmok hoznak. Másfelől a történeti Erdélyben alig van közép-európai mércével mérhető *nagybirtok* (Gyulafehérvár, Hunyad, Fogaras, Gyalu), ezek is jórészt a fiskus kezén. Így kezdetben – gazdasági hatalmuk okán – nagy tekintélyre, politikai befolyásra tesznek szert a török által okozott szakadással Erdély vonzásába került magyarországi „*Részek*” *vagyonos arisztokratái*: a Báthoryak, Balassák, Drágffyak, Perényiek.⁴

A 16–17. század fordulójára a kép letisztulóban van. Az erdélyi vármegyék nemességét 350–450 család alkotja rendkívül felaprózott birtokokkal, mintegy 80%-uk pedig csupán részbirtokokkal rendelkezik. Akik legalább egy-két, esetleg három teljes falut bírnak, azok aránya alig 15%. A tulajdonképpeni *szűk elitet* igazából *két familia* alkotja, a losonci *Bánffy*ak és a *Csáky*ak a Kolozs megyei Bánffyhunyd meg Almás uradalmakkal: ezek is csupán együttesen teszik ki egy nyugat-magyarországi gazdag arisztokrata birtokállományát. A Bánffyak és Csákyak fölényét partiumi birtokok is növelik Kraszna, illetve Bihar megyében. Szatmári birtokaik révén e két család mellé sorakoznak a somlyói Báthoryak is. Az iktári Bethlenek, a Zólyomiak, Wesselényiek a 16. századtól tűnnek fel a Partiumban mint jelentős birtokosok.

A fejedelemség korában az erdélyi nemesség *számbeli gyarapodásával* is számolhatunk. Ennek egyik forrását a török által hódoltatott – egyre növekvő – területekről elmenekült famíliák adják, másfelől a fejedelmek jelentős mértékű nemesítést folytatnak a szabad székelyek, Fogaras és Kővár vidéke kiváltságos román lakossága, a városi rendbéliek, sőt a fiskus jobbágysági soraiból. Ennek célja a főrendűek elitjével szemben egy lojális támasz kialakítása. Ez a folyamat jelentős gazdasági növekedést nem eredményez az úri osztály körében: a vilajetekből érkezők csak ingóságukat tudják magukkal hozni (hacsak birtokaik nem estek legalább részben a fejedelemség által ellenőrzött területekre), a megnesemesített alacsonyabb rendűek többsége pedig vagyoni helyzetét, életmódját tekintve megmarad régi állapotában.⁵

Közben az arisztokrácia sorai is átrendeződnek. Csáky István politikai okokból a királyi Magyarországra költözik, így a Bánffy familia marad az egyetlen a középkori eredetű erdélyi arisztokraták közül. Mőgéje – szerényebben, de a nemesség átlagából fölényesen kiemelkedve – felzárkózik még kilenc család: az eredetileg is Erdélyben honos Gyerőffyek, Apafiak, Mikolák, Kendiek, a bethleni Bethlenek, illetve a 16. századi jövevény Pekryek, Kamuthyak, Kornisok, Hallerek, Rhédeyek. Erdélyben ismeretlen az örökletes főrendiség intézménye, itt megmaradt az Európa-szerte régen elfeledett „*una eademque nobilitas*”, a nemesség egységesen kiváltságos jogi státusa. A társadalmi hierarchia élén a *fejedelem* áll gazdagság és hatalom tekintetében egyaránt. Az országgyűlésen való részvétel joga szintén a fejedelem kegyén múlik, ő a legfőbb hatalom birtokosa, akinek a nemesség – belső tagolódásától függetlenül – ugyanúgy alárendeltje, mint az ország „nemtelen” lakói.⁶

A 17. század második felében érdekes mentalitásbeli változást figyelhetünk meg az uralkodó osztály körében: ebben az időszakban tűnik fel a *vállalkozó nemesség*, hiszen csaknem valamennyi erdélyi főúr kereskedni kezd: szarvasmarhával, lóval, borral, sóval, a különböző termékek utáni kereslet függvényében célozva akár Bécs, akár Moldva piacait.⁷

A ranglétra ellenkező végződésén a különböző *szolgáló rendű embereket* találjuk.

Az ún. *telkes jobbágyok* kategóriája erősen differenciált. A magyarországi vármegegyekben már a 15. század közepére a féltelkes jobbágy volt a jellemző, Erdélyben viszont évszázad múltán is magas – néhol túlnyomó – az egytelkes gazdák aránya. Ennek egyik oka az alacsony népsűrűség, a másik pedig az állattartás jelentős súlya a gazdaságban, amiből adódóan a jobbágynépesség teleknagyság szerinti osztályozása csak részben tükrözi a valós rétegződést.

A *szabadosok* az úrbéri szolgáltatások alól részben vagy teljesen felmentett emberek: a földesúr személyzete, bizonyos mesterségek (halászat, mészároság) művelői, falvak és falucsoportok vezetői (bírók, kenézek, vajdák).

A *zsellérek*hez általában a telek nélküli szegényeket sorolták, de zsellérnek számítottak a mezővárosok telkükről lemondó, bor- vagy marhakereskedésből élő módos lakói is, vagy ugyanott a paraszti sorból kikerült „deákok” (*litterati*).

A *földesúri terhek* nagysága és formája vidékről vidékre változott. A census falvakon belüli, családokra való lebontását a falubíró végezte, a terményszolgáltatások (*munera*) rendszerében szerepe volt az egyes térségek domináns, illetve jellegzetes termékeinek. Egységesebb volt a kilenced (*nona*) kötelezettsége, illetve a katolikus jobbágyok által fizetett dézsma megállapításának a módja. Változott ellenben a robot (úrdolga) mértéke, noha a század végére ez a kötelezettség „képesség szerintivé” (*pro facultate*), gyakorlatilag korlátlanra, a hűbérúr szükségletéhez igazodó mértékűvé válik.

A terhek növekedése, valamint a költözködés jogának megszűnése mégsem eredményezte a parasztság általános elszegényedését. Ebben szerepe volt Erdély specifikus domborzati viszonyainak, ellenőrizhetetlen határainak, a jobbágyszökések gyakorlatának, irtásföldek birtokba-, illetve adásvétele lehetőségének. Így a földesúri terhek melletti egységes, lassan növekvő állami adó (*dica*) is elviselhető. Emellett ott volt a jobbágyok részleges (minden 8-16 családfőt érintő) hadba vonulási kötelezettsége, a Báthory István által 1575-ben szabályozott „telekkatonaság” intézménye. A telekkatonaságból – a hadászat fejlődése következtében, de összefüggésben a székely katonatársadalmon belüli változásokkal is – idővel új típusú szabadosréteg, a *dara-bontok* csoportja fejlődik ki.⁸

A 17. század folyamán, a központi hatalom feljebb vázolt kiteljesedése és megerősödése, illetve a specifikus birtokeloszlás nyomán előáll az a sajátos helyzet Erdélyben, hogy a fejedelem egyszerre uralkodója és földesura a jobbágyok többségének. E körülmény a szolgáló rendűek sorsán érdemben nem könnyített, a jobbágy nem talált védelmezőre az államhatalomban: ez, mint bármely földesúr, korlátozta költözködését, akadályozta abban, hogy jobb megélhetés reményében katonának álljon, esetleg bányákban vállaljon munkát. Összességében tehát: a jobbágyság helyzete romlik, de az elviselhetőség határain belül.

A szolgáló rendűek jelentős részét a *románok* teszik ki. Erdélyi jelenlétük a középkor korai századaitól bizonyított, területi eloszlásuk, arányszámuk, illetve ezek időbeli alakulása viszont vitatott: a magyar és román történetírás merőben másként értelmezi az erre vonatkozó forrásokat-információkat. Arányszámuk fokozatos növekedése, a hegyvidéktől a tágasabb medencék és alacsony dombságok-mezőiségek irányába való térhódításuk jól adatolható, a transzhumáló állattenyésztésről részben a földművelésre való fokozottabb áttérésükkel párhuzamosan. Számbeli növekedésük egyik forrása a szomszédos román vajdaságokból a török fennhatósággal járó kötelezettségek súlyosbodása elől történő tömeges menekülés (a Kárpátok ugyan „tilalmas”, de gyakorlatilag ellenőrizhetetlen hágóin), a másik pedig a magyar és szász lakosságtól eltérő szaporodási kultúrájuk.

Feltétlenül ide kívánkozik viszont Pál Juditnak a 17–18. század fordulóján, a háromszéki románok körében végzett összeírások névelemzése alapján megfogalmazott észrevétele: „a magyar történetírásban meghonosodott »pásztorkodó, félnomád

román» képét árnyalja az a tény, hogy az összeírásban szereplő románok mintegy negyedének (175, azaz 23,45%) családneve valamilyen mesterségre utal, és a korabeli viszonyok ismeretében feltételezhető, hogy az illetők az adott mesterséget gyakorolták”.⁹ Igen sűrűn találkozunk a szűcs, csizmadia, varga, tímár, nyerges mesterségekre utaló nevekkel, de van köztük kádár, kerekas, kovács, lakatos, szabó, kötélverő, fazekas, mészáros, halász, szakács, csiszár, cimbalmos is. Ugyancsak gyakoriak a mezőgazdaság fejlettebb ágazataira utaló Kertész (Gredinar) és Tubakar („tubákos”, azaz dohánytermesztő) nevek.¹⁰ Mivel a Székelyföldön korábban gyéren előforduló románok nagyobb mértékű betelepülése a jelzett időpontban még javában folyik, jogal feltételezhető (és egyben elgondolkodtató), hogy a felsoroltak jó része előző tartózkodási helyéről hozta magával mesterségét.

Az *erdélyi szászokat* talán nem volna szerencsés szigorúan és kizárólag a gazdasági-társadalmi szempontok alapján felosztva besorolni a különböző kategóriákba. Erdély sajátos rendi tagolódásából következően ők külön tárgyalandók: a szász nép többsége ugyan falvakon él, szabadon gazdálkodó paraszti sorban, de a szász városok meghatározzák az egész ország kézműves-iparos potenciálját, társadalmát, illetve a *Szász Univerzításon* belüli vezető pozíciókat is ők tartják kézben. A Szász Univerzitás („Egyetem”) („Sächsische Universität”) 1486-tól az egész kiváltságos szász területen, a Királyföldön (7 + 2 + Szebenzék + 2 kerület) hatályos területi-rendi önkormányzat volt, élén a székek képviselői által választott szász ispánnal, mely tisztséget a gyakorlatban 1796-ig a nagyszebeni polgármester látta el. Az Egyetem engedélyezte a céhek alapítását, és ellenőrizte ezek működését, megállapította a kiszabható árakat, az alkalmazható mértékegységeket, rendelkezett a hétköznapi élet legkülönbözőbb kérdéseiben, illetve fellebbviteli bírósága volt az egész Királyföldnek. Székhelye Nagyszeben volt, az ügyek intézését pedig gyakorlatilag e város tisztségviselői, „patríciusai” tartották kézben. Királyföld falvainak szász népessége e struktúrába illeszkedve, szabad közösségekben, Erdély többi vidékéhez képest magasabb technikai színvonalon gazdálkodva, magasabb életstandardok szerint élt. Körükből gyakran találunk mesterségeket űző gazdálkodó embereket is, nagyobb közösségekben ezek akár céhet is alapíthattak az Egyetem jóváhagyásával és hivatali-szakmai ellenőrzése alatt. A Királyföldön kívüli szász parasztok (13 falu Küküllő vármegyében, Segesvártól északnyugatra) jobbagyosorban éltek, jogilag kirekesztve az Univerzitásból: ezt nevezték „szász Mezopotámiának”.¹¹

A nyugati kereskedelmi utak elzáródása részben nehezítette a szász városok boldogulását, másfelől – Kassa, Buda, Pest konkurenciájának kikapcsolásával – könnyítette is azt. A városi céhek ellenőrizték a falusi iparosokat, a kereskedelmet patinás kalmárfamíliák (Haller, Rapolt, Armbruster, Offner, Lualy) tartották kézben. A 16. század közepén Brassóban 19, Szebenben 28 céh működött, az 1570-es években Brassóban messze földön híres posztómanufaktúra létesült. A kereskedelemben jelentkezik csupán számottevő konkurencia a Török Birodalomból érkező török, görög, macedoromán, rác kalmárok személyében. A szász kézművesipar viszont olyan cikkeket állít elő, amelyek nélkülözhetetlenek, és egyre inkább azok lesznek a Kárpáton túli vajdaságokban, ahol a török fennhatóság okozta súlyos gazdasági visszaesés miatt egy ideig a legegyszerűbb ipari árukat is innen szerzik be. A városfalakon belül a faházak helyét elegáns kőépületek foglalják el. A városok nem túl népesek, és nem is növekszenek számottevően, részben a hagyományos szász gazdasági-társadalmi zárközöttség és belterjesség nyomán, másfelől, mert Erdély gyéren lakott és gazdaságilag elmaradott hátszárnya nem tarthat el egy növekvő (amúgy is sűrű) városálózatot.¹²

Természetesen léteztek városok a Királyföldön, illetve a szászságon kívül is: a szabad királyi város Kolozsvár (noha itt is sokáig fontos szerepet játszott a szász elem), az 1616-ban ugyancsak szabad királyi rangot nyert Székely-, vagyis ettől

kezdve Marosvásárhely, a fejedelmi székhely Gyulafehérvár, a sóbányák hasznával jól sáfárkodó Torda és Dés. A Partiumban ott van Várad, Debrecen, a bányavárosok jogait élvező virágzó Nagybánya. Ezek csupán a szász városok jelentősebb konkurensei, de mezővárosok hosszú sora van még a háttérben a maga lassan alakuló-formálódó városi rendbéli rétegével, erősödő és terjeszkedő piacú céheivel, sőt kalmártársaságaival. Utóbbiaknak a 17. század második felében, a szászokat is szorongató görög–macedoromán konkurencia mellett, szembe kellett nézniük a már említett vállalkozó főnemességen kívül a Moldvából érkező, főképpen Szamosújváron, Gyergyószentmiklóson, Ebesfalván (Erzsébetváros), Csíkszépvízen megtelepült örmények rohamosan erősödő tevékenységével.¹³

Magyarország középkori társadalmának érdekes színfoltjait képezték azok a *katonai alapon kiváltságosított csoportok*, melyek kezdetben a királyság haderejének fontos támaszai voltak. Ezek közül a fejedelemség – elvileg kiváltságostól, mindenestől – többet is megörökölt. Ilyenek voltak a *bánáti román kerületek*, melyeket utoljára Báthory Gábor próbált helyreállítani hadi tartalékaik újbóli hasznosítása céljából, de Barsai Ákos végül átengedte őket a töröknek.¹⁴ Északon ott találjuk *Kővár-vidék* parasztkatonáit, akiknek – mint maga Bethlen Gábor írja 1615-ben kelt levelében – „régí királyoktól és fejedelmektől vagyon szabadságokról privilégiumok”, amelynek fejében „az várhoz lovak hátán imide-amoda küldözéssel tartoznak szolgálni”.¹⁵ Őrzik kivételezett státusukat a *fogarasföldi bojárok* is, akik a kőváriakhoz hasonlóképpen „lovok hátán szolgálnak az [Fogarasi] várhoz valamikor az szükséghez kévéria”.¹⁶ Majd, hogy a kép még színesebb legyen, 1605-ben Bocskai fejedelem e sort még megtoldja Biharban a szintén hadi szolgálataikért, székely mintára kedvezményezett *hajdúkkal*.¹⁷

A katonai alapon privilegizáltak közül kiemelkedik a *székelyek* népes csoportja. Középkori eredetű kiváltságaik három tartóoszlopon álltak: 1. a szabad státusú székelyek adómentessége; 2. a szabad székelység sajátos belső rendi tagolódása; 3. a Székelyföld, ezen belül a székely székek önálló közigazgatási szervezete.

A székely társadalom ugyan egységesen kedvezményezett, de megvan a maga belső katonai-rendi rétegződése: a csúcán a *főemberek (primorok)* helyezkednek el, őket követik a lovon hadba vonuló *lófők (primipili)* és végül a gyalogos székely „község” (*communitas*). Utóbbi eljobbágyosodása már a királyság korában megkezdődött: módos főemberek és lófők vonták szolgálatukba a *communitas* azon tagjait, akik katonai kötelezettségeiket képtelenek voltak teljesíteni. Ifjú János (Zsigmond) király igyekezete a köznép saját, közvetlen oltalma alá vonására akár védelem is lehetett volna a „sok nyomorúságok, kételenségek és erőszak ellen, kiket a főnépek a községen míveltének”.¹⁸ A „község” viszont ezt a törekvést (nyilván, nem teljesen alaptalanul) szabadsága elleni merényletnek érzi, meg lázítják is a Habsburgok emberei, illetve néhány ebben érdekelt primor, így 1562 tavaszán fellázad „a király ellen s az urak ellen és a nemesség ellen”. A zendülést a király leveri, a község pedig egy időre elveszíti szabad státusát.¹⁹

A másik, egyre akutabban jelentkező probléma a székely kiváltságok „csereeszközéhez”, a *hadi szolgálatokhoz* kapcsolódik. A hadászat ugyanis Európában folyamatosan fejlődik, miközben a székely parasztkatonaság alig változik. Már II. Ulászló 1499-es privilégiumlevele jelzi, hogy a király a székelyekre inkább a Moldván keresztül keletről érkező sztyeppei népek támadásainak megfékezésében számít, így a nyugaton vagy északon viselt háborúkhöz a székelyektől nem közvetlen hadfelkelésüket kéri, hanem zsoldosok állítását és felszerelését.²⁰ A 16. században az európai harcászatban a tűzfegyvereknek egyre nagyobb szerep jut, nem csupán az erődítmények ostromakor, hanem nyílt mezei ütközetekben is. Fejlődik a hadviselés tudománya, és egyre hosszabbra nyúlnak a hadjáratok. E kihívásokkal pedig a családjáért-gazdaságáért aggódó földműves katonaember már nehezen birkózik meg.

Azt se feledjük, a 16. században a térség *geopolitikai struktúrája* is megváltozik. Erdély a Török Birodalom hűbéres tartománya lesz. Az erdélyi fejedelmek ugyanannak a török szultánnak a nevében kapják kézhez az uralmukat megerősítő „firmánt”, aki a Kárpátokon túl, Havasalföld és Moldva vajdáit is székükbe helyezi. A határok őrzése – ami a keleti végeken a székelyek tiszte volt – ettől még korántsem szükségtelen, de más a szerepe, más a súlya.

Mindebből következően, noha a fejedelmek még igyekeznek kihozni a székelység hadi tartalékaiból a kihozhatót, közben kiváltságaikat próbálják katonai szerepükkel arányosítani, magyarán gyériteni. Mindjárt a lelegején II. János (Zsigmond) király, az 1562-es epizódot követően, szinte mindent visszavon: a bíraskodás autonómiája nagyrészt odalesz, jelentősen beszűkül az önálló közigazgatás, a köznéphez tartozók elveszítik szabad jogállásukat.

E körülményeken először Mihály vajda próbál változtatni 1599. november 3-án és 28-án, illetve 1601. március 7-én kibocsátott okleveleivel, amelyekben a székelyeket visszahelyezi korábbi kedvezményezett státusukba.²¹ A Báthoryak elhibázott székelypolitikája mellett – akárcsak az 1562-es felkelés idején – a császári udvar cselzővései is szerepet játszottak abban, hogy a székelyek nagyobbik része (merthogy akadtak a fejedelemhez hű csoportok is) a vajdához csatlakozott, és a végsőig kitarított mellette. Noha a vajda bukása után a fejedelem környezetében többen azt követelték, hogy a székelyeket árulásukért újból örökös szolgálattal sújtsák, Báthory Zsigmond felismerte, hogy egy „ilyen lépés politikai öngyilkossággal lenne egyenértékű”.²² Engedve hát a körülmények kényszerének, az uralkodó 1601. december 31-én kibocsátott két kiváltságlevelében *szabadosokká* (*libertini*), azaz a *darabontokkal* egyenrangú, katonai szolgálatra kötelezett szabad emberekké nyilvánította a székely „község” tagjait.²³

A 16. század első éveiben a fejedelmek próbálták fékezni a székelység gazdaságilag egyre romló állapotú alsó rétegeinek eljobbágyosítását. A már jobbágyosorba süllyedt, de az ország hadereje szempontjából még értékesnek ítélt közrendűeket pedig igyekeztek „recuperálni”, azaz visszanyerni a katonáskodó szabad társadalom számára. Eképpen alakult ki az a társadalmi szerkezet, amelyet az 1614-es, *Bethlen Gábor-féle katonai összeírás (lustra) rögzített*.²⁴

Ennek tükrében a *főemberek* megszilárdítják a székely társadalmi ranglétra csúcsán elfoglalt helyüket, ekkor kezdték őket egyszerűen *nemeseknek* nevezni. Ritkán fordult elő, hogy a Székelyföld össznépességének 1,94%-át kitevő 392 primor családból valaki alacsonyabb társadalmi-vagyoni kategóriába csússzon, ellenben a térségben kialakuló feudális réteg jelentős része soraikból verbuválódott.²⁵ A 4000 *lófő* család a tájegység összlakosságának 20%-át adta, és az 1614-es összeírás idején még adómentességet élvezett. A *gvalog székelyek* a Székelyföld népességének 15%-át alkották. Társadalmi-vagyoni helyzetük, jogállásuk tekintetében ők igen közel állottak az összlakosság 18,71%-át kitevő, a fent említett „recuperációs” politika nyomán újra felszabadított *szabadosok* rétegéhez.

De a központi hatalom minden „recuperáló” igyekezete ellenére 1614-re már odalétt a székelység tömbben kiváltságolt állapota: a jórészt (ekkor még) székely eredetű *jobbágyok* (teljes egészében a székelyek közül került ki az ún. „konfiskáltak” és „fejekötötték” csoportja) a régió össznépességének 25%-át alkotják, ehhez még hozzáadódnak a lakosság 15%-át kitevő *zsellérek*.²⁶ A *Székelyföld lakosságának 40%-a tehát szolgáló rendűvé vált!* Ez az arány a későbbiekben valamelyest csökken a szabad székelyek javára, illetve a szolgáló rendbe süllyedt székelyek helyét egyre nagyobb mértékben átveszik a Székelyföldön kívülről érkező, többségükben *román etnikumú jobbágyok, zsellérek*.

Színes táj, színes társadalom – összegezhethetnék a fennebb vázoltakat. Amiben ugyan van igazság, ám a képlet ennél bonyolultabb. A táj etnikai és felekezeti tarkaságát – részben vele összefüggésben, részben tőle függetlenül – a sajátos rendi tagolódás hangsúlyozza. Közben időnként császári hadak, zsoldosok, hegyeken túli vajdák csapatai, a Porta által vezényelt vagy egyszerűen zsákmányért portyázó török–tatár seregek járnak keresztül-kasul, büntetnek és rabolnak, fenyegető közelségük szinte folyamatosan árnyékot vet minden építő-gyarapító szándékra. A térség határokon átnyúló nagypolitikai kötélhúzásait-cselszövéseit, közvetlen vagy közvetett módon, mind megszenvedte a Kárpátok által körülzárt kis ország, nem kevésbé kapcsolt Részének legkülönbözőbb rendű-rangú lakossága. És mindez mennyire különbözőképpen jön elő évtizedekkel-századokkal később az itt élő népek történelmi narratíváiban! E körülmények mind szerepet játszanak abban, hogy a természet ajándékképpen, másfelől a térség etnikai arculatának, felekezeti viszonyainak köszönhetően színes erdélyi tájat a fejedelemség korában még tarkábbnak lássuk.

■ JEGYZETEK

1. Oborni Teréz: *Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben*. Bp., 2011. 5.
2. Csetri Elek: *Európa és Erdély*. Tanulmányok és források. Kvár, 2006. 20.
3. Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Bp., 1979. 122.
4. Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. Bp., 1987. I. 504–508. Fejezetszerző: Barta Gábor. (A továbbiakban Erdély 1987); Uő (főszerk.): *Erdély rövid története*. Bp., 1989. 251–252. Fejezetszerző Barta Gábor. (A továbbiakban Erdély 1989).
5. Andrei Oțetea (szerk.): *Istoria României* (tratat). III. Buc., 1964. 117–118. Fejezetszerzők Pataki József és Ștefan Pascu.
6. Erdély1987. II. 735–736. Fejezetszerző Péter Katalin.
7. Erdély 1989. 347. Fejezetszerző R. Várkonyi Ágnes.
8. Erdély 1989. 244–246. Fejezetszerző Barta Gábor. A *darabont* szó a német *trabant*ból alakult, gyalogkatonát jelent, a román vajdaságokban találkozunk a hasonló hangzású és jelentésű *dorobanț* változattal is. (Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp., 1927. 149.)
9. Pál Judit: *A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850)*. In: Bárdi Nándor – Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége* (Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről). Csíkszereda, 1999. 41.
10. Uo. 41–42.
11. Szabó M. Attila: *Betekintés az erdélyi szászok autonómiájába*. In: Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsanna (szerk.): *Történelmi autonómiák a Kárpát-medencében*. Csíkszereda–Székelyudvarhely, 2004. 30. (A továbbiakban: *Történelmi autonómiák*); Gernot Nussbächer: *Din cronici și hrisoave. Contribuții la istoria Transilvaniei*. Buc., 1987. 13–19.
12. Erdély 1989. 240–241. Fejezetszerző Barta Gábor.
13. Uo. 347. Fejezetszerző R. Várkonyi Ágnes. Az örmények erdélyi szerepéről: Pál Judit: *Armeni in Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei / Armeniens in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province*. Cluj-Napoca, 2005.
14. Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kvár, 1941. 388–389, 421; Ștefan Pascu: *Voievodatul Transilvaniei*. IV. Cluj-Napoca, 1989. 40–53.
15. Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor levelei*. Történelmi Tár 1885. 251. Kővár-vidékre vonatkozóan Szentgyörgyi Mária: *Kővár vidékének társadalma*. Bp., 1972.
16. David Prodan: *Boieri și vecini in Țara Făgărașului in sec. XVI-XVII*. In: *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*. 1963. (VI. 170. A fogarasföldi állapotok rövid összefoglalója: Lukács Antal: *Fogarasföld autonómiája: ke-retek és korlátok*. In: *Történelmi autonómiák* 54–59.
17. Szendrey István: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen, 1971. 14.
18. Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században*. In: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596*. Buk., 1979. 26. (A továbbiakban Székely felkelés)
19. Demény Lajos: *Székely felkelések a XVI. század második felében*. Buk., 1976. 37–52.
20. Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu (szerk.): *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Kvár–Bp., 1872–1934. III. 138–145.
21. Demény Lajos: *A székelyek és Mihály vajda*. Buk., 1977. 88–110.
22. Jakó Zsigmond: i.m. 32.
23. Szádeczky Kardoss Lajos: i.m. 146–148.
24. Imreh István – Pataki József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején*. In: Székely felkelés 146–190.
25. Uo. 168–169.
26. Uo. 169–177.

DÁNÉ VERONKA

„MINDEN BIRODALMAK... TÖRVÉNNYEL IS OLTALMAZTATNAK”

Az Erdélyi Fejedelemség törvénykezése

...az igazságszolgáltatás,
az intézményrendszer
nem valami önmagától
létező: azért olyan,
amilyen, és működik
úgy, ahogyan, mert az
adott társadalom,
közösség hozta létre,
alakította és élte.

■ „Rendkívül károsnak tartom az olyan alkalmi megnyilatkozásokat, amelyek az ismert adatokra szorítkozva a kérdést bonyolítják, irodalmát bővítik, de nem gazdagítják” – fejtette ki Bónis György 1942-ben.¹ Mivel véleményét teljes mértékben osztom, és mivel az utóbbi évtizedekben, csekély kivétellel, az erdélyi jogtörténet tekintetében általában ez történt, vagy egyes normatív források újraértelmezésére került sor, anélkül azonban, hogy a gyakorlat során keletkezett forrásokon az új elemlet helyállóságát ellenőrizték volna, ezért az elkövetkezőkben azon túl, hogy az adott keretek között az erdélyi fejedelemség kori törvénykezést igyekszem felvázolni, arra is törekszem, hogy újabb adatok, szempontok, továbbgondolásra érdemesnek vélt kérdések beemelésével elkerüljem a bővítés „bűnébe” való „incurrálást”.

Az önálló államiság útjára kényszerült Erdély igazságszolgáltatása, ennek intézményrendszere vizsgálatakor szem előtt kell tartanunk, hogy ezt sem örökölte korábbi tartományi különkormányzatától (bár természetesen bizonyos alapelemeire építhetett), és nem pattant ki, miként Pallasz Athéné apja fejéből, teljes fegyverzetében sem 1541–42-ben, sem 1556-ban vagy 1571-ben, hanem egy hosszú folyamat eredményeként, a Mohács előtti Magyar Királyság örökségének és az új állam régi-új sajátosságainak ötvözéséből alakult ki, záró évének pedig 1619 tekinthető. Természetesen ez a folyamat párhuzamosan zajlott az államalakulással mint annak egyik alapvető (közjogi) „kelléke”, majd fokozatos megszilárdulásával, intézményrendszerének kiépülésével kristályosodott ki. Az új állam születésének Barta Gá-

bor által meghatározott mérföldkövei² következőképpen nagyrészt megegyeznek a törvénykezés alakulásáéval. Ezt a folyamatot azonban csupán nagy vonalakban ismerjük, a 16. századi fejlődést illetően pedig egyelőre csaknem kizárólag az országgyűlési artikulusokra vagyunk utalva. A törvénycikknek a korabeli bíraskodás folyamán keletkezett elsődleges forrásokkal való össze nem vetése azonban, amint Pokoly Józsefnek a vármegyét és a bíraskodását bemutató munkája tanúsítja,³ meglehetősen súlyos tévedésekhez vezethet. E korszak tekintetében tehát, mindaddig, amíg a fennmaradt peres anyag feldolgozása révén, a konkrét jogesetek alapján elsősorban a tábla illetékességének, működésének feltárása nem történik meg⁴ (sajnos a megyei szék 1541 utáni működésére vonatkozóan az utóbbi években feltárt források lényeges új eredményeket egyelőre nem hoztak), fokozott óvatossággal kell eljárunk. Vitathatatlan, hogy a nagyon szétszórt perirati anyag összegyűjtése hosszas forrásfeltáró munkát igényel, és mivel az erdélyi jogtörténeti kutatások nem különösebben népszerűek, hiszen sem gyors sikerrel, sem ismertséggel nem kecsegtetnek, a helyzet közeljövőbeli jobbra fordulásában nem reménykedhetünk. A 17. század tekintetében annyival kedvezőbb a helyzet, hogy a vármegyei sedria bíraskodási gyakorlatának feltárásával bizonyos mértékben a fejedelmi tábla illetékessége, másrészt – a vármegyei szék 1660-as évekbeli tagolódását követően – a partialis és Kiss András kutatásainak⁵ is köszönhetően a század utolsó harmadában létrejött filialis, valamint az úriszék, a falusbírói „szék” és a cirkálás/inquisitio hatásköre, működése rekonstruálható.⁶ A fejedelmi tábla esetében azonban az alap kutatások, utóbbi három esetében pedig a részletekbe menő feltárás váratnak magukra.

A partiumi vármegyék és székeik fejedelemség kori működése szintén a fehér foltokat szaporítja. Kétségtől el fogult véleményem szerint a korszak egyik legizgalmasabb kérdése, hogy a cohabitatióba különböző „hozományt” hozó Részek megyéi és társadalma mit őriz meg, és mit vesz át. Úgy tűnik, a válasza meglehetősen ideig várnunk kell.

A teljesség érdekében ki kell térnem a székely székek törvénykezésére is. A részletes bemutatásnak nemcsak az adott keretek szabnak határt, hanem a kérdés feldolgozatlansága is, hiszen az alap kutatások továbbvitelére lenne szükség a bíraskodási gyakorlatot, de a székek működését illetően is. Bár a fennmaradt források közzétételét, „romantikus elképzelésektől” mentes, korszerű feldolgozását és a 16. századi mellett a „nem kevesebb problémát és nyitott kérdést” jelentő 17. századi fejlődés vizsgálatát már Bónis György sürgette 1942-ben,⁷ lényeges előrelépés nem történt. A napvilágot látott udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek alapján egy nagyon fontos korszakbeli működést, joggyakorlatot kiválóan fel lehetett volna, lehetne tárni. A székelység kutatói azonban a lehetőséggel mind ez idáig nem éltek.

A szász natio bíraskodási szempontból jóformán teljes autonómiát élvezett, ennek alapjául az 1570-re elkészült és 1583-ban Báthory által megerősített *Statuta iurium municipalium Saxonicum in Transilvania* szolgált, amelyet később a *Compilatae* is rögzített.⁹

Az átmeneti időszak (1541–1556): az alapok megvetése

■ A bíraskodásról és annak szerveiről Trócsányi Zsolt megállapította, hogy az ezekre vonatkozó rendszeresebb törvényhozói munkának csupán 1556 után lehetünk tanúi.⁹ Vitathatatlan, hogy az 1540-es években a másfél évtizeddel későbbi intézkedésekhez hasonló volumenű intézmény- és perjog„építést” hiába keresnénk. Az elvileg a Szapolyai-ház uralma alá adott, az új állammal még csak vajdó tiszántúli területek, Erdély és a Temesköz számára a korszakban nem az igazságszolgáltatás jelentette a legégetőbb gondot. Az erdélyi fejedelmek erősen centralizált hatalmát kiépítő

György barát azonban ezt sem hanyagolta el. Ha évről évre haladva áttanulmányozzuk az országgyűlési határozatokat, a királyság egységének helyreállítása vagy új állam megszervezése közötti ingadozás ellenére egyértelmű az igazságszolgáltatás működésére, szabályozására irányuló törekvés az új keretek között. Úgy vélem, ezek egy jól átgondolt stratégiát tükröznek. Nem véletlen, hogy az első, 1543-as határozat a vármegyei bíráskodást célozta meg,¹⁰ hiszen a vármegye egyrészt a folytonosságot képviselte, másrészt a zavaros viszonyok között is általában működőképes maradt. (Óhatatlanul adódik a párhuzam: a tizenöt éves háború, majd a második nagy uralmi válság időszaka egyaránt a megyei szék fejlődését hozta.) Az 1544. augusztusi, tordai, partiumi rendekkel közös országgyűlés jogtörténeti szempontból talán a legjelentősebb. Amellett, hogy György barát legfőbb bíróné választását szentesítette, egyben leszögezte, hogy ez a hatalom az uralkodók méltóságából fakad, akiknek számadással tartozik.¹¹ Másodsorban bármilyen, a rendek régi törvényeit illető újítás eltiltása mellett felvázoltak egy bíráskodási szervezetet is: a legfelső fokú fórum a királyné és tanácsosai, akik két, a Szent György- és Szent Mihály-napi terminuson, a legfőbb bíróné jelenlétében ítélik az utóbbi törvényszékéről fellebbezett ügyekben. (Azaz az 1556 utáni struktúra ölt itt először még kissé bizonytalan alakot.) Harmadsorban elrendelték az I. János halála óta elkövetett mindenféle hatalmaskodásoknak az ország régi szokásai és törvényei szerinti megítélését.¹² (Csupán emlékeztetőül: a Trócsányi által említett első általánosabb perjogi jellegű szabályozás, az 1556. novemberi csekély eltéréssel ismétli meg ugyanezt a rendelkezést.)¹³ A temesi ispán megyebeli nemesség fölötti joghatóságának meghatározása¹⁴ tulajdonképpen már azon intézkedések sorába tartozik, amelyeket egy egyszerűségében és ésszerűségében is nagyon bonyolult alapelv vezérelt. Tudniillik az, mely szerint a sajátos jogállású területek/társadalmi csoportok partikuláris joga, a lehetséges feszültségek és széthúzó erők kiküszöbölése és az egységes jogrendszer érdekében, változó mértékben, de kodifikálandó. Cserébe viszont e sajátos jogoknak a közösségen belül egy, az uralkodó által kinevezett és őt képviselő tisztségviselő szerzett érvényt.

Az 1543. novemberi diéta a cégéres gonosztevők megnevezésével, a cirkálás általi üldözés elrendelésével és büntetésük módjának meghatározásával¹⁵ az önálló állam időszakát végigkísérő, csaknem évente megismételt ilyen rendelkezések sorát nyitotta meg.

A bírósági szervezet 1556 után: szervezet és illetékesség

■ Az 1556-ban visszatérő Izabella királyné és köre a fent vázolt alapra épített, az 1551–56 közötti Habsburg-uralmat, amely a *restitutio in integrum* szellemében az 1541 előtti állapotokhoz való visszatérést jelentette, tulajdonképpen törölve Erdély történetéből. A legfőbb bíróné természetesen az uralkodó volt (aki ugyanolyan teljhatalmú uralkodó, és ugyanazon jogok illetik meg alattvalói fölött, mint a „római királyt”;¹⁶ Báthory István 1575-ben I. Jánosnak a Mayláth-ügyben hozott nota ítéletére hivatkozott¹⁷), a különböző szintű törvénykezési fórumok pedig ezen felségjogának különböző mértékű delegálása alapján ítélik meg.

A legfelsőbb bíróságot a *fejedelem személyes jelenléte* (*praesentia, in praesentiam*) jelentette, amely talán azonos a később fejedelem székének is nevezettel, ahol a fellebbezett ügyet a fejedelem és tanácsosai tárgyalták meg.¹⁸

A legsúlyosabb, azaz nota és felségsértési perek, esetleges száműzetés, nemesség különlegesen súlyos büntetése az országgyűlés elé tartoztak.¹⁹ Véleményem szerint azonban itt is további részletezésre van szükség, nem gondolom a bírói hatáskör gyakorlásának a törvénytelenül, azaz eljárás nélkül kivégzettek meggyilkolásának utólagos, fejedelmi ráhatásra való becikkelyezését (1558, 1594), sem a fejedelemnek az el-

járára teljhatalmat adó határozatot (Bekes ellen, 1573). Szükséges lenne tehát az országgyűlés elé került ügyek és ítéletlevelek alaposabb vizsgálata.

A *tábla* felállításáról, azaz a bírák, ítélőmesterek, ülnökök, *fiscalis director* kinevezéséről, fizetésükről 1556 novemberében intézkedtek,²⁰ majd 1557 júniusában az ülnökök számának meghatározásával²¹ a folyamat tulajdonképpen le is zárult, a szervezet a fejedelemskor végéig nem változott. Novumot csupán I. Rákóczi György uralma hozott: 1642-ben keresztülvitte, hogy elődeivel szemben személyesen jelen lehessen a tábla ülésén.²² Ami az illetékességet illeti: 1557 júniusában ide sorolták az újabb hatalmaskodások mellett a becsületet, dézsmát illető ügyeket, a hitbér, jegyajándék, zálog, osztály miatt indított pereket, illetve a székely és szász székekből érkező fellebbezéseket.²³ Természetesen csak tárgyalhatták a későbbiek folyamán is a hosszú peres eljárás alá eső, azaz birtok tulajdonjogával kapcsolatos pereket. Az 1590-es években ('94-ben és '97-ben)²⁴ a tábla számos ügyet leosztott a megyei sedriának, végül a kérdést az 1619-es Bethlen-féle kodifikáció rendezte véglegesen. Eszerint a rövid peres eljárás alá eső ügyeket (nagyobb és kisebb hatalmaskodás, szándékos emberölés, hitbér, jegyajándék, leánynegyed, gyámság, zálogos birtok, kötelmi jogi esetek, adósság, gyalázás, hamis feladás, oklevelek felkérése)²⁵ a tábla és a vármegyei székek egyaránt lefolytathatták, bizonyos ügyekben azonban érték/összeghatár volt (pl. adósság, zálog). A 17. század elején ez 50, később 100, majd a század végén 200 ft, a tábla az e fölöttieket is tárgyalhatta. A Torda vármegyei sedria határozata alapján viszont szintén csak a tábla illetékességébe tartozott a jogbiztosító iratok felkérése, a birtok tulajdonjoga, valamint az iktatáskor való ellentmondás miatt indított keresetek. Trócsányi szerint a táblára kerültek a szászoknak a másik két *natio* tagjai elleni polgári perei is,²⁶ ez annyiban szorul igazításra, hogy fellebbezés esetén, különben az 1566-os törvénycikk²⁷ alapján az alperes illetékes székén indultak.²⁸ Az *Approbatae* és *Compilatae* jelentős változást nem hozott, a tábla működését, az egyes *natio*k terminusai alatti sajátos vonásait, illetve a tárgyalt ügyek pontos körét a további kutatások tárhatják fel. Utóbbiak esetében azonban úgy vélem, később sem lehet majd merev határokat húzni, a vármegyei jegyzőkönyvek tanúsága szerint ugyanis a fejedelmi beavatkozás (amellyel csak igen ritkán szállt szembe a megye) eredményeként szinte bármilyen, elvileg nem fellebbezhető vagy átküldhető ügy is a tábla elé kerülhetett.

Ami a középszintű sedriákat illeti, kétségtelen, hogy a *vármegyei szék* a legnagyobb „karriert” futotta be. Az 1556-ot követő évtizedek meglehetősen szűkre szabott joghatóságú, minden határozatát apellálható igazságszolgáltató szervéből a hosszú háborúnak, majd a fentebb említett 1619-es artikulusoknak köszönhetően a század közepére egy a területén élők szinte minden ügyében a fejedelem bírói hatalma alapján ítélkező „Őnagysága széké”-vé nőtte ki magát. Ennek, valamint a második uralmi válság teremtette körülményeknek köszönhetően hozták létre a vármegyék 1664–1665 folyamán a főispánok elnökölte generális sedriák mellett a 100 ft értékhatárig illetékes, fő(szolga)bírák vezette partialis („járási”) széket, nyolc évvel később pedig a jobbágyok, jobbágyközösségek polgári és büntető-, valamint a tetten ért nemesek büntetőperes ügyeire szakosodott, kikristályosodott formában a század utolsó évtizedétől működő, alispán irányította filialis széket.

Amint említettem, a királyságbeli vármegyék örökségével rendelkező partiumiak törvényszékeinek fejedelemség kori működése feltárára vár. A megyei sedriáról hozott törvénycikkek általános megfogalmazása arra csábítja a kutatót, hogy általános érvényűnek is tekintse. Tekintettel azonban arra, hogy ezek is sajátos pályára kényszerültek, véleményem szerint kockázatos lenne feltételezésekre bocsátkozni.

Közismert, hogy a székely társadalom és székek a korszakban igen jelentős változáson mentek át, ám a folyamat sedriákon, törvénykezésben való lecsapódása nagy-

részt feltáratlan.²⁹ Ami az eddigi eredmények, kiadott források alapján elmondható, anélkül hogy más vetésébe vágnám a sarlómat: az 1555-ös,³⁰ 1559-ben megújított,³¹ a székelység törvénykezési szokásait tárgyaló artikulusok tanúsága szerint a székek bíráskodás jogköre a vármegyeinél sokkalta szélesebb volt. Bár elvileg a három forintnál kisebb értékű pereket egyikről sem lehetett apellálni, a székek sedriája a birtok-tulajdonjogi ügyektől a nagyobb és kisebb hatalmaskodáson³² át az „aprólék” perekig mindent befogott, a szándékos gyilkosság miatt itt halálra ítéltéknek pedig elvileg sem a vajda, sem a király nem adhatott kegyelmet. Ezt a tekintélyt meglehetősen kis mértékben csökkenti az, hogy a kiróható büntetések összege alacsonyabb volt, hiszen a székelyek homágiuma, az erdélyi nemesek 66 forintjával szemben, csak 25 forintot tett ki.³³ Jogkörükből ugyan nem, de függetlenségükből veszítettek azáltal, hogy 1562-ben II. János megkegyelmezési jogát kiterjesztette a székelysége is,³⁴ illetve hogy az Izabella által a székek legjelentősebb tisztségviselőjévé tett királybírák pozíciója 1562 után tovább erősödött. Egyértelmű, hogy az uralkodó, amint arra már Oborni Teréz rámutatott,³⁵ tulajdonképpen a vármegyei minta helyi viszonyokra alkalmazott változatát kívánta meghonosítani.³⁶ Ami a 17. századot illeti, az 1634-es országgyűlési határozat tanúsítja, hogy a székely sedriák megőrizték régi hatáskörüket, eszerint ugyanis csak jobbágy felkérés, iktatásnak ellentmondás, törvényes parancsoknak való nem engedelmesség és hűtlenség esetén lehetett székelyt a táblára vagy országgyűlésre perbe hívní,³⁷ a következő évben pedig leszögezték, hogy az ide fellebbezett ügyeket csak revideálni lehet.³⁸ A törvényeknek a gyakorlatban való alkalmazását, a székek és sedriák működését, személyzetüknek, azaz a székek tisztségviselői karának összetételét, képzettségét, a hierarchiában bekövetkező változásokat, az itt működő hivatásosnak tekinthető procuratorok kilétét, a fejedelmi beavatkozás gyakoriságát, és még sorolhatnám, feltárni a székelység kutatóinak feladata.

Az erdélyi úriszékről Kiss András kutatásainak köszönhetően ismert, hogy „természetesen” ez is sajátos fejlődést mutat.³⁹ Általában véve elmondható, hogy a teljes jogút a kincstári birtokokon kívül csak az a néhány birtokos/család működtette, akik/amelyek nagy kiterjedésű, összefüggő uradalommal rendelkeztek, illetve azok, akik volt fiscalis uradalmakat nyertek el, és ezek esetében, véleményem szerint, a birtokokban rejlő liber baronatusi jogokkal áll összefüggésben.

Ami a törvénykezés *jogszabályi alapját* illeti, a magyar rendi natio tagjai a *Tripartitum*mal, a székelyek saját, előbbiben kivonatosan rögzített szokásjogukkal éltek. A *Decretum* a Magyar Királysággal való jogfolytonosságot jelentette, és vonatkozó cikkelyeire természetesen a székelyek is, „régí törvényeiket” igazolandó, hivatkoztak. Az 1560-as években azonban egyértelműen tetten érhető a központi hatalom azon szándéka, hogy egységes jogrendszert hozzon létre, jogforrásnak a *Háromaskönyvet* tekintve. Ennek különböző helyszínei voltak: egyrészt a táblán minden natio esetében próbáltak kizárólagosan ez alapján ítélni.⁴⁰ A kísérlet nem volt eleve bukásra ítéelve, ezt jelzi, hogy a székek sedriáin egyes ügyvédek is ez alapján jártak el,⁴¹ a pereskedők „decretom tartása szerint valo poenat”⁴² követeltek. A kudarchoz a történelmi környezet, körülmények is hozzájárultak. Az *Approbatæ* és *Compilatæ* tulajdonképpen csupán az újabb, nem nagy jelentőségű országgyűlési határozatokat illesztette be.

A *Tripartitum* és az országgyűlési törvények mellett az erdélyi joggyakorlat a *precedens* elvét is elismerte és használta.⁴³

Nem kevésbé fontos kérdés a törvénykezési fórumokon követett *eljárás* sem, mivel, véleményem szerint, a perjogot messze meghaladó jelentőségű elemei vannak. Természetesen perjogi tekintetben is a Magyar Királyságtól örökölt *Háromaskönyv* volt minden jogi cselekmény alapja, ezzel a szétszakadt állam eszmei egységét

hosszú ideig a peres eljárás is konzerválta. 1556 után, nyilván az uralkodó legitimitációja szolgálatában is, minden lehetséges módon kinyilvánították a Királysággal való jogazonosságot, jogfolytonosságot. A perjogban ez kiválóan nyomon követhető: a terminusokat a II. Lajos alatti időpontokban tartották meg, és ez bekerült az ítéletlevelek narratívájába, Báthory István alatt is még bizonyosan.⁴⁴ A további kutatások deríthetik ki, hogy mikor tűnt el. Ugyan csak kapcsolatos az eljárással, de amikor 1557 februárjában a kancellárián és táblán kiállított levelek díját kívánták meghatározni, nem alkottak újat, hanem a Zsigmond, Mátyás és Ulászló idejébeli rendelkezésekhez nyúltak vissza.⁴⁵

Az ideológiai síkról a gyakorlati eljárásra térve, a források tanúsága szerint a vizsgált natiók törvényszéki eljárása voltaképpen a *Decretum*ra támaszkodott, ezért számos közös, sőt azonos eleme volt. Az eltérések a szokásjogi különbségek mellett két okra vezethetők vissza. Egyrészt számos nem általános jellegű, hanem csupán egyes törvényhatóság-csoportokra érvényes országgyűlési határozat született. Másrészt a vármegyék, városok élve statútumalkotási jogukkal a perjogbeli hézagok pótlására, illetve a részletkérdésekben saját határozatokat hoztak. Hangsúlyozandó, ez az Erdélyi Fejedelemségben a magyar natio tekintetében nem a *Tripartitum* mellett „más jogkönyvek használatát”⁴⁶ jelentette, hanem saját alkotású jogszabályokét. Az egységesítési szándék, később ugyan, de itt is megfigyelhető: az 1585. szeptemberi cikkely szerint „az székel uraim az circálásban való executiókban az nemesség articulusához tartás magokat”.⁴⁷ Az esetenként ellentmondásos diétai cikkelyek harmonizációjának eredményeként született meg az 1619-es egységes erdélyi perjogi „kódex”, amelynek hatályát elvileg 1635-ben a székely székekre is kiterjesztették.⁴⁸ Lényegesen újat e tekintetben az *Approbatae* és a *Compilatae Constitutiones* sem hozott, de a statútumoknak köszönhetően a peres eljárás nem vált „unalmasan” egyformává.

Ha az erdélyi törvénykezést nagyon röviden kellene jellemeznem: olyan volt, mint maga az erdélyi állam. Kissé archaikus, a több partikuláris jognak „köszönhetően” mozaikos, mert nem lehetett más feszültség gerjesztése nélkül. Reális értékeléséhez a királyságbeli megfelelő fórumokkal való összevetésre, de mindenekelőtt a számos kérdés tisztázására lenne szükség. Történetkutatást el lehet képzelni jogtörténeti nélkül is. Ebben az esetben viszont elfeledkezünk arról, hogy az igazságszolgáltatás, az intézményrendszer nem valami önmagától létező: azért olyan, amilyen, és működik úgy, ahogyan, mert az adott társadalom, közösség hozta létre, alakította és élte. A törvények, statútumok, törvénykezési jegyzőkönyvek pedig a legőszintebben tanúskodnak arról, milyen keretek között él és szeretne élni.

■ JEGYZETEK

1. Bónis György: *Magyar jog – székely jog*. Kvár, 1942. 4. (A továbbiakban Bónis 1942)
2. Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Bp., 1984. 183–187.
3. Pokoly József: *A vármegyei intézmény története 1301–1886*. In: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. I. Ds, 1901.
4. Újabb eredményeket Bogdándi Zsolt most folyó, a fejedelmi tábla Báthory-kori működését célzó kutatásaitól várhatunk.
5. Kiss András: *A filiális szék keletkezéséről*. In: *Uő: Források és értelmezések*. Kvár, 1994. 39–69. (A továbbiakban Kiss 1994)
6. Bizonyos mértékben ezek az eredmények a 16. század vonatkozásában is támpontul szolgálhatnak, de visszavetítésüktől óvakodnunk kell.
7. Bónis 1942. 5.
8. *Compilatae Constitutiones* III r. 13. c. 4.
9. Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Bp., 2005. 237.
10. Az 1543. novemberi vásárhelyi, csak erdélyi országgyűlésen a kárt okozó, sérelmet/törvényteleniséget elkövető és nyomós ok nélkül törvényszéket nem tartó főispánok ellen léptek fel. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1876–1899. I. 184. (A továbbiakban EOE)
11. EOE I. 188.
12. EOE I. 190.
13. EOE II. 58.
14. EOE I. 189.

15. EOE I. 185–186.
16. Ezt a hűtlenségbe esett székelyek birtokelkobzása kapcsán hangsúlyozzák. EOE II 76.
17. EOE II. 446.
18. EOE II. 378; 1577: „revisa per principem cum dominis nobilibus.” *Székely Oklevéltár*. I–IV. Szerk. Szabó Károly. Kvár, 1872–1895. IV 36. (A továbbiakban SZOkl)
19. Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez)*. Bp., 1976. 162–173.
20. EOE II. 58.
21. EOE II. 82.
22. EOE X. 326.
23. EOE II. 80.
24. EOE III. 435, EOE IV. 118–119.
25. EOE VII. 522–523.
26. Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. 376
27. EOE II. 313–314.
28. *Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658*. (Erdélyi Történelmi Adatok IX 1.) Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Dáné Veronka. Kvár, 2009. 452, 465. (A továbbiakban TvmJkv)
29. Jogtörténeti szempontból: Bónis 1942; Pál-Antal Sándor – Liviu Moldovan: *A székely önkormányzat és szervezete a XVI. században (A székely székek szervezete)*. In: *A székely felkelés 1595–1596*. Előzményei, lefo-lyása, következményei. Szerk. Benkő Samu, Demény Lajos, Vékov Károly. Buk., 1979. 35–43.
30. SzOkl II. 119–126.
31. SzOkl II. 154–155.
32. A *Tripartitummal* szemben azonban aprólékosan megkülönböztetik ezek típusait. SzOkl II. 122.
33. *Werbóczy István Hármaskönyve*. Ford., bevezetéssel ellátták Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. (Magyar Törvénytár). Bp., 1897. III. r. 4. c. 1.§.
34. SzOkl II. 166.
35. Oborni Teréz: *A királybírák szerepe a székely székekben a 16. század második felében*. In: *Éltünk mi so-káig »két hazában« ...* Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. Debrecen, 2012. 122.
36. Az általa megfogalmazottakat csupán a tekintetben pontosítanám, hogy a királybírák szerepe a királyság-beli gyakorlatban valóban az alispánihoz, az erdélyiben viszont vitathatatlanul a (fő)ispánihoz hasonlítható, az alkirálybíráknak pedig a 16. században nincs erdélyi vármegyei megfelelőjük. Külön joga- tósággal ugyan- is egyik vármegyei tisztségviselő sem rendelkezett, az ő székükhöz tehát csak a már említett, 1664-ben létre- hozott partialis hasonlítható.
37. EOE IX. 405.
38. EOE IX. 430.
39. Kiss 1994. 59–62.
40. A székelység 1569-es panasza szerint: „felséged tábláján [...] Decretum szerint ítélnék”, „nemes uraim tör- vényével akarnak éltetni”. SzOkl II. 239.
41. „Wadnak [...] mij közöttwnk walo procuratorsag wijsselökis, kik köwetik az eo haznokert, hogij nemelij rendbelij dolgajnk az nemes vraijnk törwenijek es az decretom tartassa zerenth Itiltessenek [...]” SzOkl II. 239.
42. *Székely Oklevéltár. Új sorozat I. Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek 1569–1591*. Közzéteszi Demény Lajos és Pataki József. Buk., 1983. 20.
43. TvmJkv I. 229.
44. A tényre először Kiss András hívta fel a figyelmet. „Ad quem utputa terminum uniuerse cause domi- num et nobilium siculorum Transsylvanensium ab obitu serenissimi principis domini et dominj quondam Lwdouicj Regis Hungariae pie memorie, ex publica eorum constitutione adiudicari solite per nos generaliter fuerant prorogate.” 1569: Kolozsvár város levéltára Fasc. II/18; 1571: SzOkl IV. 34.
45. EOE II. 74, 355.
46. Derzsi Júlia: *A pénzhamisítás bűncselekménye az erdélyi századok jogkönyvében (1583)*. Korunk 2009. júni- us (<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2009&honap=6&cikk=10628>)
47. EOE III. 217.
48. „Ezt is hozzátévén, hogy az brevis processust observálják ő kegyelmek is az 1619. esztendőbéli articulus continentíájá szerént és úgy szolgáltassanak törvényeket az brevis processuson fundáltatott causákban.” EOE IX. 430.

MIKLÓS ÁGNES KATA

Hangok egy fal két oldaláról

„Hát te ki vagy; te derék, a halandó férfilakók közt?”

(KÖLTŐ AZ I. E. VALAHÁNYADIK SZÁZADBÓL)

„Kényszer, érdek, ösztönélet – három nagy fekete fa bámul.”

(KÖLTŐ AZ I. SZ. 20. SZÁZADBÓL)

Az elégedett

Ó, tudjátok – mindannyian elunjuk végül, ha az asszony naphosszat kárpál és nyafog. A háború nem rossz kiút, kivált, ha eltart néhány évig. Legalább amíg itt vagyok, Klütaimnésztra észre tér, s belátja végre: nem tehettem mást, mint mi végül összejött, s Íphigeneia biztosan jól éldegél most Taurosiban. Ha ennyi évig egyedül ücsörgött otthon nélkülem, örülni fog, ha hazatérek. Egy egész láda aranyékszer, ezt kapja tőlem, hogyha hallgat, s ha nem, hát jól eldöngetem. A lányom helyett két fiat viszek haza, két vasgúrót – s az asszonyok a gyermeket, akárki szülte, nagy örömmel nézik, amint a földön csúszkál. Egyszóval minden rendben lesz majd, sőt, most se lenne semmi gond, ha nem kellene újabb sátrat keresnem. Kasszandra az éjjel megint egy rémálomból ébredt – ilyenkor égnek álló hajjal sikítózik, hogy vérbe fagyva vagy kádba ölte látja mind a két fiát, engem, magát. Ó legalább nem Léda lánya – de akárcsak a feleségem, az ágyasom is sültbolond.

A félreértett

Ó, tudjátok mindannyian – bár támolyogva, részegen, de szentül esküdtetek: a házasságom bárki bántja, ti felfejlődtek libasorban. Így volt? Igen? Hát csend legyen. Van így is épp elég bajom a bűdös riherongy miatt. A hattyútojás héja még a fenekén volt, amikor elvettem őt, de hát azóta lepergett néhány évtized, és bizony azt a feneket már nem tenném ki közszemlére – nem volt az kilenc éve sem olyan nagy élmény, mint ma itt a készséges trójai lányok szelíden ringó tompora. Nem az sajon, hogy elhagyott, hanem hogy útiköltség végett három arany tálentomot csapott meg Spárta kincstárából. Utánajönni, visszavenni – becsszóra jó ötletnek látszott. Ezer hajó halad nyomomban! A trójaiak összefossák

az ünneplőgatyájukat! Az asszonyoknak persze kijár a sikkasztásért pár pofon, majd őt s a pénzt is zsákba kötve viszem haza. De attól tartok, ez ábránd marad mindörökre. Az úgynevezett akháj hősök hiányolják az összkomfortot, a sátruk előtt darvadoznak, és felém száll ezer panasz, hogy mekkora a hadiköltség. Hát bólogatok, én töketlen, eljátszom a bánatos férjet, a számat pedig befogom.

Az öntudatos

Ó, tudjátok, mindannyian, kik nagyképűnek tartotok! A tábortüzek melegénél aprócska lelkek susmutolnak, felemlegetik ezer tettem, s hogy én, a Vérnősző Barom, milyen vagyok, ha feldühít az erő vagy a gyengeség – de fényes nappal senki sincs, aki utamba merne állni. Jól is teszük. Én semmi sértést nem hagyok megtorlatlanul, és aki abból nem tanul, hogy miként aprítom az ellent, szájon vágom, mint Therszitészt, s Protézisz lesz az új neve. Eh, terjesszétek csak nyugodtan, hogy Patroklosz a szeretőm, s a halott Pentheszileiát megdugtam, mielőtt kihűlt, hogy könnyű annak harcba menni, kit nem sebez meg földi fegyver, s ki isteneknek atyjafia, úgyis könnyen üdvözl. Majd átfordítjuk ökölnyelvre a szócsatát – babérliget van itt elég, s a koszorú mindig illett a homlokomra. A béke nem nekem való. Túl gyors vagyok és túl heves, kezemben eltörnek a vázák, és eltörnek a nők, s a kertben, hol lantzenére száll a szó, én széttiprom a virágágyást. Az egyik öklöm temető, a másik meg a Tartarosz, a harcban nem oszt, nem szoroz, hogy kegyes vagyok vagy kegyetlen – hát örülök, hogy éppen itt, épp így és éppen ekkor élek, s hiába suttojják ezt rólam, én sem vagyok sebezhetetlen.

A kívülálló

Ó, tudom én, mindannyian úgy indultatok el az útra: csak hétvégi kiruccanás lesz, pia meg lányok, kerti parti, esetleg egy kis testgyakorlás. Én nem akartam idejönni. Az életem egy nagy kaland – nahát, szívesen odaadnám a „leleményes” epithétont azért a kócos szigetért, hol nekem legelnek a kecskék, és nekem nőnek az olajfák, s a feleségem éjszakára az én szemem tükrében bontja ki minden este a haját. De nem mondom el ezt sosem, tudom, hogy úgyse értenétek, s az egész banda kiröhögne, ha elárulnám, most is mindig csak Ithakáról álmodom, nem érdekel, hogy odabent épp ki keféli Helenét, s nem érdekel a hősiesség – nem ér fel azzal, hogy milyen megnyugtató a tücskök hangja a girbegurba fal tövében,

mit két kezemmel építettem; s hiába minden hadizsákmány,
 ha nem láthatom, a fiam hogyan lett végre szobatiszta.
 Már itt rohadunk kilenc éve, és pókerezhettünk napestig,
 és fényesíthettük a páncélt, mit berozsdált az unalom.
 Ez épp elég volt – adjatok hát kezembe néhány ócska deszkát,
 két font szöveget, és keressétek meg a legnagyobb kalapácsot.
 Nem én vagyok, ki idevágott, s az istenek legrosszabb vicce
 az egyeposznyi út, amíg a szigetemhez eltalálok.

A kötelességtudó

Ó, tudjátok. Mindannyian elhittük azt: csak győzhetünk.
 Ezer szedett-vedett ladikkal, muszájból érkeztek a partra –
 rég bánják már, mit megfogadtak, mikor a lagzi hajnalán
 ott álltak csülkig véresen. Pár hét, legfeljebb néhány hónap.
 Az ősz rövid, a tél harap, s míg odabent a kandallónál
 mi bort iszunk a medvebőrön, ők megunják, hogy összefagynak,
 amíg a reteráthoz érnek. Ó, mire eljő a december,
 rég eltűnt már a fél hajóhad! De tévedtünk. Tévedtem én is.
 Én négy évet adtam nekik. Nem hittem volna, itt maradnak,
 s egy évtized is eltelik, mégsem érdekli őket: otthon
 ki gondolja az államkincstárt, s a feleségük, aki még
 zokogva búcsúztatta őket, nem találta-e meg azóta
 egy vénebb és csúnyább Parisz vagy akár ötven léha kérő.
 Akkor korán volt – most már késő. Beragadtunk, mint szűnyogok
 a formálódó borostyánba, és nem győzhet már senki sem.
 Nyugodt mosoly a képemen – páncélban állok fent a vártán,
 s ha felém néznek, néhány tréfát még most is tudok mondani,
 mert enyém itt a feladat, mert rám osztotta valaki.
 Igen, én vagyok Trója karja. Nem beszélhetek vereségről,
 s nem mutathatom senkinek: beteg vagyok. A szűkös éték
 sem marad bennem, fekély kínoz, a bort nem állom, s minden reggel
 a jeges éjszakáktól félek, amikor lent a tábortűznél
 egymást érik a nevetések, és Trója karja megremeg.

A sértődött

Ó. Tudjátok. Mindannyian elfeledtétek, mennyi bort
 öntöttetek az amforákból örökké szomjas torkotokba,
 s mennyi röhögés, mennyi élc köszöntött, mikor hazajöttem.
 Ez volt a legjobb pillanat egész nyavalyás életemben,
 mert végre valamit letettem én is az apám asztalára:
 ha mást nem, hát a legszebb segget. Mindenki engem ünnepelet,
 mindenki Helenét csodálta, és Trójában még férfi vállá
 nem érzett annyi tenyeret, mi rácsapott enyémre ott.
 Bizony mindannyian derék, merész fickónak hívtatok!
 Az egyenlet sajnos világos: minél hosszabb az ostrom, annál

rövidebb az emlékezet. Balhé, hajóhad, patkánypörkölt – egyre laposabb mosolyok. Ha nyállal töltött tegemet s jó íjam nem tekintenek, minden bizonnal rég kitérték volna nyakam, de míg kilencven lövésből csak egyet hibázok, eltűnnek a családtagok. Ó, bárcsak ilyen egyszerű lenne a dolgom: visszaadnám mindjárt a nőt, kit rég meguntam, de nem kéri már senki sem. Nem vagyok bűnös semmiben, csak összefogtak ellenem Erisz és szinte minden isten, s hogy Léda lánya önmagától eredt nyomomba otthonából, azt mindannyian elfeledték – még azok is, kik segítettek, hogy elhozzam a legszebb asszonyt. Unokaöcsém, Aineiász, a hős és tiszteletreméltó, csendben sunyító kis mocsok! Ha beledöglünk mind egy szálig, akkor is kimászik a szószból – s ha Trója végleg romba dől, ő füttyörészve megy tovább.

A pesszimista

Ó. Tudjátok. Mindannyian úgy gondoljátok: jobban tenném, ha dühös jóslatok helyett bent maradnék a templomomban, kibelednék egypár galambot, majd kihirdetném, milyen klassz lesz, hogy végre hazatakarodtak: Hektór feltámad, tajtra issza magát itt minden trójai, a földek ismét kivirulnak, és elfeledjük, hogy milyen volt patkányt zabálni évekig. Hülyék, hülyék! Csupán parasztok vagyunk az istenek kezében, nem rólunk szól a háború, s hogy hősi dolgokra hívtunk, az semmi más, csak öncsalás. Azt hiszitek, hogy áldozatként hagyták itt ezt a falovat? Hogy szégyenszemre hazamentek? Egy frászt! Nekik sincs más utuk, mint végigszívni ezt a játszmat, s a trójaiak hiúsága a harcuk egyetlen esélye. Képzeljétek el, milyen lenne, ha facicát vagy fanyulat ácsolnak össze. Bevinnétek? A ravaszság bűzét megérezem, akármibe is csomagolnák. Miért nem érzi senki más? Ha most kikúszna lent a parton a tengerből két vízikélgő, hogy felzabáljon, arra is csak jámboran legyintenétek: hát persze, ez a büntetés, mert sosem mondtam igazat. Nem győzhetünk. Nem győznek ők se. Mi itt csak ágyútöltelék vagyunk – az Olümposz vigad, akárki marad talpon végül, s az utókor, ha összerakja a készlet szétszórt figuráit, majd elmondhatja: Trója volt az istenek legnagyobb dobása!... Bár tudnám, miért is dumálok. Köröttem egész hadsereg, négyezer ember, nyolcezer fül, de sajnos mindegyik süket. Én befejeztem, nem beszélek többet. Szélvihar indul kint a tengeren, s már felém halad a borszín bálnaúton az a két beigért hullámtaréj.

RÓTH ANDRÁS LAJOS

EURÓPAISÁGUNK MEGSEJTÉSE

Erdély történelmének egyik legösszetettebb, mondhatni „aranykora” a fejedelemség időszaka. Orbán Balázs szerint „a lelkiismeret szabadságának, a meggyőződés emancipációjának küzdelemteljes korszaka”. Az országszervezés, a gazdasági gondolkodás helyreszabottságának, egyes elnéptelenedett területek betelepítésének, illetve a gazdasági körforgásba való bekapcsolásának, a magyar nyelv térnyerésének, a városiasodás izmosodásának, de a nemzetközi szerepvállalásnak is az időszaka. Vallási téren az új protestáns irányzatok terjedésének, egymásnak feszülésének, majd kiegyenlítődének ideje, amelyen belül Dávid Ferenc színeváltozása nagy lelki válságnak, de egyben a vallásgyakorlás sajátos erdélyi értelmezésének is kifejeződési formája.

Az új európai eszmeiség terjedésének és egyben az erdélyi magyarság hivatástudata átalakulásának kora ez, melyben az egykori földrajzi fogalomból politikai entitássá váló történelmi Erdély sorsát a fejedelemséget létrehozó külső és az egymásnak feszülő belső erők, a mindenkori fejedelem autoritása, a társadalom szerkezetét jól regulázó, Werbőczy *Tripartituma* által rögzített nemesi jogvédő rend határozta meg.

A kálvini ihletésű, a hatalom megosztására vonatkozó, a fejedelmi hatalmat csak némileg korlátozó – a fejedelem által diktált, a politikai elit által csak ellenőrizni remélt és a török által is elfogadott –, személyiségfüggő központi kormányzatba torkolló jogrend korszaka. Mentalitás-történetileg a két nagyhatalom között őrlődő feje-

A fejedelmi lakosztályokban megjelenik az itáliai lakberendezés, a külföldi illatszer, ékszer, ruházat, fali kárpit, dísztárgy, régi festmény. A rang által megkövetelt társadalmi együttélési forma és elegancia a fogadások, mulatságok, zenei és színelőadások, vadászatok alkalmával igénnyé válik.

delemség korának alapeszméi a jogfolytonosság, az önállóság és az egységes állam fenntartásának szükségessége.

A korszak új *gazdasági gondolkodása* ösztönösen kacérkodott a merkantilizmussal, teremtett fejedelmi monopóliumokat, vezetett be és használt ki vásárlási és kiviteli tilalmakat. A gazdasági gondolkodást a mindenkori fejedelem „jó gazda” mivolta, akarata és tanácsadóinak hozzáértése, éleslátása határozta meg. Ettől függött a fejedelemség pénzügyeinek és külkereskedelmének egyensúlya, a kereskedelem támogatása, a gazdasági élet szereplőinek megítélése, amely a kereskedők megvetésétől (Verancsics Antal) a gazdasági élet szükségszerűségének elfogadásán (Abafáji Gyulay Pál), a gazdasági élet hiányelemeinek felismerésén át (Kovacsóczy Farkas kancellár) a gazdasági elmaradottság ostromozásáig és az ok-okozati összefüggések megfogalmazásáig (Szamosközy István), a gazdasági szervezés meghirdetéséig (Baranyai Decsi János), a munka értékteremtő szerepének felismeréséig terjedhetett (Szentmártoni Bodó János, Oroszhegyi Mihály, Felvinczi György). Említsük meg, hogy Laskai János ekkor fordítja magyarra Justus Lipsius *A polgári társaságnak tudományáról írt hat könyveit* (1641), S. Pataki (Tóth) István ebben a korban írja *Ez világunk dolgainak igazgatásának mesterségét* (1681)

A *jogrendszer* átalakul. Változik a végrendelkezés, az örökösödés, a hagyatékozás, a felek közti szerződés-kötés, de még súlya van az ítélezésben a jogtalan megbélyegzésnek, a becsületsértésnek, rágalmazásnak, és jól meghatározott szerepe van a társadalmi érintkezési tereknek (malom, kocsmák, piacok, vásárok, fürdőházak), különösen az „erjedő” városokban. Büntetésként még él a nyelvkivágás, boszorkányüldözés is előfordul a paráznság miatti halálbüntetés mellett. És történelmünk vesztére égetnek még levéltárakat is. Időnként és helyenként tiltják a maszkurázást, megkülönböztetve azt a „tisztességes” mulatozástól.

Ebben a korban erősödik meg a beszélt és írott *magyar nyelv*, ekkor emelkedik a latinhoz méltó szintre, válik állami nyelvvé, közéletivé, hivatalosan használttá a közigazgatás, a törvényhozás és törvénykezés minden szintjén, és ekkor vesz egyre céltudatosabb irányt a tudományos terminológia kidolgozása is. A magyar jogi műszavak ekkor teremődnek meg az anyanyelvű törvényhozásnak köszönhetően. A magyar nyelvújításra irányuló első kísérletek ekkor történnek. Ebben nem kis szerepet vállal a nyugati szellemiségű Apáczai Csere János is, aki a *Magyar Encyclopaediában* „született nyelven” karteziánus módon szintetizálta kora tudományosságát. Az anyanyelvű oktatás fontosságát már Szenci Molnár Albert is jelezte 1621-ben, heidelbergi *Imádságos könyvetskéjében*. S a reformáció hatásának tudható be a nagyenyedi zsinat 1646-os, anyanyelvű iskolateremtő határozata is. A magyar nyelv színpadra vitele Bethlen Gábor 1626-os, első színjátzó szabadalomlevelének köszönhető. Szintén erre a korra esik a törökös felütésű barokkos gondolkodás- és kifejezésmód jelentkezése annak minden stílárís eszközével.

Egyházi és kulturális szempontból a mindenkori fejedelmek hite által is vezérelt reformáció és ellenreformáció generálta vallási és hitirodalmi – inkább a református oldalt erősítő – versengés volt a meghatározó.

A *vallás* terén, ahogy Buzogány Dezső fogalmazott: „Nem történt teljes szakítás sem az istentiszteleti hagyományok, sem a szerkezeti felépítés tekintetében. A kialakult egyháztestek [...] ugyanazon általános keresztyén értékek szerkezetében átcsoportosultak.”

A nyugati eszmékkel felvértezett, városi iskolát átszervező, könyvtárat nyitó szász Johann Honterus által kidolgozott evangélikus felekezeti és egyházi alaptételek (1542/43) alapozták meg a lutheri tanok egy évtizeden belüli elfogadását. A „szász egyetem” kisebbségi létéből fakadóan szigorúbban ragaszkodott hagyományaihoz, akár a fejedelemség ellenében is. A lutheránus egyház patrónusaként szigorú-

an felügyelte az augsburgi hitvallás érvényesülését, tiltva bármilyen kálvinista megnyilvánulást.

A majdnem tipikus fejedelemség kori értelmiségi (reformátor, történetíró, igehirdető, nyomdász), „életpályamodell”-lel bíró, lutheri tanokat követő szász Heltai Gáspár az erdélyi reformáció egy másik úttörője, aki Honterushoz hasonlóan nyomdát alapít (1550, Kolozsvár), magyar nyelven közöl bibliafordításokat, a kolozsvári szászból magyarrá, lutheránusból kálvinistává, szentháromságot tagadóvá, azaz unitáriussá vált, humanizmust és radikális reformációt képviselő Dávid Ferenc.

A fejedelemség idején – talán kényszerből – az egymásnak feszülő különböző hitvallások között a protestáns fölény ellenére is valamelyes egyensúly alakult ki, amely jótékony hatást gyakorolt a művelődési életre, megelőlegezve egy majdani ökumenikus keresztény gondolkozást, követendő európai mértékű mintát nyújtva az 1568-as tordai országgyűlés határozata által. Persze nem minden öncél nélkül, hiszen a kialakult társadalmi berendezkedést, az Erdélyi Fejedelemség önállóságát így látták biztosítva. A vallás a lelki és kulturális élet meghatározó tényezője maradt, miközben politikai jelentősége csökkent. De vallásszabadság ide vagy oda, ezen hol a protestánsok, hol meg a katolikusok szabadsága értendő még ebben a korban, akár csak a politikai szabadság értelmezése esetében. Erdély ismert bevett/receptált, de korántsem egyenrangú (római katolikus, evangélikus, református, unitárius) és megtűrt/tolerált (szombatos, anabaptista) vallásokat. A fejedelmek többnyire a domináns református vallás hívei, melyet minden eszközzel megpróbálnak pozícióban tartani. Kitérő politikai éleslátással és józan gondolkodással megáldott volt az olyan fejedelem, mint az abszolutista protestáns Bethlen Gábor, aki katolikus istentiszteletek résztvevőjeként, katolikus bibliafordítás és nyomtatás támogatójaként, templomhasználat szabályozójaként ismert, és mindazok, akik ki tudták használni a katolikusok által nyújtott előnyöket. A türelmesebb Bethlen Gábor magasabb szempontú valláspolitikától vezérelve az 1588-ban kiűzött jezsuitákat is visszahozatta. Kolozsmonostoron és Gyulafehérváron iskolákat nyithattak. 1625-től Karánsebesen, 1651-től pedig Székelyudvarhelyen rendtagjaik dolgozhattak.

A protestáns fölényt megingatni a katolikus Báthoryak sem tudták. A toleráltak pillanatnyi létüket annak köszönheték, hogy az egyes fejedelmek láttak-e bennük javukra fordítható hasznot. A protestantizmus tehát államvallássá nőtte ki magát, az erdélyi katolicizmus jelentős teret veszített nemcsak itthon, kapcsolatrendszerét tekintve határokon kívül is, de mindvégig elhanyagolhatatlan tényező maradt Erdélyben. A vélemények a katolicizmus fejedelemség kori szerepének, helyének megítélésében megosztottak. 1601-től meg nem tűrtnek számított a pápista püspök, és 1624-re az utolsó katolikus kolostor (Csíksomlyó) is majdnem kiürül. Nem csoda, ha a fejedelemség kori Erdély katolikus szempontból a Hitterjesztés Szent Kongregációja külső missziós területének számított. Érdekes ironiája a sorsnak, hogy az erdélyi államiség megteremtésében oly nagy szerepet játszó Martinuzzi „Fráter” György éppen pálos szerzetes volt. Az 1653-as *Approbatæ Constitutiones* törvényerőre emelte a katolikusok addig is megélt hátrányos helyzetét.

És azon sem csodálkozhatunk, hogy a románság megreformálásának, a román nyelvű liturgiának is több híve akad. A román nyelvű könyvkiadásra is hatást gyakorolt az erdélyi reformáció. Magyar mecénásnak köszönhető a megjelent evangéliummagyarázat (*TâlcuŃl Evangheliilor* – 1564) vagy az első román nyelvű bibliafordítási kísérlet (*Palia de la Orăştie*). Heltai munkája az 1551-ben magyar forrásra alapozott újabb bibliafordítás.

A 17–18. század fordulójára kikristályosodó tudományosság előmunkálatai az Erdélyi Fejedelemség korához kapcsolódnak. Az új nem „ab ovo” született. Pápai Páriz *Pax corporisa*, Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári *Apologia Bibliorum*ja vagy Szenci Mol-

nár Albert *Dictionarium Latino-Hungaricum*ja mind az elődök munkájára is épült. Csak példaként említjük Geleji Katona Istvánt és Keserői Dajka Jánost, akik együtt szerkesztik a gyulafehérvári *Öreg Graduált*, az egyházi énekeskönyvet 1636-ban. Hoffgreff György 1554-ben Kolozsvárt a *Cronica Tinódi Sebestyén szörszésében* jelelni meg az első magyar nyomtatott hangjegyeket.

A *Régi magyarországi nyomtatványok* eddig megjelent 4 kötetéből összesítve (1540–1670) a fejedelemség kori *nyomdák* könyvkiadási tevékenysége egyáltalán nem lebecsülendő:

Működési idő	Helység	Kiadott könyvek száma	Összesen
1539–1594; 1625–1635; 1637–1655; 1656–1666	Brassó	119 + 6 + 19 + 41	185
1550–1600; 1601–1635; 1636–1654; 1658–1670	Kolozsvár	208 + 60 + 32 + 31	331
1567–1579; 1623–1635; 1636–1655; 1656–1658	Gyulafehérvár	25 + 52 + 92 + 13	182
1544–1600; 1601–1632; 1637–1655; 1656–1670	Szeben	37 + 37 + 26 + 96	196
1565–1585; 1639–1655; 1656–1659	Várad	10 + 101 + 31	142
Összesen			1036

Az 1529-es szebeni, az 1538–39-es brassói nyomdák után a kolozsvári Heltainyomda 1550-ben indul, katekizmust, fabulákat, históriás énekeket, törvénygyűjteményt jelentet meg olvashatóbb latin antikva betűkkel és magyarul.

Apafi Mihály korában protestáns nyomdák működtek Kolozsváron, Szebenben, Brassóban, Gyulafehérváron, Szászsebesen. Voltak köztük fejedelmi és városi nyomdák, de léteztek változó székhelyű ortodox román nyomdák (Gyulafehérvár, Szászsebes, Szeben) és Csíksomlyón ferences rendi katolikus nyomda. Keresd mint nyomdai székhely újdonságnak számított. Legfontosabb központ Kolozsvár. A 17. sz. 6. évtizedében a törökdúlás következtében Gyulafehérvár és Nagyvárad elvesztette korábbi szerepét. Utóbbi helyét Szeben veszi át, Szenci Kertész Ábrahám, majd utóda, Udvarhelyi Mihály vezetésével, akik később Kolozsvárra költöztetik nyomdájukat (1669). Itt fog tevékenykedni a világhírű M. Tótfalusi Kis Miklós. Bibliakiadása ellenére, az inkább világi, mintsem vallásos népművelődési programot hirdető legnagyobb magyar nyomdász önfeláldozó hozzáállásának nagy nyertese a köznevelés, a magyar nyelv és helyesírás. Apafi Mihály és felesége, Bornemisza Anna e műhelyeket egyesítve fejedelmi nyomdaként működtette, bár V. Ecsedy Judit szerint műszakilag nem sokat fejlődtek. Fitz József szerint a 16. századi magyarországi könyvek több mint fele Erdélyben jelenik meg, s ennek egyharmada Heltainál. Az erdélyi magyar nyelvű nyomtatványok több mint háromnegyede is itt lát napvilágot.

A kolozsvári városi tanács 1603. október 22-ei, a jezsuita egyetem lerombolása-
kor eltulajdonított javak jegyzőkönyve megemlíti a vallomástevőknél levő könyveket, melyek között szótárak, bibliák és latin klasszikusok is voltak. Ez, akárcsak az *Erdélyi Könyvesházak* II. kötetében is feltüntetett könyvjegyzékek (hagyatéki iratok, jegyzőkönyvek, leltárkönyvek) arról árulkodnak, hogy még az átlagpolgárok is tisztában voltak a könyvek szellemi és tárgyi értékével. Ezért esik említés az eltulajdonított könyvek aranyos kötéseiről, becsült értékéről, az iskoláknak történő adományozás vagy a hagyatékozás tényéről, illetve a gyűjtemények egyben tartásáról. A közgyűjteményeknek a kölcsönzésekre vonatkozó adatai pedig már a könyvtáraknak az akkori publikus szerepét hirdetik.

A kiadott könyvek jelentős része természetesen teológiai tárgyú, köztük a Szentírás, annak magyarázatai, katekizmusok, áhítatos könyvek és természetesen a vita-irodalom (pl. Geleji Katona István). A világi kiadványok közt latin klasszikusok, történelmi énekek, alkalmi versek, tankönyvek, szótárak, orvosi, botanikai könyvek, kalendáriumok találhatók. Csak egy pár önkényes példa: Méliusz Juhász Péter *Herbariuma* 1578-ban Heltai özvegyénél jelenik meg. Váradon 1656-ban Szenci Kertész Abrahamnál jelenik meg az első hazai, kétnyelvű iskolai színpadi játék *Változása az néhai [...] boldog emlekezettű Rákóczi Sigmondnak...* címmel, Pápai Borsáti Ferenc váradai iskolamester tollából. Honterus 1657-ben jelenteti meg a *Constitutio Scholae Coronensis...*-ét, mely korábbi és korabeli iskolai szabályok gyűjteménye. Rákosi Boldizsár erdélyi asztronómus kalendáriumot ad ki az 1658-as esztendőre Váradon. És sorra jelennek meg „*vidámítva az elmét*” az erdélyi latin és magyar nyelvű historiográfia jeles képviselőinek (Abafáji Gyulai Pál, Benczédi Székely István, Bethlen János és Bethlen Farkas, Böjti Veres Gáspár, Forgách Ferenc, Gyulafi Lestár, Heltai Gáspár, Szamosközy István) munkái. Emlékírók közölnek: Szalárdi János, Kemény János vagy Bethlen Miklós. Verses széphistóriák írói Bogáti Fazekas Miklós, Ilosvai Selymes Péter, Enyedi György. A könyv fokozatosan használati tárggyá, az irodalom közerthető fogalommá válik.

Míg Brassóban Honterus természettudományi munkákat ír, addig Szebenben Albert Huet a szászság érdekeit védi jogirodalmi tekintetben. A vallásos elméleti és áhítatossági irodalomnak köszönhető a magyar szellemi élet szemléleti és fogalmi gazdagodása, a magyar nyelv kifejezőképességének elmélyülése. Sokat köszönhetünk a protestáns bibliafordításoknak és bibliamagyarázatoknak. Bethlen Gábor, aki a magyar politikai levél megteremtője is, gyakran politikai célzatú, szenvedélyes hangvételű hátramaradott leveleiben számtalanszor nyilatkozik államvezetői elkötelezéséről, nemzetideológiájáról, vallási nézeteiről. I. Rákóczi György támogatta a református szertartáshoz szükséges könyvek, sőt egy román nyelvű Újtestamentum kiadatását. Felesége, Lorántffy Zsuzsanna maga is művészet- és irodalom pártoló. Váradon nyomdát (1640), Fogarasban a román nemzet épülésére iskolát alapít (1657). A 17. századi román irodalom jelentős képviselője Bujtöl György, a karánsebesi jezsuita misszió papja, aki a román nyelvű katolikus vallásos irodalom előfutáraként lefordítja románra Petrus Canisius kisebb katekizmusát, a *Catechismus minor*t.

Az udvari életvitel velejárója volt a *zene* is. Izabella zenerajongó volt. A lantművész Bakfark Mihály udvari kíséretéhez tartozott. Több fejedelem játszott valamilyen hangszeren. Báthory Zsigmond pl. jó gitáros volt. Giovanni Pierluigi da Palestrina 1584-ben a Báthoryaknak dedikálja motettáit. A fejedelmi udvar (János Zsigmond, Bethlen Gábor, Barcsay Ákos, Kemény János) rendszeresen toborzott külföldi – sziléziai, lengyel, olasz, cseh, francia – zenészeket (síposok, trombitások, kornétások, orgonisták), változó számban alkalmazták, esetleg le is telepítették őket. Bethlen Gábornak többször zenél a regensburgi származású Georg Dendler vagy a Németországból származó Johannes Preissinger orgonista. Brandenburgi Katalin kíséretében is több német hangszeres muzsikusként (Stephan Buchinger a legismertebb). Az országgyűléseken gyakran zene csendül fel. Erdélyi zenészek és énekesek is ismertek ebből a korból. Zenetörténelemszeink sokszor utalnak a Szabolcsi Bence által felsorolt, a régi magyar verstechnika alakulását is meghatározó történelmi és virágénekek erdélyi származású szerzőire, éneklőire: pl. Batizi András, Bogáti Fazekas Miklós, Enyedi György, Fiátfalvi György, Kolosi Török, Szakmári Fabritius István és sokan mások. Arról kevesebbet tudunk, hogy mit és hogyan játszottak. Bizonyára a magukkal hozott műveket és műfajokat. Kórusművek, táncszvittek, Te Deum, olasz, francia, spanyol táncok, hősi énekek szerepelhettek a műsoron. Honterus János 1548-as és 1562-es *Odae cum harmoniis* latin szerzők négy szólamú azonos ritmusú skandalását tet-

te lehetővé. A bécsi származású Johannes Thesselius munkái ismertek voltak. Még tisztázatlan kérdés, hogy mennyire volt hatása az udvari zenének a közízlésre, a népi kultúrára. A mozgó fejedelmi udvar következtében muzsikájuk több helyen válhatott ismertté. Katolikus vonalon az egyházi énekügy megújításában és az élő népzenenek a műzenébe való átemelésében nagy szerepe volt Kájoni Jánosnak.

A kétirányú kapcsolatok ellenére az államiság, az udvartartás csak „erdélyi” marad. Az olyan városok mellett, mint a polgárosodás igazi csíráit felmutató Brassó, Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, a még kisebb Beszterce, Segesvár, Medgyes, Nagyenyed vagy éppen Székelyudvarhely is, iskoláik révén az átlagkultúra terjesztésének központjaivá váltak. Amikor 1574-ben Pierre Lescalopier Erdélyben jár, Brassót Mantovához hasonlítja, Szebent és templomait szépnek találja, éppúgy Kolozsvárt festett homlokzatú házaival. Az egykori Székelyvásárhelyt Borsos Tamásnak köszönhetően Bethlen Gábor 1616-ban szabad királyi városi ranggal és új névvel ruházza fel. Megváltozik a városok épületszerkezeti képe. Egyre több a kőház, javul a lakások kényelme, a nemesség és a polgárság egyre igényesebb. Luxusigényének a külföldről importált posztó-, selyem-, bársony- és gyolcsárúk feleltek meg. Az egyre inkább világi igényeket kielégítő szász ötvösremek (serlegek, kupák, ruhadíszek, keretelt zománcú ékszerek) pedig az esztétikumot is szolgálták, és nem csak a szászok körében. A fejedelmi lakosztályokban megjelenik az itáliai lakberendezés (Izabella királyné), a külföldi illatszer, ékszer, ruházat, fali kárpit, dísztárgy, régi festmény (Brandenburgi Katalin). A rang által megkövetelt társadalmi együttélési forma és elegancia a fogadások, mulatságok, zenei és színelőadások, vadászatok alkalmával igényné válik. Sor kerül a társadalmi hierarchiának a ruházatkodás szabályozásában való rögzítésére (1578-as kolozsvári határozat a városi tanácsosok viseletére, az 1650-es országgyűlés parasztkokra vonatkozó artikulusa) vagy a túlzott luxus visszaszorítására (1593-as kolozsvári városi statútum). Az elkerülhetetlen török hatás inkább a férfiföltözéken felismerhető, s kevésbé a nyugat-európai mintát követő női nemesi viseleten, viszont annál jobban érződik a nők által is alkalmazott díszítőművészetben (hímvarrásokon, úri hímzéseken, használati eszközökben). Az új, világi értelmiséget sürgető Pápai Páriz Ferenc orvosként, tanárként rögzíti könyveiben a kor szükségszerű és társadalmilag elfogadhatónak vélt viselkedésnormáit. Igaz, hogy ő már kapocs az új világ felé.

A művelődési élet fontos szegmense az *iskola*. Az iskolák megjelenése jól meghatározott kultúrateremtő igényről árulkodik. Az erdélyi iskolák a befolyó adományok és alapítványok révén önfenntartókká és önkormányzókká válhattak. Az iskolaalapításban eleinte a protestánsok jártak elől, köztük is a szász polgárság. Iskoláik mindvégig a német iskolákat utánozták. Nyelvük következetesen német lévén, sokkal „nemzetibbek” voltak, mint a magyar iskolák, amelyekben a korábban mondottakkal ellentétben a „pallérozatlan” magyart lassanként a „kulturált” latin váltotta fel. Iskoláinkat inkább csak módszereik különböztették meg egymástól. A protestáns iskola hírnevét a tanáregyéniségek határozták meg. Ezért is jelenhettek meg egyes haladó vagy merész eszmék. A jezsuita iskolák gondosan felépített közös tantervek mentén működtek, amelyek teret hagytak az egyéniség érvényesülésének tanár és diák szinten is (nyilvános viták, iskolai színjátszás) a protestánsokat is lenyűgöző módon. Gyakori jelenség, hogy protestánsok gyermekei jezsuita iskolában nevelkedtek, vagy az, hogy a jezsuita nevelési módszerek követésre találtak a református iskolákban. Báthory István például a jezsuitákban az erdélyi magyarság gyorsabb kulturális felemelkedésének zálogát látta, elismerve a rend iskolapolitikájának haladóbb mivoltát. Báthory józan kultúrpolitikáját Bethlen Gábor is folytatta, ezáltal elkerülve a felekezeti harcokat. Az oktatás vidéki szintjén a diákok külföldi egyetemjárása változtatott mind az ismerethalmozás, mind a szellemiség szintjén. Ez egyet jelentett a tu-

domány leghíresebb központjainak látogatásával, a legújabb könyvek beszerzésével, könyvtárak kialakításával, a tudományos kérdések áramoltatásával, a teológiai konzervativizmus, a misztikus természetfilozófia, az angol puritanizmus és a karteziánizmus győzelemre juttatásával. S noha ez néha tömeges és tervezett volt, a szászág körében tűnt inkább gyakorlatiasabbnak. Tény, hogy nyugat- és dél-európai egyetemek diáklisztáin számos erdélyi diák szerepelt, és nem csak a teológia szakon. A fejedelmek műveltségük és hatalmuk arányában igyekeztek az állam számára „nemzeti közszellemnek kifejlődését” szolgáló művelt főket kinevel(tet)ni, számtalan diákot támogatva itthoni gimnáziumokban, külföldi akadémiákon. És nemcsak a magasabb osztálybelieket részesítették ebben az előnyben, hanem mint Bethlen Gábor, a jobbágyok gyermekeit is és nem csak a magyarokét. Lehetővé vált a tehetségesebbek kiemelkedése a születési és a társadalmi különbségek fenntartása mellett (pl. Szamosközy István, a későbbi historiográfus). Ennek a felfogásnak köszönhetően a majdani művelt középosztály most kezd kialakulni a külföldi egyetemekről (Bécs, Heidelberg, Jéna, Padova, Wittenberg) hazatért literátusok révén, akik magasabb szellemi műveltségük, nyelvismeretük, irodalmi jártasságuk folytán nevelőkké, vármegyei hivatalnokokká, országgyűlési követekké, titkárokká váltak. Bárányné Oberschall Magda szerint „abban állott a régi erdélyi kultúra ereje, hogy nem szorított egy-egy kiváltságos társadalmi osztályra, fejedelemtől polgárig mindenkit áthatott”. Belőlük, a városok meggazdagodott polgáraiból, a humanista szellemiséggel kacérkodó nemesekből váltak ki azok a kultúrapártoló patrónusok, akik templomokat emeltettek, egyházi bonumokat ajándékoztak, könyveket írtak, fordítottak, írtak, fordítottak. S itt nyomatékosítanánk a magyar nyelv („született nyelvünk”) használatának programszerű meghirdetését e könyvek előszavaiban, ajánlóleveleiben. Az írás(olvasás) tudás fokozatosan laicizálódott. A képzés terén is beindult egy felzárkóztatás. Kolozsvárt János Zsigmond 1567-ben főiskolát alapít, melyet Gyulafehérvárra helyez. Petrus Ramus Székelyudvarhelyen őrzött, 1569-es bázeli nyomtatású aritmetikája, melyet a szerző a fejedelemnek dedikál, és Coelius Secundus Curio meghívása is bizonyítéka a fejedelmi jó szándéknak. Báthory István 1579-ben Kolozsvárt lefekteti a majdani jezsuita akadémia alapjait. Bethlen Gábor is fontosnak tartja a legfelsőbb szintű iskolát. Szándékainak meg tudja nyerni a „német Vergiliust”, Martin Opitz, a herborni Johann Heinrich Alstedet meg a heidelbergi Johann Heinrich Bisterfeldet és Ludwig Philip Piscatort az 1622-ben Gyulafehérvárt felállított, később Kolozsvárra, majd Enyedre költöztetett akadémijára, mellérendelve saját fejedelmi könyvtárát is. Az erdélyi értékekre is számított, így Csulay György, Geleji Katona István, Keresztúri Bíró Pál szintén tanítanak itt.

Az Erdélyi Fejedelemség idején érvényesülő, átvett *művészi stílusirányzatok* sajátosan „derűsen” honosítottak, helyi mesterek által helyi igényekhez alkalmazottak. Az is közrejátszott, hogy a fejedelmi székhely Erdély egész történetét meghatározó hármas kultúróvezet metszéspontján véglegesedett, a „Nyugathoz” szorosan felzárkóztatottan.

A késő reneszánsz stílus önállósodásra törekvő erdélyi vonala az egyre több magyar elemet felsorakoztató helyi formanyelv alkalmazásán múlt. Ezt igényelték az építető magyar nemesi családok, ezt dolgozták ki a magyar mesterek. Hatásuk a kézművészetben (könyvkötészet, ötvösmunka), a népművészetben (hímzések, faragások) és a népi faépítészetben (fatemplomok, haranglábak fasisakjai, várfalak tornácai) is tetten érhető. A külföldről beszüremlett irányzatok közül magyar részen a felső-itáliai érett (egyesek szerint „fáradt és provinciális”, „maradibb”) cinquecento, míg a százok között a német befolyás érződik.

A fejedelmi udvar által diktált építkezések hatással voltak Erdély más területein zajló építkezésekre is. Az olasz „mesterkursusra” járó erdélyi kőfaragók/kőművesek („fun-

dalók”) mindenhol (Kolozsvárt pl. másfél évszázadon át nyomon követhetően) otthagyták kezük nyomát. Magánházaink, kapubejáróink, ablak- és ajtókereteink, kandallóink, váraink, kastélyaink ezeket a stílusjegyeket hordozzák (Alvinc, Aranyosmeggyes, Bethlenszentmiklós, Dés, Ebesfalva, Fogaras, Görgény, Gyalu, Gyulafehérvár, Jenő, Keresd, Marosillye, Radnót, Szamosújvár, Szentbenedek, Székelyhid, Szilágysomlyó, Várad). Formaegyszerősítések, arányváltoztatások révén tipikus erdélyi reneszánsz építészet formálódik. Az olasz reneszánsz egyre inkább „kivirágzik”, megszülvén a dekoratív részletekben érvényesülő, erdélyi virágos reneszánsz fogalmát, melynek (későbbi) nyomai templombelsőinkben (kazettás mennyezeteken, ülőszékek és karzatok előtábláin, faragott szőszékeken) jelentkeznek a legszembetűnőbben. Ami még fontosabb, az az, hogy nevükön tudjuk nevezni az egyes alkotókat (Kőfaragó Benedek, Sípos Dávid, Elias Nicolai). Természetesen ez az erdélyi reneszánsz stílusjegyei révén több szálon kötődik az egész magyar kultúrterületen tapasztalható reneszánsz megnyilvánulási formákhoz. Az irányzat még a barokk korban is él. A kolozsvári „kőfaragó iskola” a délkeleti részek-től eltekintve egész Erdélyben éreztette hatását. A székely mesterek egy az előbbitől és a szászokétól is eltérő változatát hozták létre a reneszánsznak (Zabola, Vargyas, Kézdiszentlélek).

Nem elhanyagolható, hogy pl. Bethlen Miklós vagy Haller Gábor tanulmányaik vagy utazásaik során szerzett nyugati alapozottságú műveltségüknek és élményeiknek itt Erdélyben próbáltak hangot adni, pl. az építészet terén.

Érdekes módon a templomok esetében alig nyilvánult meg a reneszánsz építészet. Itt az újítás igénye merevebb, a hagyományokhoz való ragaszkodás szigorúbb. A sírkőszobrászat (tumba, alakos vitézábrázolásokkal, címerekkel, mesterségbeli jelvényekkel, egyszerű ornamentális díszekkel) elkülönülő (lapos) magyar és (magas reliefű) egyre inkább barokkba hajló szász jegyekkel jelentkezik.

A hazai mesterektől származó falfestmények, arcképek, oltárképek nem vagy alig maradtak fenn. Az erdélyi fejedelmeknek megvoltak a saját festőik. A szakirodalomban említettek közül egypár: Csengeri Képiró István, Egerházi (Mezőbándi) Képiró János, Kéry György, Seregélyesi György, Tihaméry Képiró Székér Mihály. A dekoratív ornamentális festészet terén a címereslevél és az ötletesebb székelyföldi, illetve a klasszikusabb kalotaszegi stílusváltozatú mennyezetfestészet említhető meg meglepő gazdagságú változatosságával, egyediségével, stilizálásával, nagyfokú természetismeretével és -szeretetével (Magyarbikal, Vista, Marosszentgyörgy, Székelydálya, Csikdelne).

Sokszor nehéz megállapítani, hogy a magas-, vagy netán a népi műveltség gyakorolt-e nagyobb hatást, de tény, hogy a reneszánsz, majd a felcseperedő barokk stílus Erdélyben sajátos módon köszön vissza világi és egyházi épületeinken, azok berendezéseiben, díszítményeiben. Elég, ha csak a főúri paloták és a vidéki kúriák egyes szerkezeti elemeinek hasonlatosságaira gondolunk. A Lorántffy Zsuzsanna pataki udvarában működő hímezőiskola úri hímezései több református egyházközséghez eljutottak ajándékképpen.

A reformátusok liturgiájuk szerint tették sajátjukévá a korábbi katolikus rítusú templomokat. Gyakorlatiasan eltávolítottak mindent, ami ütközött hitük tanaival, de megtartottak minden felhasználhatót. Tulajdonképpen csak átértékelődött az egyházi művészet. Irányt váltott, lecserélődtek prioritásai. Azt is mondhatnánk, hogy demokratikusabb lett. Talán több teret nyújtott a népi(es) művészeti megnyilvánulásoknak. Ma a harmadik évezred felől főleg azt a szerencsés esetű köznépi demokráciát üdvözölhetjük kultúrtörténeti szempontból, mely a reformáció által meghirdetett „ikonoklasztizmust” többszörös mérszérteg alá utalta ösztönösen, megengedve későbbi koroknak a visszafejtést.

KOVÁCS ANDRÁS

FEJEDELMI ÉPÍTKEZÉSEK ERDÉLYBEN

■ Az Erdélyi Fejedelemség kialakulási folyamatában előzményként kell megkülönböztetnünk az Izabella és János Zsigmond Erdélybe érkezésével (1541) kezdődő és nagyjából a fejedelemség nemzetközi elismerésének lehetőségét körvonalazó drinápolyi békéig (1568), illetve a tényleges elismerését jelentő speyeri egyezmény megkötéséig (1570) terjedő korszakot. Valójában csak akkortól nevezhetjük az országot fejedelemségnek, uralkodóját pedig fejedelemnek, akkora körvonalazódnak az Erdély államiságát meghatározó intézmények. Ha az alábbiakban mégis együtt tekintjük át az 1541-től kezdődő és az önálló fejedelemség korszakát lezáró Lipót-féle diploma kiadásáig (1692) terjedő korszak legfontosabb, uralkodók által kezdeményezett építkezéseit, azért tesszük, mert kétségtelen, hogy a fejedelemség kialakulásának folyamatában már 1541 után megfogalmazódtak az egész korszakra jellemző új építészeti feladatok. Ez az áttekintés nem helyettesíti az erdélyi építészet történetét, bár kétségtelenül a korszak legigényesebb, mások számára is mintául szolgáló építkezéseit veszi sorra.

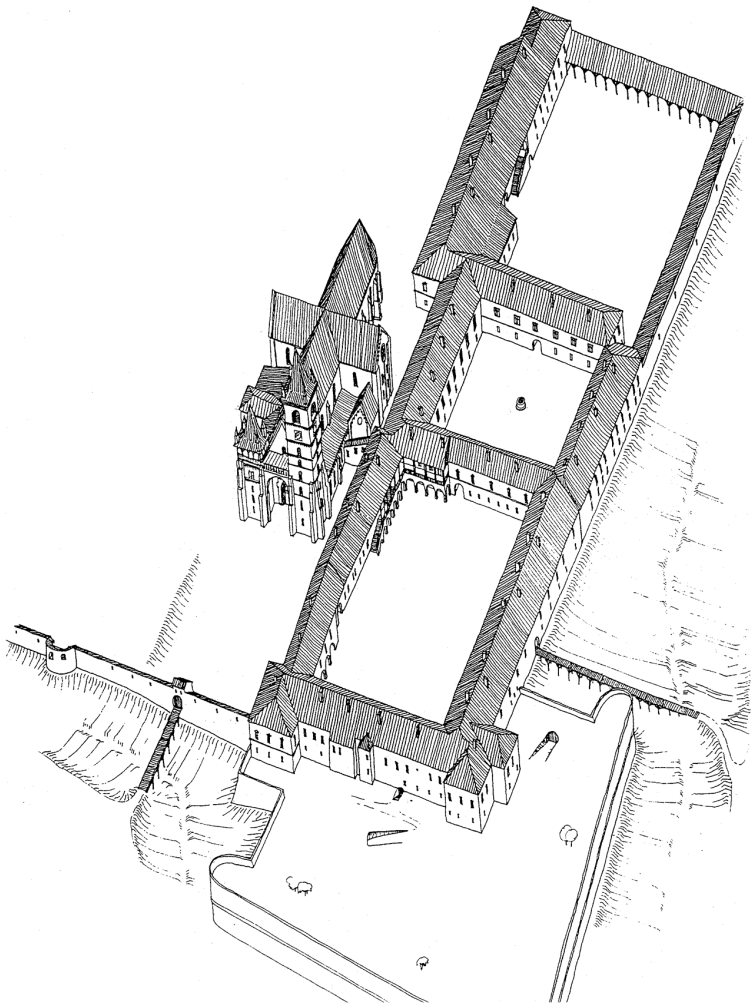
Ha stíluskorszakként kell felfognunk ezt a vizsgált mintegy másfélszáz évet, akkor elmondhatjuk, hogy alakulására a reneszánsz művészet különböző irányzatai nyomták rá a bélyegüket, s annak ellenére, hogy a 16. század végétől előbb Itáliában, később, többnyire a harmincéves háború után már Közép-Európában is a barokk különböző irányzatait szemlélhetjük, az elszigetelt és az európai művészet fejlődését meghatározó központoktól távol eső Erdély építészetét az érett és késő

Békés építés nyugodt,
később sokszor
vissza is sírt,
eszményített négy és fél
évtizede vette kezdetét
Bethlen Gábor
fejedelemmé
választásával.

reneszánsz különböző, sokszor immár hazai műhelyekben alakított, egyre provinciálisabb formái befolyásolták.¹

Izabella és a kis János Zsigmond udvartartása 1542-től, Statileo János erdélyi püspök halálától kezdve Gyulafehérvár várfalak által is védett városában és püspöki palotájában rendezkedett be. A következő évtizedek folyamán, a hitújítás újabb és újabb hullámai közepette kisajátították s a fejedelmi udvar eltartására fordították a püspökség és a káptalan birtokait.² Ez a Gyulafehérvárról adminisztrált jelentős birtokegyüttes, amelyhez még néhány nagy kiterjedésű várbirtok (Déva, Görgény, Újbálványos, Várad, Kővár, Huszt) csatlakozott, képezte a fejedelmi vagyon alapját, biztosította a különböző kincstári jövedelmek és a diéta által megszavazott adók mellett az udvar eltartását. Minthogy az állam és a fejedelem pénzügyei összemosódtak, az építkezések egy részét is ilyen jövedelmekből fedezték, míg a kimondottan állami építkezésekre (végvárad, Gyulafehérvár vára, *Collegium Academicum*) évente szavaztak meg pénzbeli hozzájárulást és országos vagy csupán a szomszédos vármezők lakóit mozgósító közmunkát a rendek.

E korai s önmagában is tovább tagolható közel három évtizedre vonatkozóan kevés adattal rendelkezünk. 1551-ig elsősorban Martinuzzi (Fráter) György váradi püspök akaratából indult építkezésekre utalnak forrásaink. Közülük a hadügyi forradalom legkorábbi, 1538 táján elkezdett hazai emlékének számító Újbálványos/Szamosújvár olaszbástyás várának a kiépítése a legfontosabb. A munkálatokat valószínűleg Domenico da Bologna királyi építész tervezte, akit 1540-ben találunk az építkezésen.³

Fráter György meggyilkolását követően elsődleges jelentőségű feladat lett a török elleni védekezés. Abban a néhány évben (1556-ig) Castaldo, majd a Ferdinánd király által kinevezett vajdák szervezték a védekezést. A Maros völgyének a megerősítésére Temesvár bevétele (1552) és Lippa feladása után Marosillye középkori eredetű *castellum*át erősítették,⁴ akárcsak a közeli Branyicskát előretolt megfigyelőpontjai gyanánt a Castaldo és a vajdák által is kiemelt jelentőségű várként kezelt Dévának. Dobó István erdélyi vajdasága idején Domokos nevű öccsére bízta ezt a fontos várat, melynek 1640-ben *Dobo vagy kerek fejér bástyáját* említik. Erősítették a déli határvonalat is, Brassót és Nagyszebent, továbbá a Havasalföldéből és Moldvából Erdélybe vezető szorosokat.

Gyulafehérvár Castaldo által építtetett erősítéseinek ma már nyomát sem találjuk. Giovann'Andrea Gromo azonban azt állította 1564 után, hogy a Castaldo által emelt négy bástyával és négy ágyúpaddal erősített, „*alla moderna*” védőöve ezt a várat bevehetetlenné tette. A vár néhány év alatt létrehozott védműveit földből és fából építhették.

Abban az időben, Izabellának és fiának a visszatértéig (1556), a várban Bornemiza (Abstemius) Pál püspök székelt. A középkori püspöki palotát valamennyire alakította ő is, egy felirattal és címerével díszes, a 18. században még létező ajtókeret tanúsította ezt, s bizonyította, hogy az emeletre vezető reprezentatív lépcső végpontja akkor az udvar keleti oldalán (a mai kaszárnyaépület nyugati szárnyában) volt.⁵

Szamosközy István szövegeiben többször is találkozunk Izabella királyné (megh. 1559) „épületeire”, „palotájára” (ti. reprezentatív termére) vonatkozó utalásokkal, s ezek egybehangzóan arra engednek következtetni, hogy az özvegy királyné a Várdai Ferenc püspök által kialakított, átépített, ma már nem is létező emeleti traktust lakhatta, nagyjából a székesegyház déli tornyának a szomszédságában.⁶

János Zsigmond (megh. 1571) építkezéseit ugyanaz a szerző egyetlen passzusban, hihetőleg Gianmichele Bruto szövegét idézve értékelte:⁷

„Gyulafehérvárott nagyszabású épületeket emelt. A fejedelmi palotákat, amelyek korábban a püspökök nemtörődömsége miatt szűkek és kisszerűek voltak, kibővítette és ragyogóvá varázsolta. A falakat kívülről és belülről tudós hozzáértéssel készült festményekkel díszítette; csataképekkel, városok ostromának leírásával, bölcs emblémákkal ékesítette a nagy- meg kisebblőt és a szobákat, amelyeket aranyozott művű és faragott rózsákkal ékesített kazettás mennyezetekkel emelt ki. A helyiségeket nagyszerű és ünnepélyes szőnyegekkel meg kárpitokkal úgy felszerelte, hogy magukon az épületeken is látszódjék a műveltséggel párosult királyi fenség.”⁸

E meglehetősen homályos fogalmazású szövegben feltűnő a régi, szűkös püspöki palota kibővítéséről szóló információ, mellette pedig, ha jól értelmezzük, arról esik szó, hogy bizonyos helyiségeket – köztük a később többször, nemcsak Gyulafehérvárott emlegetett nagyobb és kisebb ebédlőpalotát, esetleg saját szobáit (ti. audienciásházát és hálózát?) – faragott és aranyozott rózsákkal ékes kazettás mennyezetekkel díszítettetett. Az tehát kétségtelen, hogy az uralkodói reprezentáció legfontosabb emeleti helyiségeiről, nem akármilyen szobákról, kamarákról van itt szó. A mai palotaépület északi szárnyát, úgy tűnik, tényleg bővítették, mert az emelet nyolc méter széles helyiségsora a földszint eredetileg nyitott, pillérekön nyugvó, négyarkás

homlokzatú, boltozott folyosójára támaszkodik, amelyet kétségtelenül hozzáragasztottak⁹ a középkorból származó, sokkal keskenyebb, magasföldszintes épület udvari oldalához. Az udvar szemközti, déli oldalának az emeletén¹⁰ a legutóbbi évtizedek helyreállítási munkálatai során bukkant fel egy ión pilaszterekkel alakított hármaskerambor néhány darabja.¹¹ Ezek alapján vélelmezhető, bár egyelőre nem bizonyítható, hogy az Izabella által lakott szárnyal átellenben még János Zsigmond számára épülhetett 1559 előtt¹² egy emeleti helyiségsor. Ezt díszíthették kívül is, belül is falfestmények meg a fentebb idézett leírásban szereplő, aranyozott farózsákkal ékes kazettás mennyezetek.

Erdély ellenállásának a megtörésére 1564-ben I. Miksa (1564–1576) fegyverembargót léptetett életbe, s ezzel rákényszerítette János Zsigmondot és környezetét a gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyúöntőház létrehozására. Helye a vár délkeleti sarkában, a később Kendervárnak nevezett, raktárakat és öntőműhelyeket meg olvasztókemencéket összpontosító együttesben volt.

A székely felkelés folyamánként Székelyföldön két várat emeltek, Udvarhelyen és Várhegyen/Lécfalván. Szerkezetüket a korszak forradalmi újítását képviselő olaszbástyás rendszer jellemzi. A fejedelemség határainak védelmére 1569-ben Váradon új bástya építésébe kezdtek. Minthogy a rákövetkező évben immár két bástya építéséről olvasunk, állíthatjuk, hogy 1570 késő tavaszára már biztosan körvonalázódott az a terv, hogy ötszögű olaszbástyás erődde alakítsák a fejedelmi Erdély e jelentős végvárát. Úgy tűnik, hogy a még ratifikálatlan békeszerződés kedvezményezettje, I. Miksa maga is támogatta a törökök elleni védelem kulcsfontosságú támaszpontjával kiválasztott bihari erődítés megépítését, mert a vár tervezője, egy magát *Julius Caesar fundátornak* nevező építész a szatmári Habsburg-erődítmény építését vezénylő Giulio Cesare Baldigarával látszik azonosnak.¹³ Ha nem szökevényként, akkor csak Miksa és az Udvari Haditanács engedélyével érkezhettek Váradra. Akárcsak Szatmáron, Váradon is szabályos ötszögű és ötbástyás erődítményt tervezett, amelynek első bástyáját, a viszonylag kisméretű Királyfia bástyát megrendelőjéről, János Zsigmondról nevezték el. A védőv kiépítését jelentősen megnövelt alapterületű bástyákkal végül 1627-ben fejezték be; elmondható róla, hogy létrejött a gyéren lakott, társadalmi szervezetét és anyagi lehetőségeit tekintve is viszonylag elmaradott fejedelemség legnagyobb megvalósítása volt.¹⁴

Érdemes még János Zsigmondnak egy megvalósulatlan tervéről is szót ejtenünk: szűkszavú források utalnak arra az elképzelésére, hogy székhelyét a Maros bal partjának közelében található Szászsebesre helyezze. Atyja, János király 1541-ben, születésének évében ebben a Szász Egyetemhez tartozó s az ellene lázadó Szebenbe meg Fogarasba vezető utat ellenőrző városban hunyt el. Az Erdélyt átszelő utakhoz viszonyítva Gyulafehérvárhoz hasonlóan központi elhelyezkedésű, de Fehérvárral ellentétben sík, tehát olaszbástyás erődítésre alkalmasabb területen, két, viszonylag bővízü hegyi patak között fekvő Sebesen székelt később Giovanni Battista Castaldo is erdélyi tartózkodása idején, s az sem lehet véletlen, hogy a város közvetlen közelében, Alvincen alakította ki 1546-tól kezdve a rezidenciáját Martinuzzi György. Szászsebes erődítése így középítkezésnek számított már Castaldo idejében, s az építkezés terhein utóbb a fejedelem meg a rendek (a vármegyék, a székelyek és a szászok) osztottak. Valószínűleg a gyulafehérvári vár közmondásos vízhiányát, sebezhetőségét szerették volna így orvosolni, semmibe véve a Szász Egyetemhez tartozó város Mátyás és János király által is megtépdessett kiváltságait.¹⁵ János Zsigmond uralkodása végén már „ünnepélyes privilégiumokkal ellátott” egyetem alapítását tervezte a városban, talán annak egykori domonkos kolostorában,¹⁶ amelynek tanáiraivá a piemonti származású bázeli tudóst, Coelius Secundus Curiót (1503–1569) és a francia Petrus Ramust/Pierre de la Ramée-t (1515–1572) igyekezett megnyerni.¹⁷

Az örökébe lépő Báthory István fejedelem (1571–1586) és lengyel király (1576–1586), valamint erdélyi helyettese, bátyja, Kristóf (erdélyi vajda 1576–1581) azonban lemondott a Szászsebessel kapcsolatos tervekről. Ők a gyulafehérvári várat erősítették. 1574-ben favályútkban vezették be az ivóvizet a gyulafehérvári palotába. A vár krónikus víztelenségét ez persze nem oldotta meg, így később Báthory András bíboros-fejedelemmel (1599) az olasz építész, Simone Genga megtervezett egy csatornát, amely a magasabban fekvő Sárdról vezette volna be az Ompoly vizét a várárokba. Az elkezdett, részben ki is ásott mű kivitelezését a fejedelem bukása és halála szakította meg.

A Báthory fivérek legfontosabb célkitűzése azonban Várad várának a továbbépítése volt: befejezték a Csonka bástyát, majd megépítették az Aranyos (ti. aranyozott Báthory-címerrel díszített), végül pedig a 120 méteres homlokkalú Veres bástyát, s már Zsigmond uralma (1588–1603) alatt körvonalazódott a vár utolsó, igaz, egyelőre még csak paliszádkerítésbe foglalt, hasonló méretű Földbástyája is. Az erődítmény befejezetlensége ellenére is sikerrel állta 1598 őszén a törökök ostromát.¹⁸

A Báthory fivérek nevéhez fűződik Erdély két jezsuita iskolájának a létrehozása is. Kolozsvárott az egykori Farkas utcai ferences kolostort kapta meg 1579-ben a jezsuita rend, s a templommal átellenben fekvő telken 1582-re fel is épült öt tantermes iskolája. Ennek tanulói a létrehozni tervezett pápai szemináriumban kellett volna hogy folytassák filozófiai, később pedig teológiai tanulmányaikat. A szeminárium épületéhez össze is vásárolták a Farkas utca északi során a telkeket, felépítésére azonban, mivel az 1586-os nagy pestisben nemcsak a filozófiai kurzusra érett hallgatók, de a tanárok többsége is elhalt, továbbá mivel ugyanabban az évben legfőbb pártfogójuk és anyagi támogatójuk, Báthory István király is elhunyt, már nem kerülhetett sor, s 1588-ban – mint ismeretes – a medgyesi országgyűlés kitiltotta a rendet Erdélyből.¹⁹

Akárcsak Kolozsváron, Gyulafehérvárott is elhagyott kolostort, a domonkosokét kapta meg Báthory István jóvoltából a Jézus Társaság. Ez lett a székhelye itt működő iskolájuknak, melynek pápai szemináriummá fejlesztését szintén tervezték, mint kiviláglik az 1585-ben jóváhagyásra előbb a királyhoz, Lengyelországba, onnan pedig a rend központjába, Rómába küldött tervrajzok jelöléseiből (rendház = collegium, schola és seminarium). Akárcsak Kolozsváron, itt is elmaradt a továbblépés, a főiskolai szintű oktatás létrehozása, s nem sok valósult meg a viszonylag nagyszabású építkezéseket előírányzó tervekben sem.

Váradon kívül jelentősebb fejedelmi építkezésekről Báthory Zsigmond meglehetősen viharos uralkodása alatt nem tudunk. Visszahívta ugyan a jezsuitákat, akik újratekdték az oktatást Kolozsvárott és Gyulafehérvárott is, a katolikus egyház számára pedig 1595 márciusában visszafoglalta és a katolikus liturgiára készítve orgonával is felszereltette a gyulafehérvári nagytemplomot. Ennek kőoszlopokra támasztott karzatához a faragott köveket Kolozsvárról szállították tizennégy ökrös szekéren. Ezenkívül többször is olvasunk a kolozsvári számadásokban kőművesek és faragott kövek Gyulafehérvárra szállításáról, de ezek az időben is szétszórta utalások csupán kisebb munkálatokra engednek következtetni.²⁰ A tordai sókamaraház ma már nem létező, de Orbán Balázs által még reprodukált bejáratát díszítette a fejedelem címere és felirata,²¹ s egy másik faragvány arra is utal, hogy a dési sókamaraház épületét is akkoriban alakították.²² Zsigmond fejedelem hadjáratai, kapkodó országlása s a mindegyre változó körülmények azonban korántsem kedveztek az építkezéseknek.

A következő több mint egy évtized Erdély pusztulásának a kora volt. Különböző törekvéseket szolgáló s a kor szokásai szerint többnyire fizetetlen, éppen ezért megfélemltetlen zsoldos csapatok pusztították, éltek fel az ország tartalékait. A 17. század első évtizedének erdélyi viszonyait jól jellemzi az is, hogy Báthory Gábor (1608–1613) hosszabb uralkodása alatt sincs nyoma jelentősebb fejedelmi építkezés-

nek. Ő 1610 decemberében a még mindig kiégett, lakhatatlan fejedelmi palotájú, elnéptelenedett és védhetetlen székvárost, Gyulafehérvárt is felcserélte a Szász Egyetem családság révén megszállt központjával, Szebennel. Kíséretével, hajdúcsapataival közel négy évre beköltözött a város elűzött vagy elmenekült, kisémmizett szász polgárainak a házaiba.

1613 októberében a kolozsvári templomban az erdélyi rendek a török csapatok által is támogatott Bethlen Gábort választották fejedelmüknek (1613–1629) Báthory helyett, akit saját hajdúi néhány nap múlva Várad-Velencén meg is gyilkoltak. Békés építés nyugodt, később sokszor vissza is sírt, eszményített négy és fél évtizede vette kezdetét ezzel a választással.

Bethlen Gábor fejedelemnek, megválasztása után azonnal, saját helyzete megszilárdítása érdekében is meg kellett ígérnie Szeben átadását, s maga a tény, hogy néhány hónapos haladékot mégis sikerült elérnie, csak azt bizonyíthatja, hogy a fejedelmi székváros gyakorlatilag lakhatatlan volt, s ezt a körülményt a privilégiumaik helyreállítását joggal sürgető szászoknak is be kellett látniuk. A fejedelem és kísérete az 1614. év első hónapjaiban végül Fogarasba költözött, miközben lázasan dolgoztak a gyulafehérvári rezidencia védhetővé és lakhatóvá tételén is. Az országgyűlés megszavazta a vár építésére szolgáló adókat, 1614. március elsején „hazakerült” Báthory Zsigmond hatalmas Farkas ágyúja is, ami, úgy látszik, a fejedelmi hatalom jelvényeként követte Báthory Gábor fejedelmet Nagyszebenbe. Szalárdi János kihangsúlyozza, hogy a fejedelemnek elsődleges gondja volt a gyulafehérvári öreg templom, a székesegyház helyreállítása. Két nyugati tornyát hozatta helyre, sisakjukat zöld mázas cserepekkel héjaztatta, harangokkal és a korban újdonságnak számító csengettyűs órákkal látta el 1614-ben, illetve 1618-ban.

Elkezdődött a századforduló ostromaiban kiégett fejedelmi palota helyreállítása is. Ebben a folyamatban legalább két szakaszt kell megkülönböztetnünk: 1618–1619-ig inkább a helyreállításon volt a hangsúly, a következő évtizedben már a palota bővítésekkel összehangolt átrendezésén dolgoztak. Ma jobbára csak az igen látványos végeredményt vagyunk képesek felmérni: 1629-re az addig egyedüli, nyugati udvar helyett három belső udvaros, mintegy 200 x 60 métert kitevő alapterületen fekvő együttes körvonalazódott a székesegyház szomszédságában, amelynek homlokzatát az emeleti szint legnagyobb részén ma is szembetűnő háromszögű oromzatos ablakok, fölöttük ma már nem létező pártázatos („olaszfokos”) attika, a szintén átalakított földszinten pedig a mai érseki palota rusztikus kapuja jellemezte. E fölött a kapu fölött toronyszerű „nyári ház”, filagória is állott. A belsők festett és Erdélyben először itt feltűnő stukkós dekorációjáról többnyire csak írott forrásaink emlékeznek meg, néhány korabeli stukkódíszes boltozat az egykori középső udvar emeletén maradt fenn. A fejedelem hálósobáját a Teremtés történetének mozzanatait bemutató falfestmények díszítették, tartalmukat Martin Opitz 1623 előtt megfogalmazott epigrammái magyarálták. Az audienciás házat, a palota akkoriban kialakított, színes török csempével díszített falú, stukkós boltozatú és mértánias padlójú, háromablakos fogadótermét a következőképpen írja le egy késői, 17. század végi forrás:

„Ebből nyílik az bolthajtásos házra vas sarkokon, pántokon forgó, vas ütközős, bévonós, bécsi záros, fordítós és kulcsos rakott diófa ajtó, melyben levő bokály kemence jó [...], az falai mindenik felől bokályosok, bolthajtásán sokféle figurákkal cifráztatott, az körülötte lefüggő rósák aranyasok, az bolthajtásnak közepin vagyon egy aranyas címer, pádimentuma pedig hársfa közé alabástrom kövekből rakott, vadnak ezen háznak ablaki három, kékes üvegesek [...].”²³ Ezeknek az átalakításoknak az árnyait és színvonalát értékelve írja Szalárdi, hogy „Sok volna előszámlálni az építésben való telhetetlenségét, azt pedig mindenütt nagy pompás és szintén királyi nagy

kiterjedt fundálásokkal ...”, s nevezi egy másik helyen az együttest a királyi udvart jelentő latin szóval *regiának*.²⁴

A vár, a palota és a külváros vízellátását Bethlen egy föld alatti, égetett agyagcsövekből összerakott, mintegy 3,5–4 kilométeres vízvezeték révén oldotta meg, amely a napnyugati szőlőhegy forrásainak vizét szállította a külváros, a vár és a palota csorgóiba. Az 1624-ben elkezdett munkálatokat a korszak végéig folytatták, 1639-ben már csorgó működött a fejedelemszony lakosztályában, s vize Lorántffy Zsuzsanna függőkertjét is táplálta a nyugati bástya töltésén, az 1650-es évek elején pedig Giovanni Fontanici (Johannes Laureta Venetus) valamilyen vízművet, szökőkutat (Wasserkunst) is épített.

A vár védelmére olaszbástyákat terveztek építeni. A délnyugati sarokban ma is álló, hatalmas, a váradi nagy bástyákhoz fogható méretű, 120 méteres homlokkalú bástyát a fejedelem építtette 1618 és 1627 között, a délkeleti, valamivel kisebb s ma már csupán egyetlen homlokkal-részletében szemlélhető bástyát a Szász Egyetem költségén emelték. A vármegyéék és a székely székek által vállalt másik két bástya nem készült el, hihetőleg azért, mert az 1630-as évekre nyilvánvalóvá vált, hogy hatékony védelmet ezek a bástyák sem biztosíthattak a környező magaslatokról tűz alá vehető, ivóvizétől bármikor elvágható, szárazárka miatt pedig könnyen alá is aknázható védőövű várnak. Az 1658-as török–tátár betörés idején így már meg sem kísérelték a fejedelmi székváros kilátástalan védelmét.

Gyulafehérvár újjáépítése Bethlen Gábor korában a pusztítások nyomainak a felszámolásával kezdődött. A pusztán álló, romos, gazdátlan házakat becsértéken sajtóíthatták ki az odaköltöző emberek. Később országgyűlési határozatok kötelezték a háztulajdonosokat, hogy ingatlanjaikat rendbe hozzák, és hogy tűzvéstől is védő, cserepes héjazattal lássák el, de arra is van támpontunk, hogy a fejedelem és olasz építész, Giacomo Resti valamilyen városrendezésről is álmodott. Az országgyűlésen részt vevő rendek gyulafehérvári házait utcák szerint szándékoztak elkülöníteni.²⁵ Ha ebből az utópika elképzelésből nem is valósult meg semmi, kétségtelen, hogy a város ékességét és a fejedelmi reprezentációt kellett szolgálnia a Collegium Academicum új épületének. Ezt az intézményt születésekor, 1622-ben a felégetett „heidelbergi akadémia” helyettesítésére hozta létre a fejedelem, de a felvidéki hadjáratok hatalmas kiadásai közepette a Báthory Gábor által már előbb kisajátított s a református egyháznak adományozott egykori jezsuita kolostor és iskola épületeiben helyezte el, s csupán uralkodásának utolsó éveiben, 1627-től vetették meg a Szent György-kapu közelében, „tágasabb és alkalmasabb helyen a legfenségesebb kollégium alapjait”. Ennek az épületnek mintegy harmada készült el 1629-re. Későbbi forrásból derül ki, hogy a ma is álló, rangos emeletes épületnek a belső udvarát nyugat felé záró, éppen a könyvtárnak és előadótermeknek szánt kereszt szárnyánál akadt el a munka. A várépítéshez hasonló módon, középítkezésként I. Rákóczi György fejedelem is folytatta ezt a munkát 1638–1639-ig.

A gyulafehérvári vár erődítményei és a váradi Földbástya/Bethlen-bástya (1618–1627)²⁶ mellett Bethlen Gábor akaratából egészült ki Fogaras várának még Báthory Boldizsár által építtetni kezdett külső védőöve három további olaszbástyával, ezek 1629-re fel is épültek. Kisebb jelentőségű építkezésekről szólnak a forrásaink Huszt, Kővár és a törököknek 1616-ban átadott Lippa helyébe lépő Borosjenő várával kapcsolatban.²⁷ Szamosújváron két alkalommal is építkeztek, előbb egy falszorost építtetett újra a fejedelem (1618), később pedig, 1628–1629-ben a kaput oldalazó félbástyát alakították a sienai Giovanni Landi építész tervei szerint.²⁸

A „nagy fejedelem” uralkodásának és izzlésének legjelentősebb emlékei az általa építtetett vagy átalakított kastélyok.²⁹ Ezek a szabályos alaprajzú, belsőudvaros, olaszbástyát utánzó saroktornyos nagy épületek az olasz késő reneszánsz építészeti

teoretikusainak az elképzelésein alapulnak, s az erdélyi reneszánsz kastélyépítéssel emlékeinek legjelentősebb összefüggő vonulatába tartoznak. Az 1615-ben elkezdett alvinci kastély a sorozat kiindulópontja: a Fráter György által kastéllá alakított domonkos kolostor épületét helyettesítették egy mintegy 80 méteres ellipszisbe írható hatszögre és hat saroktornyosra tervezett épülettel, amelynek 1617-ig azonban csupán négy szárnya és négy toronybástyája épült meg, később már lemondtak a terv kiteljesítéséről. A földszinten ikerablakokkal, az emeleten háromszögű oromzatos ablakkeretekkel díszítették a homlokzatait 1623 táján, kapuépületére pártázat/olaszfokok kerültek, reprezentatív termeit pedig 1629–1630-ban festett kazettás mennyezetekkel ékesítette Mezőbánci Egerházi János.³⁰ 1629-ben a fejedelmi lakosztályban szállásolták el II. Ferdinánd király követét. Az alvinci együttesnek mintegy kétszerepe a váradi várban építeni kezdett, a várfalak határolta szabályos ötszöggel koncentrikusan megfellelített ötszögű, belsőudvaros és öt, bástyaszerű saroktoronnyal tagolt emeletes palota terve, amelynek építése a vár török megszállásáig, 1660-ig folytatódott. Bethlen Gábor életében a nyugati és a déli, bejárati szárny, valamint a hozzájuk tartozó bástya alakú, homlokoldalaikon négy-négy ablaktengelyes saroktoronyok készültek el (ezek közül ma már csak a déli áll épen). A nyugati szárnynak a legutóbbi évek folyamán részben restaurált emeletes homlokzatát a Gyulafehérvárról és Alvincről ismert oromzatos ablakok díszítették, ilyen ajtókeretek kerültek elő a pompás, velenceies késő reneszánsz falképekkel és állatokat ábrázoló stukkódomborművekkel díszített földszinti termeiben is.³¹ Ezek valamilyen „sala terrena” funkciót tölthettek be a várnak azon a részén, amely előtt, a külső udvaron a Kolozsvári testvérek Szent Lászlót ábrázoló lovasszobra állott. A palota ma csupán felmérésből ismert főkapuja nemcsak formájában, méretében is egyezett a gyulafehérvári palota ma is álló kapujával. Az előbbi két együttes rokonítható a csupán régi alaprajzból ismert balázsfalvi, illetve a jelenleg is álló radnóti kastéllal. Korábban is létezett kisebb épületek átalakítását mindkét esetben Pécsi Simon, Bethlen kancellárja kezdte el 1617 táján, s a fejedelem folytatta 1626 és 1629 között. Olaszbástyákat utánzó, négy saroktornyos, belsőudvaros elrendezésük, háromszögű oromzatos ablakaik és pártázatuk³² kapcsolja ezeket Bethlen Gábor fejedelem és olasz építésze előbb említett építkezéseikhez, formáik pedig divatot teremtettek, mert hasonló kastélyokat emeltek a fejedelem főemberei is, Mikó Ferenc Csíkszeredában (1623), Lónyai Zsigmond krasznai főispán Aranyosmeggyesen (1626), Haller István Fehéregyházán (1626), Lázár István (1631) pedig Gyergyószárhegyen. E tervek szerzője lombard építész, a veronai Giacomo Resti lehetett, akinek – mielőtt 1615-ben Erdélybe szegődött volna – szerepe lehetett Forgách Zsigmond kassai főkapitány, később nádor gácsi (Holic, Szlovákia), Forgách Ferenc esztergomi érsek tavarnoki (Tovarníky, Szlovákia) és Daróczy Ferenc szepesi kamarai elnök deregnyői (Drahnov, Szlovákia) kastélyának (1613) a tervezésében.

Fogarason a régi, középkori várat Báthory Boldizsár alakította lakóépületté 1594 előtt. Ezt az együttest bővítette tovább Bethlen Gábor 1617 táján, amikor két emelettel felmagasította a Vörös Tornyt, a loggiás szárny pedig olaszfokos pártázatot kapott. Brandenburgi Katalin jegyajándékként tovább alakították és bővítették-szépítették ezt az együttest, melynek stukkódíszes és Bethlen-címeres mennyezeteit említik a korabeli összeírások.

Nyomtalanul elpusztult a Gyulafehérvár szomszédságában fekvő kisleludi kastély. Még Kovacsóczy Farkas, Báthory Zsigmond kancellárja építtetett az Ompoly partján egy udvarházat, amelyet Bethlen Gábor alakíttatott át első felesége, Károlyi Zsuzsanna, majd pedig Brandenburgi Katalin számára, és amelyet *királyi bőkezűséggel díszített* – „regali munificentia exornavit” –, ahogyan forrásunk fogalmaz.³³

Bethlen Gábor fejedelem többnyire befejezetlenül maradt építkezéseit I. Rákóczi György (1630–1648) folytatta.³⁴ Gyulafehérvárott a fejedelmi palotát keleten, a palota ún. Istálló-udvarán az országgyűlés számára kialakított reprezentatív nagy teremmel és a szomszédjában elhelyezett táblaházzal – a fejedelemség legfőbb törvényszékének a termével – egészítette ki (1643). A Diéta-terem az alatta húzódó szárnyra és a hozzá ragasztott, a külvilág felé nyíló, hat-hat árkád közé fogott kapura támaszkodott. Bábos díszlépcsője a kapualj udvari kijáratánál nyílt. A palota ellenkező, nyugati végén a fejedelmi kincstár, ruhás-, azaz „csuhadárház” és a féltett levéltár kapott helyet. Emeletén a Sárospatakon ma is látható, „függőlábas” – gyámokra támaszkodó – zárt erkélyek nyíltak a függőkert felé; a fejedelemasszony lakosztályát pedig ki is terjesztették a bástya északi füléig, hogy Lorántffy Zsuzsannának és „leányasszonyainak” közvetlen kijárása legyen a szőlőt, barackfákat nevelő kertre. A Bethlen Gábor idejében épített pártázatot részben, mivel nem sikerült a mögötte húzódó alacsony tetőket szigetelni, Váradon és Gyulafehérváron is visszabontották.

Bethlen Gábor életében ugyan már újraindult az ágyúöntés a Kendervárban, pontos adataink ennek a manufaktúrának a működéséről azonban csupán 1631-től vannak.³⁵ A 17. század végén, évtizedekkel az ágyúöntés megszűnése után még mindig emlegették az olvasztókemence hatalmas kéményét. A *Collegium Academicum* építése, úgy tűnik, 1639 után abbamaradt. A vitatkozásokat valószínűleg az egykori jezsuita templomban rendezték. A váradi fejedelmi palota kiépítése is folytatódott, uralkodásának végére a tervezett ötszögnek valószínűleg már csak egyetlen oldala maradt beépítetlen. Udvarházakat építtetett Görgényszentimrén és Mezőörményesen, az ő átalakításai határozzák meg Gyalu és a dévai Magna Curia mai alakját. Támogatásával épültek újjá Fogaras, Kolozsvár, Dés és Torda református templomai, Váradon, Déván és Fogarason akkor épültek ki az udvari kápolnák.³⁶ Az elpusztult váradi udvari templomot még leírásból sem, a dévait korabeli leírásból ismerjük, egyedül a fogarasi udvari templom maradt fenn a várbeli palota audienciás háza alatt. Ezt 1640-es ajtókerete, szószerének 1639-es gyámkövei meg gyámokra támaszkodó fiókos dongaboltozata keltezi. Régi rajz bizonyítja, hogy kőkeretes kerek ablakai voltak, s ilyen ablakokat említenek a dévai templommal kapcsolatban is. I. Rákóczi Györgynek kivételes gondja volt Fogaras, Déva, Borosjenő, Székelyhíd, Pocsaj, Szamosújvár, Kővár és Görgény várainak az erősítésére és felfegyverzésére is. Úgy tűnik, hogy a tűzértség korabeli fejlődése tette szükségessé e várak igen költséges és munkaigényes, de nem mindig látványos modernizálását.

II. Rákóczi György (1648–1660) építkezései közül csupán a radnóti kastély fejedelmi igényeknek megfelelő befejezését, továbbá a kolozsvári református kollégium új, emeletes épületének a felépítését emelnénk ki itt. Mindkettőt Agostino Serena, a fejedelem velencei építésze tervezte.

Az 1658-at követő katasztrofális pusztítások után jóformán mindent előlről lehetett volna kezdeni. A fejedelmi család és udvara Apafi Mihály (1661–1690) korában többnyire Radnót, Ebesfalva és Balázsfalva kastélyaiban vagy a fogarasi várban lakott. Gyulafehérvár palotáját az 1670-es évekre valamennyire helyreállították ugyan (az ebédlőpalota kazettás mennyezetét Apafi-címer díszítette), de a fejedelmi udvar huzamosabban nem tartózkodott ott. Kétségtelen mégis, hogy az 1658-at megelőző korszak építkezései képviselik továbbra is a mércét, s nem lehet véletlen, hogy ebben az új helyzetben a két Rákóczi fejedelem gyalui kastélya válik mintájává a nagy hatalmú Bánffy Dénes bonchidai építkezésének.

Az előbbieken vázlatosan áttekintett fejedelmi építkezések sorozatát mennyiségileg a két hatalmas szomszéd közé ékelt Erdély védelmére emelt várak, erősítmények uralják.

Ami energia az időnként nagyon is éles politikai változások közepette fennmaradhatott, azt saját rezidenciáik, elsősorban székvárosuk és a birtokaikon álló kasté-

lyok építésére, szépítésére és korszerűsítésére fordították. A fejedelmi reprezentáció igényei jelentős mértékben megváltoztak Izabella királyné püspököktől öröklött „palotája” és a Bethlen–Rákóczi-kor palotájának vagy kastélyainak a kortárs európai rezidenciákkal versengő együttese között. Ezek az aránybeli változások kétségtelenül a reneszánsznak az életformát is átalakító változásaival, a lakó- és reprezentatív szerepet betöltő terek látványos sokszorozódásával, illetve elkülönülésével összefüggésben mentek végbe.

A harmadik törekvés, aminek tájainkon szokatlan arányait nem kis csodálattal érzékeljük, az iskoláztatáshoz kapcsolódik: az a kevés, amit az iskolákról tudunk, s az, ami napjainkra megmaradt belőlük, mutatja, hogy Erdély fejedelmei következetesen, rendkívüli erőfeszítések révén törekedtek a társadalom számára nélkülözhetetlen értelmiség hazai képzésére alkalmas, igényes főiskolai oktatás létrehozására.

■ JEGYZETEK

1. A téma egészét tárgyalja: Mikó Árpád: *Reneszánsz művészet a széthullott országban*. In: Galavics Géza – Marosi Ernő – Mikó Árpád – Wehli Tünde: *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*. (Egyetemi Könyvtár). Corvina, h. n. 2001. 284–296; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. TLA–Polis, Bp.–Kvár, 2003, 2006²; Kovács András: *Acta Transilvaniae in epoca principatului*. In: *Istoria Transilvaniae*. II (de la 1541 până la 1711). Coord. Ioan Aurel Pop, Thomas Nägler, Magyar András. Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2005. 329–342; Mikó Árpád: *A reneszánsz Magyarországon*. Corvina, Bp., 2009.
2. Gyulafehérvárra és az ottani fejedelmi építkezésekre: Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kvár, 1996. 276–294; Kovács András: *I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről*. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya, Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. II. Szerk. Tamás Edit (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 41. sz.) Sárospatak, 2000. 63–96; Kovács András: *Gyulafehérvár; az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó. Balassi Kiadó, Bp., 2005. 235–258; Kovács András: *„Farkas az én nevem...” A gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyüöntés kezdeteinek történetéhez*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából Ú.S. II(XII)(2007). 157–172; András Kovács: *Gyulafehérvár, Site of the Transylvanian Princely Court in the 16th Century*. In: *Studies in the History of Early Modern Transylvania*. Ed. by Gyöngy Kovács Kiss. (Atlantic Studies on Society in Change No. 140. Editor-in-Chief Ignác Romsics. Founder Béla K. Király / East European Monographs no. DCCLXXXVI Distributed by Columbia University Press, New York. 2011. 319–358.
3. P. Kovács Klára: *Itáliai építész „az ellenkirályok” szolgálatában. Domenico da Bologna életrajzához (1540)*. Erdélyi Múzeum 74(2012). 3. sz. 103–115; P. Kovács Klára: *Cetatea din Gherla. Fortificația și centrul domeniului princiar între 1539 și 1687*. Anuarul Institutului de Studii Italo-Române / Annuario dell'Istituto di Studi Italo-Romano, VI(2009). 199–231; P. Kovács Klára: *A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája*. In: Feld István – Somorjay Sélysette (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai*. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Castrum Bene Egyesület–Historiaantik Könyvesház Kiadó, Bp., 2008. 75–90.
4. *A marosillyei Veres-bástya*. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források. II. Szerk. Kovács András) Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kvár, 2004.– <http://www.mek.oszk.hu/07700/07706/index.phtml>
5. Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp., 1958. Történeti Források 81.sz.
6. Szamosközy István: *Történeti maradványai*. Kiadja és bev. Szilágyi Sándor. I–IV. (MHH Script. 21, 28–30.) Bp., 1876–1880. III. 39–40; A földszinti részén jelenleg a Főegyházmezei Múzeum található. A püspöki palota korai magja lehetett ez az épületrész, emeletéről először Várdai Ferenc püspök idejében olvassunk. „Palotáját” – reprezentatív nagytermét hídszerű átjáró kötötte össze a székesegyházban ma is meglévő Várdai-lépcsővel. Vö. Balogh Jolán: *Erdélyi renaissance*. I. Kvár, 1943. 252–253; Sarkadi Márton: *s folytatva magát a régi művet*. *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*. TLA, Bp., 2010. 103–104.
7. Vö. Mikó Árpád: *A reneszánsz Magyarországon*. Corvina, Bp., 2009. 171–172.
8. Mikó Árpád idézett magyar fordítását a helyiségekre vonatkozó részlet: *„triclinia, caenationes cubaculaque ornavit”* – általam javasolt értelmezésével kiegészítve vettem át.
9. Dr. Daniela Marcu-Istrate régész megállapítása.
10. A gróf Batthyány Ignác püspök által 1786-ban átépített és bővített szárnyban, az egykori fejedelmi palota déli szárnyának csonkjában.
11. A legutóbbi restaurálás során Asztalos György és munkatársai feltárták e kereteknek a bekarcolások többségét tartalmazó, a falsíkra merőleges belső felületeit is. A keltezhető bekarcolások ugyan csak a 16. század végéről (1599) származnak, ilyen ablakoknak azonban egyetlen párhuzamával sem találkozunk a Báthory-kor építkezéseiben. Másodlagos beépítésben a legkülönbözőbb helyekről kerültek elő ilyen ablakok töredékei.
12. Tény viszont, hogy Izabella halálát követően János Zsigmond már az északi és keleti szárny helyiségeit lakta.
13. Kovács András: *L'architetto dell'anno 1570 della fortezza di Oradea*. In: *Omaggio a Dinu Adameșteanu* (Bibliotheca Ephemeris Napocensis) a cura di Marius Porumb. Ed. Clusium, Cluj-Napoca, 1996. 253–258; Kovács Klára: *Nagyváradi. Vár*. (Erdélyi Műemlékek 41), Transylvania Trust–Kriterion, Kvár, 2005.

14. A 16. századi erdélyi várépítészetre P. Kovács Klára: *Planimetria cetății bastionare de la Satu Mare în context European*. *Ars Transsilvaniae* 19(2009). 27–35; Klára P. Kovács: *Bastion-system Fortification in the 16th. Century Transylvania*. 359–395; P. Kovács Klára: *A szatmári vár alaprajzának lehetséges előképei és hatása a Kárpát-medence kora újkori várépítészetére*. In: Orbán János (szerk.): *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művésze 1690–1848 között*. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. EME – Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely–Kvár, 2011. 41–55.
15. Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetem könyvtár története és állományának rekonstrukciója, 1579–1604*. Szeged, 1991. 6–9. (Erdélyi könyvesházak. I. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/1. Szerk. Keserű Bálint); Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa*. 281/22. jegyz.
16. A mai római katolikus plébánia.
17. „Academiam solemnibus privilegiis instructam, quod superiores Ungariae reges vel florente regni statu ignaviter praetermiserant, Sebesi vicino Albae Saxonum oppido condere in animum induxerat, eamque ob causam Caelum Secundum Curinem, virum doctissimum Basilea aliosque item ex Italia et Germania evocare ad artes profitendas decreverat, nisi tam praeclarum optimi principis propositum, momento temporis mors dissipasset.” Szamosközy István: *Történeti maradványai*. I. 112. Az egyetemre vonatkozó terv komolyságára nézve újabban felmerült közvetett adalékok képvisel Gyulai Mihály tanácsúr Medgyesen, 1570. január 5-én kelt végrendelete. Vö. *János Zsigmond Királyi Könyve*. 1569–1570, mutatókkal és jegyzetekkel regesztában közléteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó: *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei*. I. Szerk. Jakó Zsigmond. Kvár, 2003. 238. sz. (Erdélyi Történelmi Adatok VII/1).
18. Klára P. Kovács: *Bastion-system Fortification in the 16th. Century Transylvania*. 373–374
19. Kovács András: *A kolozsvári Farkas utcai templom és kolostor jezsuita korszaka*. In: *Erdély reneszánsza*. A 2008. október 8–11. közötti konferencia előadásai. Szerk. Gábor Csilla, Luffy Katalin, Sipos Gábor. Erdélyi Múzeum-Egyesület. (I–II. kötet) Kvár, 2009. 100–110, Rez. II. 372, Abstract II 382, Kk. 4.1–4.6. II. 399–403; Balázs Mihály: *Vissza a forrásokig. A szegedi egyetem első elődjéről*. Szeged (18)2006. 9. sz. 30–37; Molnár Antal: *Egyetem volt-e a kolozsvári „Báthory-egyetem”?* In: Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Nyitott Könyv, L'Harmattan, Bp., 2009. 29–48; Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*. I–II. közl. és *Oklevéltár*. Erdélyi Múzeum 23(1906). 169–193, 249–263, 319–320, 342–386. nyomán szokás a szakirodalomban, de főleg a népszerűsítő írásokban a kolozsvári „Báthory-egyetem” megalapításáról, továbbá általa talált és közzétett olasz metszet alapján magáról az egyetem épületéről is beszélni. Az előbb említett célkitűzést Báthory István király kétségtelenül megfogalmazta, teljesítésére azonban sem 1588 előtt, sem 1594 és 1603 között nem jutott idő, az „egyetem épületét” ábrázoló bolognai metszetnek pedig semmi köze a valósághoz, s csak azok figyelmét hajtlandóak azonosítani az egyhajós Farkas utcai templommal és a vele átellenben ténylegesen felépült földszintes iskolával. Hasonlóképpen Báthory István király türelmetlenségének a csillapítására készült a földszintinél nagyobb emeleti kiterjedésű kolozsvári szeminárium épületének a terve és költségvetése.
20. Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI század*. Bp., 1985. 267–268.
21. Balogh: i. m. 352.
22. Balogh: i. m. 241–242.
23. Kovács András: *Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiség-tárából. I(XI)(2006). 166/20. jegyzet.
24. Szalárdi János: *Síralmas magyar krónikája*. S. a. r. Szakály Ferenc. Bp., 1980. 96. 300–301.
25. *Egy nagyhatású észak-olasz építész – Giacomo Resti (aktív 1600 után – megh. 1637)*. Korunk, III folyam, 2008/7. 52–59. – www.89.42.110.12/oldal.php?ev=2008&honap=7&cikk=5096
26. Kovács Klára: *Bethlen Gábor váradi emléktáblája*. Erdélyi Múzeum 65(2003). 3–4. sz. 63–66.
27. Marosillye Bethlen István birtoka lett 1614 után, a kis végvár erődítéseinek ma nehezen rekonstruálható alakítása azonban középkorinak számított.
28. A fejedelem feltételezett dévai építkezését adatokkal nem tudjuk alátámasztani, a Bethlen Gábor címerével is díszített szobeni Soldisch-bástya meg a kolozsvári Szabók tornya pedig városi építkezések voltak.
29. Kovács András: *Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Buk., 1980. 77–98, 277–280. – <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5136>
30. Kovács András: *Báthory Ignác püspök és az alvinci kastély*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiség-tárából. Ú. S. III–IV(XIII–XIV) (2008–2010). 185–190.
31. Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. I–II. (Művészettörténeti Füzetek 13/1–2. A Magyar Tudomány Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Kiadványai. Szerk. Aradi Nóra) Bp., 1982; Kerny Terézia (szerk.): *Várad költőredékek*. Bp., 1989; Emódi Tamás: *Adalékok az erdélyi késő reneszánsz fejedelemi palotabelső művészetéhez*. In: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. Sarkadi Nagy Emese et al. EME–ÉGA, Kvár, 2011. 115–138.
32. B. Nagy Margit: *Reneszánsz pártázatok*. In: B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Buk., 1970. 60–72.
33. Josephus Trausch: *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive annales hungarici et transilvanici...* P. I. Coronae, 1847. 309.
34. Építkezéseire és azok irodalmára Kovács András: *I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről*. 63–96.
35. Makkai László: *I. Rákóczi György tüzérének történetéhez*. Hadtörténeti Közlemények 1954/2. 110–135. és *Adatok I. Rákóczi György tüzérének történetéhez*. Okmánytár. Közl. Makkai László. Hadtörténeti Közlemények 1954/2. 245–259.
36. Kovács András: *A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén*. In: Bubyák Orsolya (szerk.): *„Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Bp., 2010. 143–152.

LIVIU JITIANU

VALLÁSSZABADSÁG AZ EMBERI JOGOK TÜKRÉBEN

Erdélyi történelmünk sajátosságaiban, azt gondolom, a fejedelemség korában a teológiai szabadság gondolat meglétében, valójában az emberi jogok „csíráit” vélhetjük felfedezni.

Michael Sievernich *Emberi jogok 460 éve* című tanulmánya került nemrég a kezembe.¹ A „kritikus kortársak” rögtön visszaszámolnak az évszám láttán, és valahol a megadott évszám felénél megtorpannak – játszik el Sievernich a gondolattal. Legtöbbjüknek az emberi jogok hallatán az 1776-os észak-amerikai emberi jogok nyilatkozata (*Virginia Bill of Rights* – 1776. június 12.) vagy az 1789-es francia forradalom (*Déclaration des droits de l’homme et du citoyen* – 1789. augusztus 26.) jut eszébe.² Velem is valami hasonló történt. 449 évet számoltam vissza, az 1564. június 7-ei tordai országgyűlésig, amely kimondta, hogy a katolikus vallás mellett mind Luther, mind Kálvin követői teljes vallásszabadságot élveznek.³

Történelmi tévedés, hogy az emberi jogok kérdéskörét általában a 18. századra lokalizáljuk. Tény, hogy már a kora újkor küszöbén találkozunk mind a fogalommal, mind az egyén jogainak felsorakoztatásával.⁴ Az „emberi jogok” fogalma ugyanis 1552-ben Bartolomé Las Casas (1484–1566) Domonkos-rendi szerzetesnél megtalálható.⁵ Las Casas az Új Világ rabszolgakérdésével kapcsolatban nyilatkozik. Argumentatív rendszert állít fel, jogi, etikai és teológiai alapokat keresve, Amerika bennszülötteinek és az Afrikából elhurcolt rabszolgák szabadsághoz és élethez való jogaival kapcsolatban. Ezzel, jegyzi meg Hans Joas, valami rendkívüli történet, az „emberi jogok új genealógiájának” új fejezete íródott.⁶

A 18. században az Egyesült Államok és Franciaország emberjogi katalógusokat állítanak össze, népi szuverenitásról, az egyén szabadsághoz való

jogáról beszélnek, és azt univerzális keretbe ágyazzák. Érték az amerikai emberi jogok katalógusában annak az állítása, miszerint „minden ember természetéből adódóan szabad és független” (*egally free and independent*). Olyan „vele született jogai” (*inherent rights*) vannak, melyek örök jellegűek,⁷ mint az élet élvezete és a szabadság (*enjoyment of life and liberty*), a tulajdon és a munkavállalás, a biztonság és a boldogság. A felsorolásban helyet kap a „vallás szabad gyakorlása” is (*free exercise of religion*). A francia „emberi és polgári jogok nyilatkozata” preambuluma az ember „természetes” és „szent” jogairól beszél. Ezek elutasítása minden társadalmi szerencsétlenség oka – állítja a nyilatkozat. Az emberek „szabadon és egyazon jogokkal születnek” (*les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droits*). Joguk a szabadság, a tulajdon, a biztonság és az elnyomással szembeni ellenállás (2. pont). A szólásszabadság egy addig „sztratifikált” társadalomban, ahol csak az elit joga volt a vélemény, a hatalom kinyilvánítása és ennek gyakorlása (10. pont), jelentős szerepet kap a nyilatkozatban. A vallásszabadság ugyan nem kerül megemlítésre, de benne foglaltatik a szólásszabadság kérdéskörében.

A két emberjogi katalógus, annak ellenére, hogy alapvető jogokról beszél, mégsem tudta elveit gyakorlatba ültetni. Hosszú ideig csak mint ideálról, mint megvalósítandó világethoszról beszélhetünk. A jogok általános érvényesülését nem érhetjük tetten. Elakadtak a faji, nemi, szociális státushoz kötődő megkülönböztetések határán. Mind Amerikában, mind a francia gyarmatokon továbbra is gyakorlat maradt a társadalmi egyenlőtlenség, a kizsákmányolás, sőt a rabszolgatartás is.⁸

Kiértékelve, mindkét emberjogi „charta” valami lényegeset fogalmaz meg: a modern kor alaptörékvésének ad hangot, amelynek értelmében a legfőbb érték maga az ember. Az ember jogait helyezik minden más értékkel szemben előtérbe. Gyakorlatilag mind az amerikai, mind a francia emberjogi katalógusban helyet kap az újkor álma: az ember szabadságvágya, önmegvalósulási törekvése, és ennek próbál mindkét nyilatkozat etikai, jogi, politikai (és vallási) keretet biztosítani.

A megfogalmazott elvek fontos állomást jelentenek az emberiség történelmében. Gondolom, érdemüket nem csorbítja, ha „elszülötti jogukat” elvitatom, és történelmi igazságot szolgáltatva, röviden megvilágítom az „emberi jogok” pionírjának tételeit.

A sevillai származású szerzetes (később Chiapas/Dél-Mexikó püspöke), Las Casas az általa megtapasztalt társadalom igazságtalan megosztottságát látva egy új világ új törvényeinek (*Nuevas Leyes*) érdekében száll harcba. Kettős síkon érvel: egyrészt kétségbe vonja a társadalmi kényszerek legitimitását (így elutasítja a hódító háborút), másrészt pedig az ember vele született jogaira (*derechos humanos*) apellál. Az ember egyetemes, érintetlen méltóságáról beszél, és állítja minden ember alapvető jogait.⁹ Az „emberi jogok” hordozói, állítja, az értelem (*razón*), a természeti törvény (*ley natural*) és a keresztény szeretet (*ley de caridad*).¹⁰ Tételében általános emberjogi alapokat szolgáltat, megmaradva a keresztény tanítás keretein belül. Mindhárom érték legkésőbb Szent Ágostontól kezdődően a keresztény teológia lényeges tételeihez tartozik.

Las Casas legfontosabb vállalkozása az, hogy az ember alapjogairól tárgyalva elter az általános alapelvek univerzális megfogalmazásától, és az emberi jogok individuális értelmezését nyújtja.¹¹ Legnagyobb értéknek az egyén szabadságát tartja, amely megelőz minden más elvet. Érvelésének egyik legfontosabb támpontja III. Pál pápa *Sublimis Deus* bullája (1537. június 2.), mely ugyan nem tartalmazza az „emberi jogok” fogalmat, de határozottan elkötelezi magát az emberek egyetemes jogai mellett. Las Casas nem elégszik meg elvei megfogalmazásával. Igyekszik ezeknek etikai, politikai és jogi teret is teremteni. Nézőpontjának alátámasztására, ebből a megokolásból, számos jogforrásra hivatkozik, mint például a *Corpus Iuris Civilisre*. A jogi támogatottságot szeretné az egyházon belül is biztosítani az elvek és az egyházi törvénykönyv (*Corpus Iuris Canonici*) közötti kapcsolatot is egyezszik kiemelni.

Munkáját vizsgálva azt kell mondanunk, hogy Las Casas megpróbál a keresztény értékek háttéréből egy igazságos, személy-irányult társadalmi rendet felépíteni, melynek középpontjában az ember alapvető jogai állanak. Érdeme az univerzális értékező individuális olvasata: a konkrét személy és személyi szabadságának hangsúlyozása. Gondolatmenetét követve az elkövetkezőkben arra szeretnék választ keresni, hogy milyen mértékben feltétele a szabadság az ember alapvető jogainak.

H. Krings állítása szerint az újkor számára a *humánium* megnyilvánulása lényegében a szabadság kérdéséhez kötött érhető tetten.¹² Úgy is mondhatnánk: az újkor antropológiájának kulcskérdése a szabadság. Benne látja maga Krings is az újkori humanitás *programját*. A szabadság kérdéséhez kötött fogalmazódik meg mindaz, ami a „nyugati kultúrákban az utóbbi 400 évben a politikai [...], választos [...], intellektuális [...] megnyilvánulásokban megmutatkozott”.¹³ A szabadság a politika, a filozófia és a vallás középpontját képező jelenség. Mindhárom a szabadság megvalósítását célozza meg. Ennek kapcsán Wolfgang Thönissen arról beszél, hogy a megjelölt területen különböző módon építették be a szabadság kérdését belső szerkezetükbe. A politika és a filozófia – mondja sokkal ellentmondásmentesebb folyamat során helyezte a szabadság kérdését zászlójára, mint maga a vallás. A keresztény teológia számára ugyanis a szabadság kérdése az újkor küszöbén a legnagyobb kihívást jelentette.¹⁴

Az újkor mentalitásának, gondolkodási és cselekvési mechanizmusainak középpontjába a szabadság kérdése került: az újkor gondolkodása számára semmilyen „tudás- és cselekvési rend” nem elfogadható, amely nem kompatibilis a szabadság kérdésével. Ezzel szemben a vallás világában a személy abszolút szabadsága a keresztény tanítás teonóm világértelmezésének tükrében óriási kihívást jelentett. A szabad embert állítani a történelem középpontjába – ebből a megokolásból – kritikus magatartásba ütközött. A „heteronóm doktrinalizmus” diszkreditálná a teológia tartalmát – vélték a teológusok.¹⁵

Mégis azt kell állítanunk, hogy a (modern) szabadság gondolata a kereszténység és az újkor érintkezési felületén kristályosodik ki. A teológia ugyan – küldetésstudatából kiindulva – feljogosítva érezte magát arra, hogy kritikát gyakoroljon a szabadság fogalmára, mégis igyekezett elfogadható választ adni a szabadság kérdésére. Alapvetően két úton indult el. Egyrészt, úgy látva az újkori szabadságtörekvést mint a keresztény kinyilatkoztatott értékektől való eltérést, kardoskodik a teokratikus világnézet restaurációja mellett.¹⁶ Nem akart változást, hanem a meglévő értékek felé fordulást javasolta. A másik úton járók arról beszéltek, hogy az újkori szabadságfogalom végső soron a keresztény szabadságideál „világi” megfogalmazása. Értelmezésükben nem egy „új”, hanem egy szekularizált „világi teológia” született meg.¹⁷

Mindkét út helytelennek bizonyult. Az első szembekerült az újkori szabadságtörekvésekkel. Nem ismerte fel ezek jelentőségét. A második szem elől tévesztette az újkor „emancipatorikus impulzusát”, mely alapvetően az egyház és az állam szétválasztására törekedett, elhatárolva egymástól e kettő célját és működési elveit. A harmadik, a „korrespondencia” útja¹⁸ az „analógikus gondolkodás” mentén indul el, amely értelmében az önazonosság és a különbözőség (identitás és differencia) realitásából kell kiindulnunk. Ezután beszélhetünk a kölcsönösség elvének érvényesítéséről: az etikai-jogi szabadság-fogalmat összebékíteni a kereszténység szabadságideáljával, anélkül hogy a különbözőségeket feloldanánk.¹⁹

A teológia számára világossá vált, hogy ha a kor kihívására helyes választ akar adni, a szabadság számára meg kell nyitnia a hit „értelemtérét”.²⁰ A teológusok ebben az összefüggésben igyekeztek a revelációban tükrében megfogalmazott hit és hitbéli magatartás logikáját érvényesíteni. Ennek értelmében a hit, most eltekintve kegyelmi jellegétől és csak a maga profanításában szemlélve, az emberi oldalt helyezve elő-

térbe, Isten önfeltárulkozására adott szabad, értelmes válasz.²¹ Dialógus, ami szabadságot feltételez. Másodlagosan kiemelt helyet kap a hit történetisége: a konkrét ember konkrét történelemben elhangzó válasza és ugyanakkor a hívő embernek a konkrét történelemben hatékony, történelemformáló megnyilvánulása. Ennek függvényében mondható, hogy a hit mindig „az ember önértelmezésének történelmi formájához kötődik”.²²

A felvezetett gondolat, bármennyire is a hit nyitottságára tájolja az ember figyelmét, mégsem képes reális párbeszédre a világgal. Továbbra is türelmetlen kérdéssel kopog az újkor embere a hit instanciájának ajtaján: mennyiben kompatibilis a hit jelzett szabadsága a most megszülető szabadságfogalommal?

A válaszkeresésben evidenssé vált, hogy a válasz nem kerülheti meg azt a konkrét történelmi kontextust, mely most alapvetően az emberi jogokat helyezi előtérbe.²³ A modern kor szabadságkérdése az emberi jogok mezején jelentkezik.²⁴ Egyértelmű, hogy a szabadság kérdésének újfajta értelmezése az emberi jogokra kell épüljön.²⁵ Las Casas, amint valamelyest ezt megvilágítottam, ezen új paradigmák jegyében fogalmazza meg az emberi jogok elveit. Ezzel, kiemelve azt, hogy a hit aktusának szabadsága lényegi kapcsolatban áll a modern társadalom emberjogi összetevőivel és így jogrendszerével, pozitívan értékeli a „világ” szabadságra irányuló törekvéseit, még akkor is, ha ezek kinőnek a sajátos egyházi térségből.

Büszkén szoktuk említeni, hogy Las Casas „chartáját” követően, 12 évvel később, 1564. június 7-én, Erdélyben, a tordai országgyűlésen kimondták a vallásszabadságot.²⁶ A konkrét történelmi háttér vizsgálata²⁷ viszont arról tanúskodik, hogy a vallásszabadságot biztosító döntés semmiképpen nem a szabadság vagy az emberi jogok függvényében értelmezendő, hanem hangsúlyozottan politikailag motivált döntés volt.²⁸ Az Erdélyi Fejedelemség az újkor küszöbén nehéz történelmet ír. Története valási szempontból – jegyzi meg Marton József – két korszakra osztható: a Báthoryak²⁹ (1571–1605) és a református fejedelmek³⁰ (1605–1690) korára. A katolikus Báthoryak „igyekeznek egyházukat az adott lehetőségek szerint segíteni és erősíteni”.³¹ A vallási szempontból rendkívül színes erdélyi térséget áttérések, gyakran erőszakos térítések, restauráció, hitviták, az éppen nem domináns vallási felekezetek jogfosztottsága jellemzi.³² Hiányzanak a szabadság és ehhez kötötten a vallásszabadság kérdésének teoretikusai is. Marton megfogalmazásában: „Ez a kor nem ismerte a vallási türelmet, s ha beszélt is a vallásszabadságról, azt mindig a kisebbségben levő fél követelte magának, de a többség nem akart tudni róla. Az annyiszor feldicsért erdélyi vallásszabadság így festett a valóságban.”³³ A vallásszabadság, sőt talán még a szabadság kérdéskörében sem tudunk éppen ezért érdemlegeset kiolvasni ebből a korból.

Las Casas életmunkájából kiindulva láttuk, hogy sokféle olyan szabadságfogalmi fejtegetéssel találkozunk, amely az újkor küszöbén tetten érhető, egyre erőteljesebb kontúrt kap, és belenyúlva a 20. századba az itt megszülető emberjogi charta alapjául szolgál.

Az ENSZ 1948-ban megfogalmazta az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát*. Preambulumában hangsúlyozza, hogy „az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a béke alapját a világon”. Ennek tiszteletben nem tartása, „az emberi jogok el nem ismerése és semmibevétele az emberiség lelkiismeretét felháztató barbár cselekményekhez vezetett”. Ez ellenkezik az emberiség közös akaratával, hisz „az ember legfőbb vágya egy olyan világ eljövetele, amelyben az elnyomásból, valamint a nyomortól megszabadult emberi lények szava és meggyőződése szabad lesz”. A nyilatkozat ezért azt „a közös eszményt” fogalmazza meg, „amelynek elérésére minden népnek és minden nemzetnek törekednie kell abból a célból, hogy minden személy és a társadalom minden szerve, állandóan szem előtt tartva a jelen

Nyilatkozatot, oktatás és nevelés útján előmozdítsa e jogok és szabadságok tiszteletben tartásának kifejlesztését, valamint azoknak fokozatosan megvalósuló hazai és nemzetközi jogszabályok útján történő általános és tényleges alkalmazását és elismerését mind a tagállamok népei között, mind pedig a joghatóságuk alatt álló területek népei között”.

A nyelvi pragmatizmus szabványainak tükrében a megfogalmazottak „kinyilatkoztatás” jellegűek, a dokumentum egésze ugyanis önmagának egyetemes legitimitást kíván meg. A nyilatkozattal kapcsolatban Alois Halbmayer azt állítja, hogy a megfogalmazott cikkek (30 cikk) „tartalmi megalapozásának” és a „jogi értelmezéshorizontok” hiányában rejlik a sikere.³⁴ Csupán az ezekről való lemondás vagy a velük szembeni tartózkodó magatartás tette lehetővé, hogy a nyilatkozat politikai harcok és jogi szabványok kiindulópontjává vált. Tudatos döntés volt – jelenti ki Halbmayer – azon „filozófiai, vallási és erkölcsi megalapozásokat”, melyek az általános érvényesség igényével lépnek fel, tartalmilag nem megfogalmazni, hanem későbbi értekezésekre bízni. A nyilatkozat megfogalmazói ezzel akarták a dokumentum ideológizálhatóságát elkerülni.

Ennek kifejtésére vállalkozik a freiburgi szociológus, filozófus Hans Joas.³⁵ Két, egymással szemben álló tábor szellemi vitájában döntőbíró szerepet vállal magára. Egyik oldalon azok állnak, akik az emberi jogokat a zsidó–keresztény örökség szerves részének tekintik, a másik oldalon pedig azok, akik ezt a felvilágosodás vívmányának tartják. A szekuláris-humanista revindikációt visszautasítja Joas, merthogy –amint mi is láttuk – az emberi jogok „chartája” megelőzi a felvilágosodás korát. A vallásos olvasat sem teljesen helytálló – sugallja Joas, ugyanis nehezen magyarázható, hogyan lett a kereszténység „egyből” a szabadság elkötelezettje, míg előtte évszázadokon át politikai, hatalmi, erkölcsi nyomást gyakorolt a társadalomra. A német szakember megoldása egy ún. „affirmatív genealógia”, amin ő „a filozófia, a történelem, a vallásos hagyomány” kompilációját érti. Alternatív értelmezést (narratívát) kínál, melynek központjába a *szakralitás* kerül,³⁶ amit ő úgy határoz meg mint „egy mélyre ható kulturális eltolódás kifejeződése”. A szakralitás, bármennyire is ezt sugallja a fogalom, nem a vallás területéhez tartozó valami, hanem a személy sértetlenségét, méltóságát³⁷ fedő fogalom. Így Joas számára járható út a vallásos tartalmak és velük párhuzamosan a szekuláris világ- és létértelmezések érvényesítése. Szerinte ez semmiképp sem vezet relativizmushoz, fontos ugyanis „a történelmileg megtestesült értelem felszólítása” előtt megnyitni.³⁸ Múltbeli értékeink értékvolta pedig nem a társadalmat formáló részterületektől függő.

Joas végkövetkeztetése az, hogy az emberi jogok semmilyen más alapra, mint csak az ember méltóságának abszolút voltára építhetőek. Az emberi méltóság az emberlét velejárója, ezért „nem egy morális érték a többi mellett”, nem is „egy jogi norma más normák mellett”, hanem egy mindenek fölött álló „axiomatikus minőség”.³⁹ Olyasvalami, ami elveszithetetlen, szakrális valóság, ami minden más emberi értéknek, legyen az filozófiai, jogi, politikai vagy akár teológiai, alapul szolgál.

Összegzésként leszögezem azt, hogy a szabadság kérdése az emberiség szellem-történetének egyik legérzékenyebb kérdése. Titokteljes és ellentmondásos – írja róla Eberhard Schockenhoff:⁴⁰ „A szabadság tapasztalata kettős jelentésű fenomén, telve iritációkkal és meglepetésekkel.”⁴¹ Bárhol haladunk, mind az európai kultúrtörténet keresztmetszetén, mind a kontinensünkön kívüli világban, egyértelmű az, hogy nehez tisztán látni a szabadság kérdését. Ambivalens valóság mind nyelvi, mind antropológiai vagy szociológiai vagy akár politikai összefüggéseiben.⁴² A keresztény teológia is hasonló problémátudatot tár fel. Óregenész szabadságról szóló „védőbeszédétől” elindulva,⁴³ Leibniz és Hume determinált világának szabadságfogalmán át,⁴⁴ figyelembe véve Kant szándékát: a szabadságot mint a kauzalitás sajátos formáját lát-

tatni,⁴⁵ azt kell mondanunk, hogy folyamatos kihívást jelentett behatárolni az emberi cselekvés struktúráin belül a szabadság helyét,⁴⁶ minthogy az sem mutatkozott könnyű vállalkozásnak, hogy feltárjuk a szabadság dimenzióit.⁴⁷ A szabadság teológiai perspektíváinak felvezetése is leginkább azon teológiai kérdések közé tartozik, amelyekre általános választ nem tudunk adni, hanem a személyes hit dimenziója léle kell irányítanunk a kereső embert.

A szabadság és a vallásszabadság Erdélyben, zárom a gondolataimat, nem képezik a 16–17. századi teológiai kérdésselvetések központi témáját. Sokkal inkább politikai, társadalmi dimenziót kapnak. Erdélyi történelmünk sajátosságaiban, azt gondolom, a fejedelemség korában a teológiai szabadság gondolat meglétében, valójában az emberi jogok „csíráit” vélhetjük felfedezni.

■ JEGYZETEK

1. A mű eredeti címe: *460 Jahre Menschenrechte*. *Stimmen der Zeit* 12 (2012). 816–826.
2. A francia emberi és polgári jogok nyilatkozat „kezdeti gyűjtés és folyamatosan ható példa”, míg az amerikai nyilatkozat a jogok „előtörténetéhez” tartozik: E. Wolgast: *Geschichte der Menschen- und Bürgerrechte*. Stuttgart, 2009. 53.
3. *Articuli Dominorum Nobilium Regni Hungariae et Trium Nationum Partium ejusdem Transsilvanarum Nobilium, Sicularum, et Saxonum in Conventu eorum Partialis pro primo Die Dominico proximo post Festum Sanctissimae. Et Individuae Trinitatis de Edicto Sacrae Regiae Majestatis in Oppido Thorda celebrato Anno Domini 1564 editi*. Kiadva: Veszely K.: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. I. 174–175.
4. W. Schmale: *Archäologie der Grund- und Menschenrechte in der Frühen Neuzeit. Ein deutsch-französisches Paradigma*. München, 1997.
5. B. De Las Casas: *Kurzgefasster Bericht von der Verwüstung der Westindischen Lander*. M. Sievernich, Frankfurt, 2006.
6. *Die Sakralität der Person. Eine neue Genealogie der Menschenrechte*. Berlin, 2011. Egon Flaig megfogalmazásában, ekkor született meg „az emberi jogok gondolata”: *Weltgeschichte der Sklaverei*. München, 2009. itt: 164.
7. Az 1776. július 4-ei deklaráció preambuluma alapigazságokat fogalmaz meg: „minden ember egyenlőnek születik” (*created equal*), joga van „az életre, a szabadságra, a boldogság keresésére” (*life, liberty and the pursuit of happiness*). A vallásszabadság itt nem jelenik meg kifejezett módon. Lásd Sievernich: *460 Jahre Menschenrechte*. 817.
8. Lásd L. Hunt: *Inventing Human Rights. A History*. New York, 2007. Sievernich szerint a 18. században az amerikai lakosság 20 százaléka rabszolga. A 19. századra számuk nemhogy csökkenne, hanem nő. A rabszolgaság eltörlésére csupán 1865-ben kerül sor. In: *460 Jahre Menschenrechte* 820–821.
9. Az „emberi jogok” fogalmat a jelenkori kutatások Las Casának tulajdonítják. Sievernich 824.
10. *Traktat über die Indiosklaverei*. In: Uő: *Werkauswahl 3/1: Sozialethische und staatsrechtliche Schriften*. Szerk. M. Delgado. Paderborn, 1996. 59–114. Ezzel Las Casas lényeges kapcsolatot lát a *ius humanum* és *ius divinum* között.
11. Sievernich meglátásában először a történelemben. *460 Jahre Menschenrechte* 823.
12. H. Krings: *Freiheit* szócikk, 99. In: Uő: *System und Freiheit*. Gesammelte Aufsätze. Freiburg–München, 1980. 99–130.
13. H. Krings: *Gott* szócikk, 634. In: *HphG* III 614–616, 629–641.
14. W. Thönissen: *Das Geschenk der Freiheit. Untersuchungen zum Verhältnis von Dogmatik und Ethik*. Mainz, 1988. 165. Nem véletlenül sokak számára az újkor éppen a kereszténységgel és a teológiával szembeni magatartásból fakad. H. Blumenberg: *Säkularisierung und Selbstbehauptung*. Frankfurt, 1983². Ennek kapcsán meg kell jegyezni: az újkor önértelmezését redukálni a kereszténységgel szembeni magatartásra, túl könnyelmű állításnak tűnik. Ezt támasztja alá W. Pannenberg is: *Die christliche Legitimität der Neuzeit*. In: Uő: *Gottesgedanke und menschliche Freiheit*. Göttingen, 1976⁵. 114–128, itt: 114. skk. Persze a kettő szembenállása sem tagadható, amint ezt J. Schwartländer is kiemeli: *Menschenrechte – eine Herausforderung der Kirche*. In: Uő: *Menschenrechte – eine Herausforderung der Kirche*. München–Mainz, 1977. 24.
15. T. Pröpper: *Freiheit* szócikk. In: *NHthG* I. 397.
16. E törekvés „végeredménye” egy ún. integralisztikus egyházkép. A kérdéshez W. Kpaser: *Autonomie und Theonomie*. Zur Ortsbestimmung des Christentums in der modernen Welt. In: D. Mieth – H. Weber (szerk.): *Anspruch der Wirklichkeit und christlicher Glaube*. Düsseldorf, 1980. 17–41. 31; Uő: *Theologische Bestimmung der Menschenrechte im neuzeitlichen Bewusstsein von Freiheit und Geschichte*. In: J. Schwartländer (szerk.): *Menschenrechte. Aspekte ihrer Begründung und Verwirklichung*. 232. skk, itt: 285 skk. Összehasonlításként R. Guardini: *Das Ende der Neuzeit. Ein versuch zur Orientierung*. Würzburg, 1965⁹.
17. J. B. Metz: *Zur Theologie der Welt*. Mainz, 1973. 16. A téma kifejtéséhez F. Gogarten: *Verhängnis und Hoffnung der Neuzeit. Die Säkularisierung als theologisches Problem*. Stuttgart, 1953.
18. Thönissen 167.
19. J. Schwartländer: *Rückblickende Einführung*. In: Uő (szerk.): *Modernes Freiheitsethos und christlicher Glaube*. 23.

20. Schwartländer: i. m. 23. Az új vállalkozás igazi „újdonsága” evidenssé lesz, ha az ember megvizsgálja az újkor előtti államtanokat. Nagyszerű vállalkozás ebben az összefüggésben Rudolf Weber-Fas könyve: *Staatsdenker der Vormoderne. Klassikertexte von Platon bis Martin Luther* (Tübingen, 2005).
21. Néhány évszázaddal később ezt ugyanígy fogalmazza meg a II. Vatikáni zsinat az Isteni Kinyilatkoztatásról szóló dogmatikai konstitúcióban: *Dei Verbum* I 5. Kifejtve lásd W. Kasper: *Einführung in den Glauben*. Mainz, 1980⁶. 71. és 140.
22. Thönissen 177.
23. Az emberi jogok kérdését tárgyalja J. Schwartländer (szerk.) *Menschenrechte. Aspekte ihrer Begründung und Verwirklichung*, Tübingen, 1978. Uő (szerk.): *Modernes Freiheitsethos und christlicher Glaube. Beiträge zur juristischen, philosophischen und zheologischen Bestimmung der Menschenrechte*, München–Mainz, 1981. O. Höffe: *Die Menschenrechte in der Kirche*. In: HchE III. 236–255.
24. A témát hasonlóképpen tárgyalja a II. Vatikáni Zsinat: *Dignitatis humanae*.
25. Schwartländer számára a politikai szféra emberi jogok „artikulációja” létét a nyugati kereszténység hagyományának köszönheti. In: *Menschnrechte – eine Herausforderung der Kirche*. 15, 21.
26. A vallásszabadság kimondása előtörténetéhez tartozik: 1556 – amikor a szászsebesi országgyűlés megfenyegeti a katolikus püspököket; 1557. (június 1–14.) országgyűlés szabad vallásgyakorlatot biztosít a katolikusoknak és evangélikusoknak.
27. A történelmi helyzet katolikus „értelmezését” nyújtja Marton József: *A keresztény újkor*. Marosvásárhely, 2006. 138. skk.
28. Fontosnak látnám viszont a kor hitvitáinak iratait átvizsgálni. Valószínű, hogy bennük tetten érhető a nyugati világban egyre erőteljesebben megmutató szabadságfogalom.
29. István: 1571–75, Kristóf: 1575–81, Zsigmond: 1581–99. 1602. Endre: 1599.
30. Bocskai István: 1605–1606, Rákóczi Zsigmond: 1607–1608, Báthory Gábor: 1608–1612, Bethlen Gábor: 1613–1629 (Brandenburgi Katalin: 1629–1630), I. Rákóczi György: 1630–1648, II. Rákóczi György: 1648–1660, Apafi Mihály: 1660–1690.
31. Marton: i. m. 138.
32. A helyzet ismertetését nyújtja Holló László: *A világiak által „vezetett” egyházmegye*. I. Kvár, 2009. 60–77.
33. Marton 144.
34. A. Halbmayr: *Die Heiligkeit des Menschen*. Stimmen der Zeit 6 (2012). 424–427, itt: 424. sk.
35. *Die Sakralität der Person. Eine neue Genealogie der Menschenrechte* (Berlin, 2011).
36. Halbmayr: i. m. 425. A szakralitás fogalmat emeli ki Halbmayr, Joas Émile Durkheimra vezeti vissza, nem akarja viszont az emberi jogokat a modern kor „új vallásának” szintjére emelni.
37. H. Bielefeldt az ember méltóságára építi fel a modern emberi jogokat: *Auslaufmodell Menschenwürde? Warum sie in Frage steht und warum wir sie verteidigen müssen*. Freiburg, 2011.
38. Ennek jegyében a két terület között átjárhatóságot állít Joas, és az „istengyermekség”, valamint az „istenképesség” szekuláris lefordítását sürgeti. Joas: i. m. 204–250.
39. Bielefeldt, 36.
40. E. Schockenhoff: *Theologie der Freiheit*. Freiburg, 2007. 5.
41. i. m. 10.
42. Részletes felvezetést nyújt Schockenhoff: i. m. 12–23.
43. I. m. 24–41.
44. I. m. 41–60.
45. I. m. 60–65.
46. I. m. 86–105.
47. I. m. 105–157.

Gyulafehérvár. Az egykori domonkos/jezsuita kolostor és a Collegium Academicum. G. M. Visconti felmérése. 1711

KISS ANDRÁS

AZ ERDÉLYI VALLÁSSZABADSÁG ARANYOSSZÉK MINDENNAPJAIBAN

a 17. század második felében

Erdélyben a hitújítás terjedésével, ennek kezdeti szakaszában, 1545-ben és 1548-ban az országgyűlés még a vallási újításokat tiltó határozatokkal kíván gátat vetni a protestantizmus térnyerésének. De egy évtized sem telt el, amikor 1557. június 1-jén a tordai országgyűlés kimondta a szabad vallásgyakorlást. A rendek ezt követően még többször határoztak a vallásszabadságot illetően, hol ismételten biztosítva, kiegészítve, csak részlegesen engedélyezve a szabad vallásgyakorlást, 1566-ban pedig ismét korlátozva, míg végül 1571-ben a június 6. és 14. közötti marosvásárhelyi országgyűlés kimondta, hogy „az Isten ígéje mindenütt szabadon prédicáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók.”¹ Az, hogy Erdélyben végül is törvény biztosította a szabad vallásgyakorlatot, miközben a kontinens „művelt” nyugati részében a „hitviták” véres leszámolásokba, mészárlásokba torkolltak, több körülmény összejátszásának tulajdonítható. Ezek közül az egyik, hogy maguknak a törvényhozó rendeknek és papjaiknak körében már annyira tért hódított a hitújítás, hogy érdeklükben állt az új hitvallások törvényesítése, nehogy a korszak egyik legsúlyosabb bűncselekményében, az eretnekségben találtassanak vétkeseknek. Emellett szükség volt a főhatalom gyakorlóinak nyitottságára is, de nem hanyagolható el az a körülmény sem, hogy Erdély a hatalma alatt levő nemzetek vallási ügyeiben érdektelen Oszmán Birodalom

...nemes személyekkel
azt doceálta őkegyelme,
hogy az inctus azt
mondotta volna, hogy ő
igen foglyos helyen volt
Kerczedben, mert őtet
igen szorongatták az
Christusnak istensége
felől, de eb higgye az
Christusnak istenségét.

Eredeti megjelenés: *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára.* (Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2008.)

fennhatósága alatt állt. A már megindult folyamatnak természetes következménye volt, hogy az említett, szabad vallásgyakorlatot biztosító 16. századbeli országgyűlési határozatok a kor szellemében szabályozzák a vallási ügyeket. Erdély Törvényes Könyvének első könyve, az *Approbatae Constitutiones* már első címében is a rendi korszak szellemében osztályozza a vallásokat. Ennek megfelelően a rendek négy vallását „recepta religióknak” minősítik, ezek az „evangelica reformata (vulgo: calviniana)”, a „Lutherana seu augustana”, a „romano-catholica” és az „unitaria vel antitrinitaria”. A recepta religiók híveit vallásuk gyakorlásában, elsősorban hitelveiket és szer-tartásaikat illetően a törvény védi. Viszont nem a rendek vallásai közé tartozó görög-keleti vallást² „propter regni emolumentum”, azaz az ország hasznára „patiálták”, gyakorlását megengedték. Tehát a rendi társadalom szemlélete szerint e vallás léte – ha nem is a rendek elfogadott vallásai között (mert hívei nem a rendek közül kerültek ki), de a törvénykönyvben megszabott státus szerint – biztosított volt.³ Tény az, hogy Erdély történetében nem ismerünk olyan forráskritikailag megerősített eseteket, amelyek azt bizonyítanák, hogy a főhatalom vagy más helyi közösség erőhatalommal kívánta volna ráerőszakolni hitét más közösségekre. Ha a vajdák, illetve fejedelmek részéről megnyilvánult is valamilyen pártfogó vagy elutasító magatartás egy-egy vallásfelekezetről, ennek nem volt kimondottan a vallásszabadságot korlátozó következménye, és arra sincs példa, hogy a vallási kérdéseket olyan véres módon kívánták volna „megoldani”, mint ahogy tették ezt a „jó” császár és király zsoldos tábornokai: Giorgio Basta Erdélyben, illetve Antonio Caraffa a Felvidéken.

A valóság viszont az, hogy a jogalkotás próbaköve a joggyakorlat, az, hogy a társadalomban miként érvényesülnek a megalkotott jogszabályok, a biztosított szabadságok. Ugyanis számos történeti példa van arra, különösen a közelmúltból, hogy a jogszabály csak kirakat, amely mögött a jogtalanság tombol. Éppen ezért. a társadalom tagjai részére biztosított jogokat, szabadságokat csak akkor tekinthetjük valóban hatályosoknak, élőknek, ha ezeknek gyakorlatát a társadalmon belül biztosítja, illetve megvédi a főhatalom vagy a rá átruházott jogok alapján a helyi kormányzat. Ennek megfelelően kíséreljük meg azt vizsgálni, hogy Erdélyben, pontosabban Aranyosszéken, a 17. század második felében milyen mértékben valósult meg a törvény biztosította vallásszabadság, mennyiben igazolja az ottani életben érvényesülő joggyakorlat a kimondott törvények hatályosságát, alkalmazását.

Azt, hogy vizsgálatainkat Aranyosszékre terjesztettük ki, időben pedig a 17. század második felére, ennek a székely széknek sajátosan kialakult társadalmi összetétele, az adott időközre pedig rendelkezésünkre álló gazdag forrás indokolja.

Aranyosszék Torda királyi várának azon az Aranyos és Maros között fekvő földjén alakult ki, amelyet 1270 és 1272 között V. István hű szolgálataikért a kézdi székelyeknek adományozott, és amelyet 1289-ben IV László, a lázadó kunok elleni harcban nyújtott segítségükért újra nekik juttatott.⁴ A Torda és Fehér vármegyék közé beékelte, a többi székely széktől elszigetelt Aranyosszék nyilván nem kerülhette el kapcsolatait a területét körülzáró nemesi vármegyékkel, Torda városával, annak sókitermeléssel foglalkozó, valamint Torockó vasbányászatból és kohászatból élő lakosságával, mint ahogy ezeknek társadalmára gyakorolt hatását sem. Így a székely székek önkormányzati keretei között az eredetileg katonarendű társadalom az idők folyamán kismemesi-szabadparaszti jelleget öltött.⁵ Vizsgálataink szempontjából ebben a keretben az jelent előnyt, hogy a szék egyes településein együtt laknak a recepta religiókból a reformátusok, római katolikusok és unitáriusok, de mellettük egyes falvakban jelen van a görögkeleti felekezet is.⁶

A társadalmi életben elkerülhetetlen érintkezéseknek kísérői azonban az emberi természetből eredően a személyi vagy közösségi súrlódások is, ezek velejárója pedig a különbözőségeken – esetünkben a vallásiak – kiegyezése.

Ugyanakkor írásunk tematikájának páratlanul gazdag forrása az a szék levéltárában megmaradt cirkálási jegyzőkönyv, amely mintegy 1400 oldalon az 1650 és 1690 közötti években rendszeresen végzett bűnfelderítő és kivizsgáló cirkálások, esetenként pedig az ezekből fakadó perek szövegét tartalmazza.⁷ A középkori bűnüldözésben gyökerező cirkálásoknak tárgyalt korunkban Aranyosszéken is pontosan kialakult rendje volt.⁸ A szék által kijelölt cirkálók szabályos időközönként sorra járták a nagyobb településeket, ahol az *inquisitio malefactorum* során megjelentek előttük az illető település, illetve a környező falvak képében a helyileg választott *héteemberek*, és ezek kiadták azokat, akik a településen, faluban megszegték a törvényt, bűncselekményt követtek el. Ezeket név szerint az *extradati* rovatban tüntetik fel az elkövetett bűncselekmény megnevezésével, gyakran a kirótt büntetéssel vagy más megjegyzésekkel. Ugyanis kisebb vétkek esetében a cirkálók helyben szabják ki a büntetést, rendszerint a cselekményre megállapított pénzüsszegben, súlyosabb bűncselekmények esetében azonban az elkövető ellen közkeresetet indítanak. A jegyzőkönyv mintegy 1400 oldalán a törvényszegések, bűncselekmények páratlan gazdag jogesetei sorakoznak, ezek adatai pedig a kisközösségek társadalmának mélyebb megismeréséhez segíthetik a kutatót.⁹ Ennek az ötven évnek a cirkálási adatai tartalmazzák azokat az eseteket, amelyek alapján megkíséreljük felvázolni az aranyosszéki mindennapokban megnyilvánuló vallásszabadság és tolerancia valóságát.

A valakire vagy valamire ráaggatott csúfnevek vagy gúnynevek használata mindennapos a kisközösségekben, és rendszerint a különbözőséget, a másságot veszi célba. Ez egyaránt jelen van mind a gyermekkorúak, mind a felnőttek között. Amennyiben nem sértő szándékkal vagy nem gyalázkodásként hangzanak el, nem sértenek valamilyen érzületet, a gúnyneveket inkább a folklór termékeinek tekinthetjük, vizsgálatuk pedig a folklorisztika területéhez tartozik. Amikor azonban, a körülményektől és szándéktól függően használatuk sérti egy személy vagy egy közösség érzületét, megbélyegző, gyalázkodó szándékú, már a büntetőjog körébe tartoznak, múltbeli jelenségként pedig a jogtörténet hatáskörébe.

Forrásaink azt tanúsítják, hogy ebben a korszakban a Szentháromság-hívőket (reformátusokat, katolikusokat) Erdélyben, így az unitárius jellegű Kolozsvár városában is háromságosoknak nevezték.¹⁰ A kifejezés az aranyosszéki szóhasználatban is bizonyára meghonosodott, és ott a népi kreativitás ötletes betűcserével ebből megalkotta a *háromzsákos* kifejezést, amivel a reformátusokat és római katolikusokat titulálták. Feltételezésünk szerint a szó egyszerű, célzat nélküli – és bizonyára nem nyilvánosság előtti – használata gyakori lehetett, de a falvak héteemberei fél évszázad alatt csak néhány esetben adták fel azt, aki a háromságosokat sértő szándékkal, szitokszerűen mint háromzsákosokat aposztrofálta.

1668. február 22-én a várfalvi héteemberek feladták Pálfi János szolgáját, Jánost, aki azt mondta, amikor a templomban harangoztak, hogy „most harangoznak az háromzsákosok”. A vádat a fiú is beismerte, de tudatlanságával mentette magát. A széki cirkálók ítélete: „veretessék meg”, mivel a fiú csak gyermekkorú („mivel puerile aetasszal bír”).¹¹ Az, hogy a fiú esetében enyhítő körülménynek tekintették kiskorúságát, arra utal, hogy amennyiben felnőtt követte volna el a cselekményt, büntetése keményebb lett volna, amint ez lennebb, súlyosabb esetekben kiderül.

A katolikusok ócsárlása sem ér véget azonban az egyébként országosan elterjedt pápistázással. 1669. november 28-án Rákoson a várfalvi héteemberek kiadták a cirkálóknak Mihály Ferencet, „aki pápista lelkűnek szidta István kovácsot és lélekével szitkozódott hozzá és hajigált”. Többet nem sikerült kiderítenünk az esetről, ugyanis a feladás szövege mellé ezt a megjegyzést írták be: „Nota bene: elment.”¹²

De a cirkálások során olyan eseteket is feladnak, amelyekben a Szentháromság-hívők az unitáriusokat nevezték török vallásúaknak. 1670. január 9-én az alsószent-

mihályfalvi hétemberek feladják a következőket: „Szoboszlai uram mondotta az unitáriusok ellen, hogy török vallásúak és hitűek.”¹³ Nem jegyezték be a jegyzőkönyvbe, hogy Szoboszlait helyben megbüntették-e vagy közkereset indult ellene. A kor eljárási gyakorlata szerint az sincs kizárva, hogy Szoboszlai kiegyezett a sértettekkel.

1676. március 28-án (ez virágvasárnap előtti szombatra esett) Kövenden a felsőszentmihályfalvi hétemberek Iklódi Mihályt adták fel a cirkálóknak, aki „Buri Jánost szidta ilyen szókkal, hogy ördög lelkű, te, Buri János, ma is főztök tū a Christusnak”.¹⁴ Sem az előbbi, sem ez esetben nem derül ki, hogy mennyiben járult hozzá a feladáshoz az, hogy a vallást ócsárló kijelentés együtt hangzott el a lélekkel („ördög lelkű”) való szitkozódással, ami önmagában is bűncselekmény, amit – amint lennebb kiderül – súlyosan büntettek.

Ugyanazon a napon ezúttal az alsőszentmihályfalvi hétemberek azt adták fel, hogy „Kis Jánosné és Kis Péterné az unitaria ecclesiában valóknak azt mondták, hogy csak ezek az pogán vallásúak törnek reánk”.¹⁵ Ez esetben sem találtunk bejegyzést az ügy ellátásáról.

1678. március 30-án Bágyonból a következők kerültek a cirkálók elé: „Kovács István az bágyoniakat pogány vallásúaknak mondta. Jenei Mihály uram nem adta kézbe, se nem felelt lakója asszony felől, kit tiszt szavával kért kézbe az bíró, ki az falut pogány vallásúnak mondta.” Jóllehet ezúttal sem találunk a jegyzőkönyvben a két esettel kapcsolatban megjegyzést, az asszony ügyében azonban úgy tűnik, megtörténtek a lépések a közkereset beindítása érdekében. Sajnos az idők folyamán erősen megrongálódott és itt-ott hiányos jegyzőkönyvben ennek nem akadtunk nyomára.

Amennyiben valaki a más vallásúakat illető gúnyneveket olyan jelzőkkel használja, amelyek Isten elleni szavaknak, azaz káromlásnak vagy káromkodásnak (blasphemia) minősülnek, a szék vádhatóságát képviselő tisztségviselő, azaz Aranyosszéken a kapitány, közkeresetet indít ellene. Ilyen esetekben, ha a vád bebizonyosodik, az illetőt a korszak egyik legsúlyosabb büntetésével, az Ószövetségből áthagyományozódott megkövezéssel sújtották. Erdélyben az országgyűlés 1573-tól 1697-ig hat alkalommal hozott határozatot a káromlás bűncselekményét illetően, és az *Approbaták* is halálbüntetéssel sújtják az Isten elleni káromkodásokat, „és hallani is irtózásra való” szitkozódásokat, „melyek kezdettenek beszármazni csak nem régen hazánkba”.¹⁶ Így például Kolozsváron 1672-ben egy férfit a direktorok azzal vádoltak, hogy „ördögh lelkűjével, ördögh adta lelkűjével, eb adta, ördögh adtával szitkozódott volna”. Ezért, az ítélet szerint, „jóllehet juxta Edicta kővel verettetnék agyon, mindazonáltal ex misericordia megh páczáztatik erősse[n] pro exemplo alioru[m]”. De Torda vármegyében is a vármegyékben a vádhatóságot képviselő alispán a szitkozódással, istenkáromlással vádlottra megkövezést kér, 1675-ben pedig az istenkáromló vádlottat a szék arra ítélte, hogy a pellengéren „a hóhér által veretessék megh annyira, hogy élet-halál között maradgyon megh”, de ha visszaesőként cselekedné ismét ezt a bűncselekményt, „kővel veretessék agyon”.¹⁷

Az aranyosszéki jegyzőkönyvben is előfordul olyan vallást vagy annak követőjét sértő eset, amely miatt a széki vádhatóság közkeresetet indított a feladott személy ellen. Ilyenkor többet tudunk meg az elkövetés módjáról és esetenként az ítéletről is. Feltűnő viszont, hogy a jegyzőkönyv által megörökített három eset ugyanazon esztendőben, 1654-ben történt. Bár a történeteket illetően nem sikerült közös indítékot találnunk, csupán feltételezésként felmerül azonban, hogy a szék lakosságát akkoriiban sújtó csapások kiválthatták a különböző hitvallásúak részéről az egymás ócsárlását. Ugyanis Aranyosszéken 1646 és 1648 között pestis pusztított, 1650–1651-ben a szárazság okozta éhínség miatt szenvedett a lakosság, 1651–1652-ben pedig hólyagos pestis szedte áldozatait a szék településein.¹⁸ Márpedig ilyen vészterhes időkben előfordul a bűnbakkeresés, az, hogy az „istencsapásokat” a más hitűek tévelygések-

kel hozták a közösségre. A feltételezésen kívül nincs magyarázatunk arra, hogy ezek az esetek a cirkálások ötven éve alatt éppen 1654-ben történtek.

1654. május 4-én a kapitány Szentháromság elleni káromlásért emelt vádat a rákosi Kis Ferenc ellen. Amit a nyilvánvalóan unitárius atyafi azzal követett el, hogy a Szentháromság-hívőket, azaz a háromságosokat háromzsákosoknak titulálta. A vádnak volt ugyan egy tanúja, de mert a vádlott tagadta tettét, a szék mind a két felet kibocsátotta, hogy igaza bizonyítására pecsét alatti hiteles bizonyítékot mutasson be a széknek. Az ítéletet nem ismerjük.¹⁹

1654. június 1-jén az előbbinél súlyosabb esetben hozott ítéletet vezettek be a jegyzőkönyvbe. Ezúttal Murwai György, a vádlott már nem csupán egy másik vallás kicsúfolását követte el, hanem az egyházi szertartást zavarta meg, meghazudtolva a Krisztus istenségéről prédikáló papot, akit azzal káromlott, hogy ebül prédikál. Tettéért, mivel a templomba bekiabálván, Isten ígéje ellen káromkodott, négy tanú vallomása alapján a szék arra ítélte, hogy „kövel veretessék agyon”, azzal a kiegészítéssel, hogy a tanúkat meg kell kérdezni még egyszer, hogy kitartanak-e vallomásuk mellett, és ha igen, az ítéletet végre kell hajtani. Murwai fellebbezett ugyan, de ezt a jogorvoslatot a szék elutasította, azzal az indokolással, hogy ilyen esetekben nincs helye hosszúpernek.²⁰

A más vallásának megsértéséért indított harmadik közkeresetben 1654. július 1-jén ítélkezett a szék. A kapitány káromkodó beszéde miatt emelt vádat a bágyoni Kis István ellen, aki azt mondta, amikor Kercseden „igen szorongatták az Christusnak istensége felől: de eb higgye az Christusnak istenségét”. Ehhez hozzátette, hogy Krisztus is olyan ember volt, „mint ő, mint te meg én”.²¹ Az ítéletből nem derül ki, hogy milyen körülmények között „szorongatták” Kis Istvánt hite felől. Ugyanis az ilyen kijelentésekről tudjuk, hogy nem teológiai fejtegetéseként hangzottak el, hanem alkalmi összehozásokban, néha kocsmái vitákban. Például a kolozsvári Gruz Péter is a kocsmában keveredett szóváltásba valakivel „a hit dolgából”, a hitről pedig személyes sérelemből mondta ki véleményét.²² Ha nem is ismerjük pontosan, milyen körülmények között hangzottak el a vádlott kijelentései, nem valószínű, hogy csupán unitárius vallása elismert hittételeinek állítását Krisztus istenségéről minősíthették bűncselekménynek. Véleményünk szerint itt az a mód indokolhatta a vádemelést, ahogy a vádlott erről a kérdéstről megfogalmazta véleményét. Elsősorban az, hogy kijelentette: eb higgye Krisztusnak istenségét. Ez a kijelentése súlyosan sértette azokat, akik hittek abban, az „eb” összetételű szitkozódásokat, ócsárlásokat pedig a korabeli gyakorlat súlyos káromkodásnak minősítette. Krisztus összehasonlítása is más emberekkel feltehetően olyan hangnemben, körülmények között hangzott el, ami sértő lehetett. Arról, hogy a vád által előadott és tanúkkal bizonyított tényállás nem merítette ki a súlyos káromlás ismérveit, úgy tűnik, a bírák sem voltak meggyőződve. Ezt bizonyítja a vármegyei gyakorlatban elég szokatlan ítélet is. Kis Istvánt „penitenciázásul” a fejedelem valamelyik várában eltöltendő egyesztendei fogásra, mellékbüntetésként pedig minden harmadik pénteken „talpa veretésével” ítélte a szék. (Ez utóbbi mellékbüntetés még a 18. században is gyakorlatban volt. Például a szamosújvári börtönben az erőszakos cselekményekért elítélt rabokat, tettük elkövetésének évfordulóján a vár udvarán alaposan megverték, nyilván azért, hogy emlékezzenek súlyos bűncselekményükre.) Miután pedig kiszabadult a tömlöcből, Kis Istvánnak eklézsiát kellett követnie. A bírók azzal indokolták, hogy a vádlott „halált nem érdemel”, mivel azt bizonyította, „hogy monta volna, hogy az bűntől megválva mongya, azt is bizonyította, hogy monta volna, hogy istensége szerént külömb volt, nem olyan, mint ő, az Christus”.

A cirkálási jegyzőkönyv megőrzött egy román görögkeleti vallási ügyet is. Ennek ugyan nem volt büntetőügyi jellege, de egy egyházköziség híveinek viszályára utal.

1672. január 21-én a várfalvi „törvények processusán” „Nemzetes Czegezi Tamás uram Araniás széknek kapitánya az őkegyelme mellett való tisztekkal” előadják, hogy a hidasi román hívőknek „controversiájok” vagy „egymás közt az papjok miatt”. De „mivel a falusiak nagyobb része acceptálta a papot és az vladika is acceptálta, hogy bemenjen a templomba papi hivataljára”, a szék úgy határoz, hogy „őkegyelmeknek nincs módgyok abban, hogy annak dolgát igazgassák. Azért semmiképpen hozzá nem nyúlnak őkegyelmék.” Az idézett határozat végeredményben megfelelt a vallás státusát rendező törvényes szabályozásoknak.²³

Abból a tényből kiindulva, hogy egy államot, egy társadalmat vagy egy közösséget csupán akkor minősíthetünk diszkriminációt alkalmazónak vagy egy másfajta közösség létét ellenzőnek, intoleránsnak, ha ezt jogalkotásában is kifejezi, illetve ha az egyébként törvényesen elismert különbözőségek szabadságát biztosító jogszabályait nem alkalmazza az azokat megsértő egyének vagy akár kisközösségekkel szemben, megállapíthatjuk, hogy a vizsgált időszakban Erdélyben s így Aranyosszéken is élő valóság volt a vallásszabadság. Ugyanis a vizsgált ötven évhez viszonyítva csak elenyésző számú, nem minden esetben tisztázott indítékú esetben is a joghatóságot gyakorló önkormányzat eljár, sőt a megállapított jogsértést meg is torolta. Az igaz, hogy a forrásként használt jegyzőkönyv, amint említettük már, itt-ott hiányos, de a vallásszabadság elleni bűncselekmények csekély számát a más valláserkölcsei vonatkozású bűncselekményekhez viszonyítva állapítottuk meg. Például a vizsgált ötven év alatt évenként és településenként ismétlődő „ördög lelkű”-vel és változataival való szitkozódások vagy a vasárnap megsértésének nagy számához viszonyítva a felárt, itt ismertetett esetek száma valóban elenyészően kevés.

Függelék

1.

1654. május 4. Kövend

Közkereset rákosi Kis Ferenc ellen Szentháromság elleni káromlásért, mert a háromságosokat háromzsákosoknak mondta volna.

Aszjk I/2. 13.

■ Anno domini 1654 die 4 Maii, in Kövend sedis iudiciaria celebrata. Kapitán uram tiszti szerént szólíttatva rákosi Kis Ferencet, hozzá felelvén, hogy az Szentháromság ellen káromlást szökött volna. Tudniillik hogy az háromságosokat háromzsákosoknak monta volna, mellyet megvallott egy valló. Azért ítílye meg az törvény, ha vagyon büntetése érette. Melyre őkegyelme mutatá ugyan egy ember fassioját, de mivel az in causam attractus tagadgya, hogy nem vétett volna sem Isten ellen, sem az Christus ellen, deliberatum: úgy teccik az törvéennek, hogy mind az dominus actor s mind az inctus exmittáltatik, hogy pecsét alatt produkállyon az dominus actor az inctus ellen, az inctus is pro sui defensione ha mit importálhat, produkállyon.

2.

1654. június 1. Kövend

Közkereset Murwai György ellen, mert Isten ígéje ellen káromkodott és meghazudtolta a Krisztus istenségéről prédikáló papot.

Aszjk I/2. 106.

Anno domini 1654 die 1 Junii. Deliberatum. In Kövend.

Mivelhogy három vallóknak vallásokból világosan kiteccik, hogy az detentus Murwai György az Istennek ígéje ellen káromkodott, az templom előtt való sövé-

nyecskére hajolván az prédikációnak idején, az Christus istenségéről való prédikációnak idején, mikoron ²⁴ az Isten székében lévén, azt monta volt az papnak, hogy hazucc abba, hazucc abba pap, nem igazán prédikállasz. Az harmadik ugyan azt is vallja, hogy monta volna, hogy nem igazán prédikállasz, ebül prédikállasz. Az negyedik is vallja, hogy hallotta az hazuttatást, kihez képest nekünk így teccik törvény szerént, hogy mivel nevezet szerént monta, hogy az pap nem igazán prédikál, hazud benne. Tehát hogy ugyan az templomba kiáltotta be, ez okon meg kell érette hálnia, kővel veretessék agyon, sic tamen, hogy minthogy az harmadik vallónak vallásában láttatik defektus, hogy az másik félnek, úgymint az inctusnak relatóriájában nem vallotta, hogy tuggya, hogy az prédikációjáért hazuttatta, hanem abban azt vallja, hogy nem tudgya, miért hazuttatta, azért az vallókat személyek szerént eléhíván, vallásukat az szék színén előttök elolvasván, ha az szerént vallják, ugyan meg kell érette halni.

Mely törvint nem acceptálván, az inctus apellála, de az törvény nem admittálá az apellációt, mivel hogy az factum nyilvánvaló és longus processustt nem illet ez ilyen casus.

3.

1654. június 1. [Kövend]

Közkereset bágyoni Kis István ellen Krisztus istenségéről mondott káromkodó szavai miatt.

Aszjk I/2, 107.

Anno domini 1654 die 1 Junii.

Deliberatum. Kapitán Vas István uram tiszt szerént citáltatván bagioni Kis Istvánt káromkodó beszédiért és beadván őkegyelme ellene való relatóriáit, és két vallóknak vallásával, nemes személyekkel azt doceálta őkegyelme, hogy az inctus azt mondotta volna, hogy ő igen foglyos helyen volt Kerczedben, mert őtet igen szorongatták az Christusnak istensége felől, de eb higgye az Christusnak istenségét. Annak felette négy vallóknak vallásával azt doceálta őkegyelme, nemes személyekkel, hogy azt monta Christus urunk felől, hogy csak olyan ember volt az Christus mint ő, mint te meg én, kiért azt kívánnya őkegyelme, hogy meghaljon érette, az ilyen káromlodásáért, avagy az minemű büntetést ítél az őnagsága széke ellene, úgy büntetődgyék. Ellenben az inctus produkálván relatóriáját, de azok sem vallják, hogy ezeket nem mondotta volna az inctus nyilván. Ez okon úgy teccik nekünk törvény szerént, hogy az mi kegyelmes urunknak egyik várában vitettetvén, esztendeig való penitenciázással és minden harmadik pénteken talpa veretésével büntetessék Kis István. Annak utána elbocsátatván eklézsiájában Istenét és az eklézsiát megkövesse. Halált nem érdemel érette, mivel azt bizonyította az inctus, hogy monta volna, hogy az bűntől megválva mongya, azt is bizonyította, hogy monta volna, hogy istensége szerént külömb volt, nem olyan, mint ő az Christus. Mindazáltal az az őnagsága kegyelmessége rajta. Inctus utitur remedio, conceditur usque ad futuram sedem.

■ JEGYZETEK

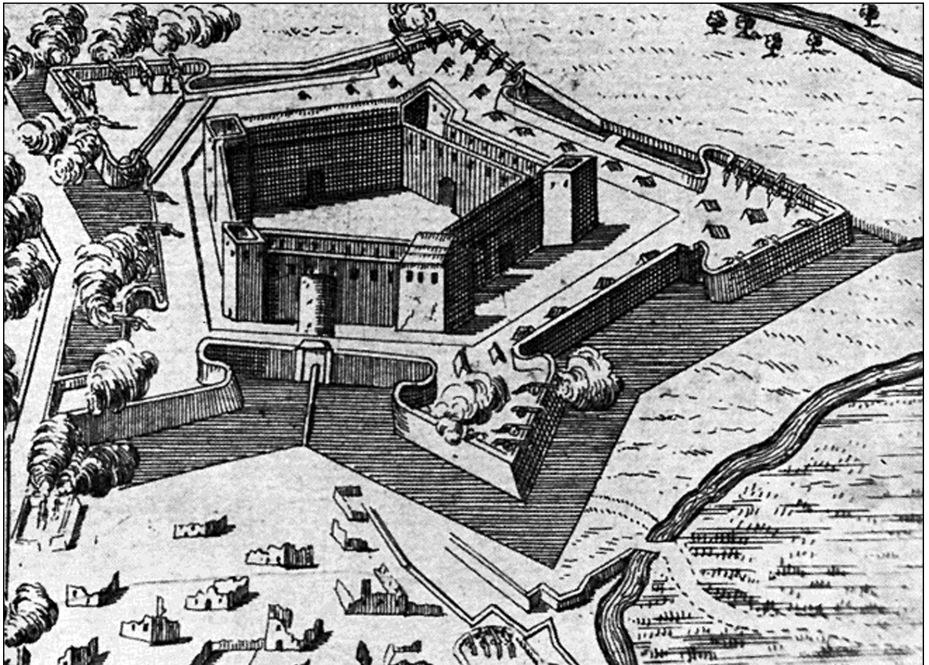
1. Erdélyi Országgyűlési Emlékek (*Monumenta comitialia regni Transsylvaniae. 1540–1699*). Kiadja Szilágyi Sándor. Bp., 1883. I. 217–218, 238.; II. 78, 218, 231–232, 502, 305, 371. (A továbbiakban EOE); Vö. Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Bp., 2005. 93–94.

2. Erre a korszakra vonatkozóan nem használhatjuk az „orthodoxa” kifejezést, mert ezt akkor a református vallás megjelölésére alkalmazták.

3. *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum*. p. I. tit. I. art. 2–4, tit. VIII. art 1. (A továbbiakban AC)

4. *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. 1023–1300*. I. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Bp., 1997. 304. és 482. sz. (A továbbiakban CDTrans)

5. Vö. Jakó Zsigmond: *Az Aranyos mente múltjából*. Művelődés 24/1971. 6. sz. 9–10; Kiss András: *A védelem szemléletváltozásának jelei a XVIII. századi aranyosszéki boszorkányperekben*. In: Uő: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. 323–324; Róth András Lajos: *Aranyosszék társadalmi fejlődése (1642–1821)*. In: *Areopolisz*. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. V. Csikszereda, 2006. 6–35.
6. Benkő József: *Transilvania specialis. Erdély földje és népe*. II. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szabó György. Buk.–Kvár, 1999. 291.
7. Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága – Aranyosszék levéltára, jegyzőkönyvek I/2. (A továbbiakban ASzjk)
8. Az erdélyi cirkálásokat illetően I. Kiss András: *A vármegyei filiális szék keletkezéséről*. In: Uő: *Források és értelmezések*. Buk., 1994. 64–65; Pál-Antal Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely, 2003. 97–99; Dáné Veronka: *„Az ónagysága széki így deliberalá”*. Torda vármegye fejedelemségkori joggyakorlata. Debrecen–Kvár, 2006. 32–34,73–75.
9. Ezt tanúsítja Torda vármegye 17. századi jegyzőkönyveinek eddig egyedülálló feldolgozása, amely nemcsak a bűncselekményi, hanem a magánjogi jogesetek gazdag tárházát nyitja meg a kutató előtt.
10. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. IV. Anyagát gyűjtötte és szerkesztett Szabó T. Attila. Buk., 1984. 1112. (A továbbiakban SZT)
11. ASzjk I/2. 616.
12. Uo. 676.
13. Uo. 708.
14. Uo. 1150.
15. Uo. 1151.
16. EOE II. 531; AC III t. XLVII art. 22.
17. SZT II. 530; Dáné: i. m. 162–163, 170–171.
18. Róth: i.m. 72.
19. Lásd az 1. függelék.
20. Lásd a 2. függelék.
21. Lásd a 3. függelék.
22. Kiss András: *Ante Claram Bóci (Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper)*. In: Uő: *Más források, más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. 304.
23. ASzjk I/2. 790. – Vö. AC p. I. t. VIII.
24. A következő négy szót utalójellel a lap szélére írták.

KOVÁCS KISS GYÖNGY

MOZAIKKOCKÁK A FEJEDELEMSÉG KORI KOLOZSVÁR MINDENNAPJAIBÓL

■ Míg a mohácsi vész és az országnak azt követő három részre szakadása a királyi Magyarország várostörténeti fejlődésében (is) igen súlyos mélypontnak tekinthető, Kolozsvár életének egyik fejlődési csúcspontja éppen e zűrzavaros időszakra tehető. A város, amely az Erdélyi Fejedelemség formálódási harcának kétségtelenül egyik nagy nyerteseként tekinthet önmagára, 16. századi fellendülését bölcs politikai szerepvállalásának köszönheti, amelyet – nem utolsósorban a Szapolyai-ház iránti hűségét – megfontoltan vált be kiváltságokra/kedvezményekre, ahhoz, hogy korábbi privilégiumait gyarapíthassa. Ekkor és így válik az urbanitás – amelyet még Zsigmond király 1405-ös kiváltságlevele a városi települések hierarchiájának legmagasabb jogállásába, a szabad királyi kerített város státusába helyez – a kortársak szemében *kincses* Kolozsvárrá, hogy aztán a 17. század végére akár Misztótfalusi Kis Miklós, akár Bethlen Miklós a *kincses* várost már csak a múlt emlékeként idézze.¹ Kolozsvár előljárói pedig levelüket, amelyet 1698-ban a város kiváltságai visszaszerzése érdekében Bécsben eljáró Kovásznai Sámuelnek címeznek, „Romlott Kolosvár városának hadnagya a tanácsával együtt” formulával zárják.²

A *kincses* Kolozsvártól a *romlott*, azaz leromlott, jogfosztott városi (ön)képig azonban hosszú út vezet, igen sajátos stációkkal.

A több évtizedes prosperitást kétségtelenül a folyamatosan gyarapodó kiváltságok is generálják – a kolozsváriak pedig tudatosan élnek e privilégiumok biztosította lehetőségekkel. Felismerik ugyanis azt az alapigazságot, miszerint szabadságaik csak akkor érnek valamit, amennyiben gyakorolják az ezekben biztosított jogokat. Ennek a tu-

A sütőházak
(*pistoriumok*) látogatói
főleg asszonyok.
Hozzák-viszik a híreket,
ám annak, ami a
városban történik, és
szóbeszédre érdemes,
a minden *pistoriumban*
alkalmazott sütőasszony
(*bekkené*)
és a dagasztóasszony
(*billerné*) a fő felvevője
és továbbadója.

datosságnak a kifejezője egyebek között az a bejegyzés, amely a Diósy Gergely nótárius által összeállított levéltári mutató első oldalán olvasható. Az ismeretlen kolozsvári polgár által papírra vetett mondat szerint ugyanis az erejüket, gyakorlati érvényességüket vesztett kiváltságok olyanok, „mint az holt lovon az patkó”.³ A kolozsvári polgárok pedig minden erejükkel, *industriájukkal* azon fáradoznak, hogy – e kiváltságaik teremtette körülmények között – megteremtsék és megőrizték városuk és implicite önmaguk anyagi és szellemi jólétét. A 16. század végére megalkotják belső életüket szabályozó statútumaikat, amelyek jogaikat, kötelességeiket határolják körül, illetve permanentizálják szabadságaikat és belső biztonságukat. Ezekben az évtizedekben alakul ki az a *respublica*, amelynek polgárai – és tisztségviselői – *házájuk*, vagyis a város és a fejedelem iránti hűségükre esküsznek, a korabeli források pedig Kolozsvárt egyre inkább *Transsylvaniae civitas primaria*ként, illetve *metropolis Transsylvaniae*ként emlegetik.⁴ A következő évtizedek háborús megpróbáltatásai némiképp megtorpanjták ugyan a mindeddig egyenes vonalú fejlődést, a békésebb időszak beköszöntésével azonban a városban – a közösség gazdasági és szellemi erőtaralékainak köszönhetően – megújult lendülettel folytatódik a gyarapodási folyamat.

E prosperáló korról a források átfogó képet nyújtanak. Az adókönyvek tételei a polgárok vagyoni helyzetét tükrözik,⁵ de számos adatot szolgáltatnak e vonatkozásban a tanácsi és törvénykezési jegyzőkönyvek, számadáskönyvek, végrendeletek,⁶ harmincadszámadások,⁷ hagyatéki leltárak, osztálylevelek.⁸

A továbbiakban a 16–17. századi kolozsvári mindennapok szegmenseiből, illetve a szabadidős tevékenységek, a társadalmi érintkezés és a kommunikációs jelenségek megnyilvánulási formáiból és színhelyeiről villantunk fel néhányat, egyfajta vázlatként, a várost – folyamatként tételezve – nem csupán a vizsgált történések/folyamatok színtereként tekintve, hanem valós éltetőjeként, olyan helyként, amely sajátos hatást gyakorol a benne élőkre és a kívülállókra egyaránt.⁹

Céhes élet

■ Nemcsak a város gazdasági, de mindennapi életének is egyik alappillére s mint ilyen igen rigorózan szabályozott. A céhszabályzatok alapján megrajzolható a céhek megalakulási folyamata, a céhesek aránya és foglalkozási megoszlása, városi szerepvállalásuk, tagjaiknak a város vezető testületeiben betöltött szerepe stb.¹⁰ A 16–17. századi céhes élet zárt és igen erős önszerveződésű közösség létéről tanúskodik. A céhek foglalkozások szerint különülnek el: a ruházati cikkek és a higiénés, némiképp gyógyító tevékenységek a szabók, szűcsök, csizmadiák, gombkötők, szappanosok és borbélyok hatáskörébe tartoznak; a bőrkikészítés és szövés a nyergesek, szíjgyártók, tímárok, erszénygyártók és takácsok, az építkezés a kőművesek, ácsok, kőművesek, tölcséresek és kötélverők területe, fafeldolgozással és -megmunkálással az asztalosok, kerékgyártók és kádárok foglalkoznak, az élelmezés biztosítása a molnárok, pékek és mészárosok doméniuma, míg a vas- és fémmegmunkálás képviselői a kovácsok, lakatgyártók, rézművesek, üst- és kannagyártók, illetve a céhes élet „arisztokráciáját” jelentő ötvösök.¹¹

A város vezető testületeiben a céhtagok masszívan képviseltetik magukat – elsősorban az ötvösök, szabók, szűcsök és tímárok.

A 16. század közepétől a 17. század harmincas éveig az ötvöscéh tagjainak száma a város mintegy 5000-es lélekszámához viszonyítva igen magas. 1549 és 1625 között 365 tagot jegyeznek fel a céhjegyzőkönyvbe, közülük 66 ötvös visel valamilyen városvezetői funkciót. Legtöbben a városi jogalkotó közösség, a százférfiak tanácsának tagjai, de jelen vannak a „belső tanácsban”, a tizenketek tanácsában. Közülük 18-an sáfárpolgárok (*dispensator*), 10-en pedig a politikai elit csúcsát képező király-

bírói, illetve bírói tisztségig is eljutnak. E korszakban nincs olyan év, amelyben ötös ne képviselné céhét a helyi közigazgatásban.¹² Ötvös András – akinek a nevét a céhkönyv ugyan nem tartalmazza, jölehet nemcsak neve, de számos fejedelmi és városi rendelés bizonyítja, miszerint ténylegesen űzte az ötvösmesterséget – rekordot dönt a kora újkori kolozsvári közigazgatás történetében: 1606 és 1620 között minden páros évben, amikor e tisztség a magyar nációt illeti, ő a választott bíró.¹³

Más céhek tagjai is szintén éveken keresztül töltenek be esküdtpolgári vagy egyéb jelentős tisztséget: Johannes Beck, Szakál András és Ambrosius Gaszner a szabók vagy Linczigh János a szűcsök közül.¹⁴ A városban közmegebecsültségnek örvendő osztóbírói testületben is képviseltetik magukat, elég csak Asztalos Szakál Ferenc, Dési Eötwes János, Lakatos György vagy Tímár Bálint nevét említenünk.¹⁵

A kolozsvári céhek elismertségét és megbecsültségét jelzi egyebek között az a Bethlen Gábor által 1617-ben íratott fejedelmi parancslevél, amely név szerint említi a kőfaragócéh néhány olyan legényének a nevét, akiket a fejedelem a gyulafehérvári építkezésre rendel.¹⁶

A céhszabályzatok értelmében egyébként a mesterré válás feltétele a legények számára utolsó próbatételt jelentő „remeklés” és a nagymesterasztal adása (*collatio*), valamint a jelölt „törvényes származása”. Mesterré ugyanakkor csak a már házas férfiak válhatnak – házasságuk megállapodottságuknak, a városban és a céhben való megmaradásuknak egyféle garanciájaként tételeződik. A legfiatalabb mesterekre külön feladatok is hárulnak, közülük kerül ki a „kolcsos mester” is, akire fontos szerep hárul a céh által rendezett temetéseken, vásárokon, a céh sátrainak felállításakor, illetve céh lakomákon, ahol idősebb társainak nyújt segítséget.¹⁷

A céhszabályzatok és privilégiumlevelek – amelyeket már a remekes legényeknek is ismerniük kell – a korszak „minőségbiztosítását” is szem előtt tartják, a gyenge minőségű munkákért a mestereket pénzbírsággal sújtják. A kontárok ellen a céhek a város vezetésével közösen lépnek fel, nemritkán a városi törvényszék előtt bizonyítva, hogy a céhprivilégiumokkal összeegyeztethetetlen a *industriát* céhtagság nélkül gyakorolni Kolozsváron.

A szakmaiság mellett a közösségi szolidaritás megnyilvánulásaként a karitatív tevékenység folytatása is természetszerű velejárója a céhes életnek. Céhtagok elhalálózása esetén ez a temetés lebonyolításában, az özvegyek és árvák megsegélyezése során pénzbeli vagy személyes segítségnyújtás formájában történik.¹⁸ A temetésekhez kapcsolódó tevékenységek konkrét formáinak leszögezése egyébként a céhek megerősödésével státútumuk egyik – szinte alapvető – jól szabályozott részévé válik. A végtisztesség lebonyolításának feladatait mindaddig a középkori eredetű kalandos egyesületek végezték. E feladatoknak a céhek általi átvállalásával azonban a kalandosok kiszorulnak a céhen kívüli mezőgazdasági lakosság, a hóstátiak körébe, itt éltetve tovább az általuk meghonosított temetkezési szokásokat.¹⁹

Egyes céhtagok nemcsak társadalmi státusuk, de vagyoni helyzetük tekintetében is a városi elit legfelsőbb rétegéhez tartoznak. A hagyományokkal rendelkező ötvöscsaládból származó Filstich Péter – aki maga 1578-ban válik az ötvöscéh tagjává – szakmai karrierjét tekintve 1607-re már a „csúcsra” kerül mint a fejedelmi pénzváltó kamara prefektusa (Segesvári Bálint krónikaíró szerint Filstich Péter Bethlen Gábor egyik igen „kedves embere”),²⁰ vagy például Vicei Máté „árus ember”, akinek a neve szintén szerepel az ötvösregesztrumban, Kolozsvár egyik legmódosabb polgáraként nemcsak az erdélyi reneszánsz életforma és -szemlélet egyik megtestesítője, de szintén személyes ismerősi nexust ápol Bethlen Gáborral, aki kolozsvári látogatósaikor nem egy ízben száll meg a Vicei-házban, ahol ilyenkor többnyire épületfelújítás és berendezkedés folyik a város pénzén, sőt az ilyen alkalmakkor fogyasztott bort is tőle vásárolják.²¹ Vicei a társadalmi-gazdasági elit egyik kiemelkedő tag-

jaként jelentős ingatlanokkal rendelkeznek – szőlői, házai vannak, utóbbiak nemcsak Kolozsváron, de Tordán, földjei Bóson. A Piac és a Széna utca sarkán megszerzett házat – amit Zok Péter korábban még 1000 forintért zálogosít el – Vicei építetései és ingatlanmodernizációja nyomán már 3000 forintra becsülik az osztóbírák.²²

Szórakozás, társadalmi érintkezés, a szabadidő eltöltésének színterei

■ *Farsangolók, hegedűsök, „hegedűsnék”*. A farsangolás fő színtere Kolozsváron az utca, itt járnak-kelnek, táncolnak napszaktól függetlenül a maskarába öltözött, álarcos vigadozók, akik esetenként lovas szánon kurjongatva, zeneszó mellett be-bekopogtatnak a házakba a régi időkől áthagyományozódott farsangi bábuikkal. Ez a maszkaras multságkavalkád – amelyet az „erkölcsös” 16. századi Kolozsvár sem képes teljesen beszüntetni – még a 19. században is fénykorát éli, jöllehet ekkor már szigorú társadalmi szabályozottsággal, a rangsorolt báltermekben zajlanak a farsangi „nobelbálok”, illetve a „közönséges maszkabálok”.²³

A 16. század utolsó harmadában a kolozsvári határozatok – elsősorban a város hitújító és újhitű plébánosa, Dávid Ferenc kezdeményezésére – megtiltják ugyan, egyebek mellett, a farsangolást, éjjeli szánkázásokat, kiáltásokat,²⁴ a városlakók „szórakozó kedvét” azonban nem sikerül elfojtani, ez az élet természetes velejárójaként meg-megmutatkozik különböző színhelyeken és különféle módokon. Így kerül sor például ama bizonyos 1582-es farsangolásra is akkor, amikor már szinte egy évtizede tilos a régi szokások szerinti bábus, álorcás, álruhás nyilvános mulatozás. Ezek az évtizedek – elsősorban a hitújítás és a török terjeszkedés gerjesztette lakosságfelduzzadás egyesek következményeként – szenvedélyes belső presztízsharcok és túlfűtött érzelmek éveit, boszorkányperekkel, máglyára hurcolt asszonyokkal, paráznának nyilvánított fehérszempépek kipellengérezésével, a városból való kiseprűzésével, kocsmái hitvitákkal és nemegyszer halálos kimenetelű verekedésekkel.²⁵ A százférfiak tanácsa talán a közvélemény nyomásától tartva magáévá teszi ugyan Dávid Ferenc tiltó intéseit, de óvatosan elhatárolja a „tisztességes mulatozást” a nyilvános farsangolástól, büntetést helyezve kilátásba az utcai, plebejus vigalmakra. Hogy a farsangolás azonban a tiltó rendelkezések ellenére is háborítatlanul folytatódik, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a városi határozatot évtizedeken keresztül szinte évente (kényszerűségből) megismétlik. A farsangoló Rengő Annát (akit más alkalommal paráznaságért már kiseprűztek a városból) a jómódú városi polgár, az események idején a város *prokurátora* (ügyésze), Ígyártó György pereli, mert „farsangolva” palástja alatt bábót vitt, egy kereszt formájú, férfimentét és fosztánt viselő bábút. Rengő Anna, akit Wolphard István főbíró eredetileg a Toronyba szándékszik záratni, az egymásnak ellentmondó tanúvallomásoknak köszönhetően végül is megússza a farsangolás kalandját.²⁶

Farsangidő előtt és után egyaránt a borkimérésekben szinte mindennaposak a hegedű- és lantszó melletti mulatozások, hol a „színes” darabontok hangszerkíséretével, hol pedig – főként vasárnaponként – a mester- és szolgálégények tombolják ki magukat a gyakran tettelegességig fajuló dorbézolásokban, néha a cégért használva furkósbotként, máskor meg a „hegedűs fejébe akarja vala az szappanyoslegénynek az hegedűt verni”.²⁷ A szolgálólegények és -lányok kocsmá helyett többnyire szívesebben vigadoznak az általuk vásár- és ünnepnapokon látogatott magánházak helyiségeiben; ilyen helyszíne e vigadozásoknak Diósi Istvánnak a városfalakon kívüli, Külmonostor utcai háza, ahol „szüntelen a pajkosok éjjel-nappal virrattig ittak, torbézoltanak, ordítottanak, kiáltottanak”. Itt is, máshol is előfordul, hogy – szintén csak hegedűszo mellett – a lányok-asszonyok „bűbájos” praktikákhoz folyamodnak,

minek következtében nemegyszer étetés vádjával kerülnek a kolozsvári bíró elé. Az éjszakai nyugalomban megzavart szomszédság pedig se többel, se kevesebbel nem vádolja a már említett Diósi Istvánt, mint hogy az ő háza volna a „latrok barlangja”.²⁸ A mulatozások kapcsán több ízben említett – és a városi polgárok által többnyire negatívan minősített – hegedűsök és egyéb hangszert megszólaltató, például a farsangolást tiltó határozatokban nemritkán feltűnő trombitások valószínűsíthetően nem a vajdák fennhatósága alatt, sajátos szokásaik és rendtartásuk szerint élő cigányközösség tagjai, hanem Kolozsvárra újonnan betelepedett városlakók, illetve olyan személyek, akik vagy foglalkozásszerűen, vagy csak alkalmilag szolgáltatják a zenét. A hegedűsök mellett némelykor feltűnnek a „hegedűsnék” is, akik a *meretrixek* mintegy konkurenciájaként a város jól ismert szórakozóhelyein szintén az időmúlítás gondúzó lehetőségeit kínálják a férfiaknak. Ilyen például az a Kassai Kalmár Tamásné, akihez, a hírek szerint, még Kassán „deákok, darabontok igen jártak [...], ott dőzsöltek, ittak részegeskedtek”, és akinek az Óvár „szegeletén” lévő kolozsvári házában „hegedültek, dőzsöltek, táncoltak [...] a mives legények, jöttek alá és fel házától, a deákok azonképpen”. A hegedűsnékkal és „örömszerző” tevékenységükkel nemegyszer foglalkoznak a kolozsvári források. A korabeli tanúvallomások azonban nem csupán a hangszereket hivatásszerűen megszólaltatók feleségeinek törvénszegéseiről szólnak. Esetenként más asszonyok sem állnak ellen a főként a katonaság képében jelentkező erős kísértésnek, a többszörösen példaképnek kikiáltottak nemegyszer viselkednek úgy a katonákkal, mint a hegedűszó kíséretével félrelépő asszonyok.²⁹

Kocsma, malom, sütőház, fürdőház, piac, vásár, sokadalom, lövőhely. A városban a társadalmi érintkezés egyik legfrekvenciáltabb helye a kocsmá, kocsmaház, korcsomaház. A kolozsvári szőlősgazdák borárusító helye olyan helyszín, ahol az ivászatok mellett különböző hangnemű és fokú véleménycserék, folynak, és a verekedéstől kezdve az emberölésig súlyos bűncselekmények is előfordulnak. No meg itt keringenek elsősorban a városi élet hírei, itt folynak a „tudományos” és „hitviták”, és itt zajlanak a különféle tisztos vagy kevésbé tisztos játékok is. E helyszín a melegágya az „izgalmas történéseknek”, amelyek a kor hétköznapjait színesítik.

A korabeli adókönyvek nem jeleznek „hivatalos”, állandó jelleggel működő kocsmáépületeket, aminek az oka, hogy – más szabad városok gyakorlatához hasonlóan – a kolozsvári szőlőbirtokos is saját házában mérheti ki borát, valójában kocsmát működtethet, így válik alkalmilag a polgár háza kocsmaházzá. A százérfiaki tanácsa azonban állandóan szem előtt tartja a kolozsvári polgár korcsomáltató tevékenységét, és évről évre végzésekkel szabályozza ezt.³⁰ A szabad korcsomáltatásnak alkalmazkodnia kell a város által megszabott normákhoz. A saját termésű borát szabadon kimérő szőlőbirtokosnak (*borgazdának*) *csaplárt* kell kérnie – aki a maga szakmai felkészültségével a bor minőségét, az alkalmazott mértékegységek hitelességét és a bor árának betartását biztosítja a közösség érdekeit képviselő személyként. A *hiteles csaplárok* – az esküt tett csaplárok – nevét a bíró jegyzékbe véteti, arra a csaplárra pedig, aki a vásárbírák híre nélkül mér ki bort, illetve nem áll be az utóbbiak által kijelölt korcsomáltatóhoz, a városi tömlöc, a Torony vagy a „kalitkába csukás” vár.³¹

A városi rendtartások azonban nemcsak a borgazda és a csapláros „deontológiai” hozzáállását szabályozzák, de kitérnek a kocsmárlás egész folyamatára, beleértve a kocsmát látogatók magatartását is. A csendháborításra vonatkozó intézkedések sorába tartoznak azok a végzések, amelyek utasítják a bírót a randalírozó „hitvány embereknek” a Toronyba vitetésére, illetve ilyen alkalmakkor a borgazdát is pénzbírsággal sújtják. Hasonlóképpen, az urbanitás köznyugalmának biztosítását szolgálják azok a 16. század végi rendeletek, amelyek megtiltják a kocsmákban a fegyverviselést, illetve az este nyolc óra utáni borkimérést.³² Nem érdektelen talán megjegyezni

azt sem, hogy a város, amely a közcsendesség és az erkölcs nevében igyekszik a bor-kimérését szabályozni, valószínűleg úgy tartja, e tevékenység jövedelméből illő a hit-életnek is áldozni. Erre utal annak a statútumnak a rendelkezése, amely leszögezi: vásárnaponként minden cégér alól kötelesek a borgazdák egy-egy fillér bort beszo-
gáltatni úrvacsora céljára.³³

Ami a kocsmaházak közönségét illeti, ez igen vegyes összetételű. A kolozsvári polgárok mellett itt megfordulnak a városszolgák, céhes legények, különböző rendű szolgáltatók, katonarendűek, idegen zsoldosok (főképp a tizenöt éves háború idején), az „éjjeljárók”, „lézengők”, „levelesített gonosztevők”, no meg a helybeli, „rideg” (nem házas) legények. Rendszerint ők a kocsmái duhajkodások, verekedések, emberölések szereplői, jóllehet e cselekményekből sem hiányoznak a tekintélyes-tehetős és tiszteletre méltó, amúgy *circumspectus* polgárok.

A *malomban* az őrlésre várók az időt többnyire eszmeccserével múlatják, kiváló színtere ez a helyi hírek meghallgatásának és továbbadásának, valamint optimális „megfigyelőhely” a környék történései vonatkozásában. A malomtörténetek szereplői általában a molnár, molnárné és a molnárlegény. Az ő kalandjaikkal szórakoztatják egymást – és magukat – a várakozók és a közelben tartózkodók. A városban 1570-től számos „elbeszélés” kényyszerű főszereplője a már említett Rengő Anna, akinek első kiveretése Kolozsvárról azzal a vádaskodással kezdődik, hogy a váraljai malomban Jakab molnárral paráználkodott.³⁴

A sütőházak (*pistoriumok*) látogatói főleg asszonyok. Hozzák-viszik a híreket, ám annak, ami a városban történik, és szóbeszédre érdemes, a minden *pistoriumban* alkalmazott sütőasszony (*bekkenné*) és a dagasztóasszony (*billerné*) a fő felvevője és továbbadója. Számos perben találkozunk velük, ahol tanúkként mesélik el, mit láttak-hallottak egy-egy ügyben. A viszonylag gyakori összeszólalkozások mellett a sütőházban süttető asszonyok előtt kitárulnak a szívek, megerednek a nyelvek, és bizalmas családi közlések is elhangzanak, mint ahogyan az 1582-ben az óvári sütőházban történt. Itt és ekkor az egyik jelen lévő asszony tanúsága szerint „az bekkenné igen nagy sírást tett és nem titkolta senkinek, hogy az ő lánya terhes volna”. Rövidesen fertály- és városszerte természetesen mindenki értesült is arról, miszerint az egykori főbíró, Nyíró Kálmán „meggyalázta” ezt a szolgálólányát (is).³⁵

A mindennapok és a társadalmi érintkezések egyik sajátos, ám kevésbé ismert színhelye a *fürdőház*. A fürdőmesterség önálló foglalkozásként való megjelenését a 16. században fel-felbukkanó *Feredős* előnevek tanúsítják,³⁶ a város azonban csak 1557-ben bízta meg Heltai Gáspárt egy városi fürdő megépítésével. Mivel a tanács bő tíz évvel ezt követően újra napirendre tűzi a fürdőépítés kérdését, valószínűsíthető, hogy a mind az ideig nem sikerült tető alá hozni a létesítményt. Ekkor azonban a feladatot egy képzett fürdőmesterre bízzák, így Kolozsvár vele építteti meg fürdőjét és gőzfürdőjét (*sudatorium*).³⁷ A fürdőházak – jóllehet magánvállalkozásokként működnek, mégsem kerülnek ki teljesen a városi tanács felügyelete alól – használatra a fürdőpénz ellenében történik, és a környékükön tanyát verő koldusok jelenléte arra enged következtetni, hogy többnyire tehetősebbek látogatták, akiktől előbbiek al-
mizsnát remélhettek.³⁸

Általános gyakorlat a szombatonkénti és ünnepek előtti fürdőzés, a saját fürdőruha, általában gyalcsból készült hosszú ing használata, ami utóbb a szemérmes fedő köténnel együtt lekerül a fürdőzőkről, akiknek igényeiről a fürdőmester mellett a mosó- és vízhozó asszonyok is gondoskodnak. A rendszerint több helyiségből álló fürdőházak felszerelési tárgyai közül nem hiányoznak a kádak, csebrek és kemencék. A kemencébe elhelyezett és a folyamatos locsolástól gőzölgő kvarckő azt a feltevést valószínűsíti, miszerint a kolozsvári fürdő nemcsak a közösségi tisztálkodás,

de az egészség megőrzését és a szabadidős tevékenységek, kikapcsolódások egyik színhelyeként is működik.³⁹

Az árusítóhelyek közül a *piac* a leggyakrabban és legállandóbban látogatott helyszíne a személyes találkozásoknak. A 16–17. századi piacok működését a statútumok szigorúan szabályozzák, és a szabályok betartását a vásárbírák ugyanolyan szigorúan ellenőrzik is. Az árusítás a *szereken* (sorokon) történik – minden jelentősebb és kelen-dőbb portéka rendelkezik a kijelölt és tiszteletben tartott, a maga rendjét követő sze-rével. A búzaszeren például a polgárok déli tizenkét óráig szabadon vásárolhatnak, a búzát nyersanyagként felhasználók – a kenyér- vagy kalács sütők – azonban csak ezt követően látogathatnak el e szerre, ellenkező esetben pénzbírságra számíthatnak. A források számtalan esetben tesznek említést az egyes szereken – hagyma-, kenyér-, szappan-, szíjgyártó vagy tejszeren – történekről, a legbanálisabb vádaskodásoktól a csalásokig, tolvajlásokig, zsebmetszéseikig.⁴⁰ Hasonlóképpen történik ez a piaci sze-rektől jól elkülönülő árusítóhelyeken, a *boltokban* és *kamarákban* is, ahol a kereske-dők árulják portékáikat.

A (már nem csak) városi szocializáció szintén frekvenciált színtere a *vásár*; a *sokadalom*. Itt nem egyetlen településre szorítkoznak a kapcsolati hálók és az ezek-kezel párhuzamosan futó, híreként szolgáló események, hanem messzi vidékről összesereglett, esetenként több országot bejárt, sokat hallott és látott mobilis vásá-rok, kalmárok azok, akik árusítás mellett információhordozói szerepkört is be-töltöttek. A kolozsváriak itt hallanak a gondosan álcázott és a titokzatosság leplé-be bújtatott ügyekről, a vásári sokaságból előbukkanó hírekről, és térnek haza a felszedett információkkal. A messzeség, a nyüzsgő sokaság – vélik ugyanis egyesek – elszemélyteleníti a személyes történéseket, a partikuláris cselekedetek pedig be-leolvadnak a tömeg anonimitásába. A korabeli források – elsősorban tanúvallo-mások – nemegyszer szólnak a vásáros életről. Arról is, hogy vásárok idején a vá-sáros helyekre seregleg kereskedők, mesteremberek sátrakban laknak feleségestől, esetenként gyermekestől. Nemritkán azonban szeretőket visznek magukkal, akiket szintén vásárról vásárra hordoznak.⁴¹

A *lövőhely* vagy ahogyan egy 1519-es rendelkezés *vulgo*, vagyis a nép nyelvén, ezúttal németül említi, *Zielstatt*, a kolozsvári polgár egyfajta időtöltésének egyik sza-bad ég alatti helyszíne, ugyanakkor a város fiatalságának egyik játszóhelye is. A lövőhely,⁴² valamint a birtokügyletekben és osztálylevelekben is említett lövőfa⁴³ a Hídkapu átellenében, a Szamos hídon túli Szent Erzsébet ispotály és az ispotály malma felett, a Kőmál alatti szőlőskertek szomszédságában fekszik. Ide járnak célba löni a céhbeliek (mesterek, legények, inasok), de diákok is. A célba lövés Kolozsvá-ron a 16. században nyíllal és íjjal történik, bizonyítják ezt a számadáskönyvek, ame-lyekben gyakran szerepelnek vásárolt íjak és nyilak. Az egyéb szocializációs helyszí-nekhez hasonlóan a lövőhelyen sem ritkák a konfliktushelyzetek, sőt elvétve akár tragédiába is torkollik egy-egy összetűzés, amint az történik a „hídelveieknek” neve-zett szászok és az ötvösinasok közti verekedés során, amelyben az utóbbiak közül egyik fiatal életét veszti.⁴⁴

A szórakozás, társadalmi érintkezés, a szabadidő eltöltésének színterei ugyanak-kor az egyik legismertebb kommunikációs jelenség, a pletykázkodás táptalajaként is funkcionálnak. A tárgyalt korszakban a pletyka azonban a maga káros hatásain túl-menően bizonyos esetekben a nyilvánosság biztosítója az eltitkolt vétségek felszín-re hozatalával, és ezáltal a média és egyéb eszközök publikusságával nem rendelke-ző társadalmakban – ahogyan történik ez a fejedelemség kori Kolozsváron is – ráte-reli a figyelmet a felbukkanó visszasságokra, illetve közreműködik a törvénytelen-ségek, esetenként a bűncselekmények bíróság elé kerülésében. Így például 1578-ban Krappa Gáspárt és Heinrich Jakobot kitudódott paráznaságuk okán zárják ki a

százférfiak sorából,⁴⁵ a szolgálólányokat „megpróbáló” egykori főbíró, Nyíró Kálmán ellen pedig 1582-ben akkor indít eljárást a százférfiak tanácsa, amikor titkolt ügyeiről „közhírrrel” szerez tudomást.⁴⁶

A viselet szabályozása

■ A fejedelemség kori kolozsvári viselet szabályozásának elsőrendű forrásai a százférfiak tanácsának határozatai. E határozatok kidolgozásának jelentős indítéka a jómódból fakadó luxus gyakorlata, ami túllépi a polgárság körében mind az ideig kialakult viseletrendet. A kolozsváriak pompakedveléséről Heltai Gáspár sem rejti véka alá a véleményét: „Minálunk minden ember hivalkodni akar. Mert a magamutogatásnak sem módja, sem vége: akinek száz forintja ára marhája vagyon, az úgy terengeti magát, mintha ezer forint ára volna.” Az 1593-as városi statútum egyik bekezdése szintén e túlzott luxusigény megzabolázását célozza: „Városul látván itt ez városban az luxust, mind az férfi renden, mind főképpen az asszonyállat és leányzó renden az ruházat dolgában, ítiltek őkegyelmek sokaknak rendihez és értékekhez képest alkalmatlannak lenni. [...] Az városigazgatóknak azért plenipotentiát adtak és következő üdőben is adnak, hogy akiket látnak, hogy vagy ő maga, vagy felesége, gyermeke, hozzájok, állapottyokhoz, szegénységekhez képest nem illendő fő és drága ruházatokat, tudniillik gránátot, skarlátot, atlatcot, kamokát, málgereznát és fellelte való ezüst-, aranymarhát, aranygyöngyös koszorút visel vagy viseltet, hát az mennyi adót érdemelne, kétannyi adóra írathassék...” Ezt a statútumot a százférfiak 1603-ban is megújítják.⁴⁷ A szabályozásnak azonban nemcsak morális, de rendi jellege is van: a polgárasszonyok a *kíncses* Kolozsvár éveiben a nemesség asszonyainak öltözetét kezdik utánozni, ami „meghaladja a városi állapotot”: „Tetszett őkegyelmeknek [...] hogy [...] minden városi rend kívül való öltözete, úgy mind spanyol, hosszú farkú boronáló köntös és szoknya, aranyprémes nyakruha [...] és akármi nemes renden való forma, ezeken az ő érdemek szerént adót vegyenek” – fogalmaz egy 1603-as jegyzőkönyv.⁴⁸ A városi előljárók ugyanakkor azt sem veszik jó néven, ha a polgárok – anyagi helyzetük és társadalmi státusuk figyelmen kívül hagyásával – mértéktelenül felékszerezik magukat, amiről egy törvénykezési jegyzőkönyvi kitétel is tanúskodik, amely szerint az arany kősöntyű „nem olyan vargánének, sem olyan papnének való”.⁴⁹

Az általános rendelkezéseken túlmenően figyelmet érdemel a százférfiak tanácsának az az 1578. július 6-án kelt határozata, amely a városi testületek ülésein jelen lévők öltözetét célozza. E „protokoll előírás” azért is tűnik szokatlannak, mert az osztálylevelek számtalan esetben emlékeznek meg a tehetős tanácsstagok ruházatáról, amely egyértelműen kifejezi társadalmi jogállásukat. Az említett határozat mind az alsó tanács (magisztrátus), mind a felső tanács (százférfiak) tagjaira vonatkozik, és kimondja, miszerint az „efféle tisztességes gyülekezet” megkívánja a „hózzá hasonló” ruházat viseletét, így hát „senki ez után sem csonka ujjú, gallératlan mentében, sem csizmában, papucsban, sem gatyában, hanem tanácsai házhoz illendő városi tisztességes ruhában jöjjenek [...]”.⁵⁰

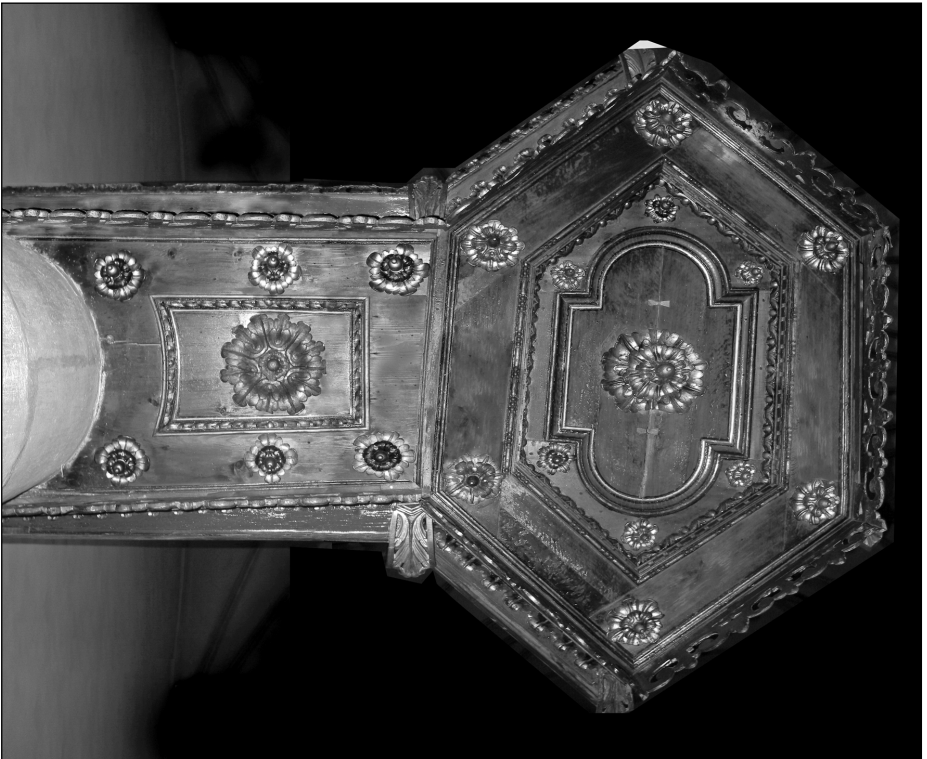
Ez a fajta viseletszabályozás – melynek egyik sarkpontja, hogy az öltözetnek a rendi hovatartozás egyik legpregnansabb külső jelének kell lennie, a moralitás szem előtt tartásával és a hivalkodás mellőzésével – a 19. század közepéig marad érvényben, amikor is megszilárdul a rendi kötelek rigorozitása alól felszabadult polgárság, amely már nem fogadja el a rendi társadalomnak a magánélet szegmenseit is szabályozni kívánó normarendszerét.

A virágzó és gyarapodó, *kincses* Kolozsvár jól bejáratott mindennapi életét azonban derékba töri a történelem által megszabott kényszerpálya. A II. Rákóczi György balsikerű lengyelországi hadjárata által előidézett romlás a kolozsváriakat is érzékenyen érinti. A Rákóczi megbüntetésének ürügyén az országba nyomuló török-tatár seregek Kolozsvár ostroma során elsőként a hóstátokat égetik fel, majd a kolozsvári lakosok egy részét hurcolják el rabláncon. Röviddel ezt követően a törökök Váradot is beveszik, ez pedig megpecsételi a *kincses* szabad királyi kerített város sorsát. Szabad királyi városból Kolozsvár nemes várossá degradálódik. A többé ki nem heverhető anyagi és vérveszteség után az országban – és ezen belül Kolozsváron is – az élet mégsem áll meg, jóllehet az önálló Erdély végnapjai feltartóztathatatlanul közelednek.⁵¹ Az urbanitás évtizedek múlva, sok kilincselés után visszanyeri ugyan szabad királyi városi státusát, ez a város azonban már régen nem azonos a *kincses* Kolozsvárral.

■ JEGYZETEK

1. Misztótfalusi Kis Miklós: *Síralmas ének*. In: M. Kis Miklós. A bevezetőt írta, a szövegeket válogatta és jegyzetekkel ellátta Tordai Zádor. Buk., 1955. 49; Bethlen Miklós *Önéletírása*. I–II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Bp., 1955. 107.
2. Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. Bp., 1888. 438. (A továbbiakban: JakabOkI)
3. „Privilegiae sine viribus demortua, ollian mint az holt louon az patko.” Az Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága – Kolozsvár város levéltára (a továbbiakban KvLt) – 272. sz. Index privilegiorum I. 1; Vö. Kiss András: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. 129–159. (A továbbiakban Kiss 2003)
4. Vö. Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. Bp., 1888. (A továbbiakban Jakab 1888); Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp., 1997. 323–324; Kiss 2003. 93.
5. Kiss 2003. 203–220.
6. Kovács Kiss Gyöngy: *Végrendeletek Kolozsvár város levéltárában*. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár, 2004. 258–267.
7. *Kolozsvári harmincadjegyzék (1599–1637)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja Pap Ferenc. Kvár, 2000.
8. *A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kovács Kiss Gyöngy. Kvár, 2012. (A továbbiakban Kovács Kiss 2012)
9. Vö. Gyáni Gábor: *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Kvár, 2012. 9.
10. S. Goldenberg : *Clujul in sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*. Buc., 1958. 400–403; Jeney-Tóth Anamária: *Míves emberek Kolozsváron*. Kvár, 2004; Uő: *A gyarapodó Kolozsvár. Kézművesek a 16–17. századi kincses városban*. Rubicon 2005. 2–3. sz. 32–37. (A továbbiakban Jeney-Tóth 2005); Flóra Ágnes: *Kolozsvári ötvösregesztrum (1549–1790)*. In: *Lymbus. Magyarországtudományi forrásközlemények*. Bp., 2003. 25–74; Uő: *Ötvösök a kora újkori Kolozsvár közéletében*. Rubicon 2005. 2–3. sz. 38–44. (A továbbiakban Flóra 2005)
11. Jeney-Tóth 2005. 37.
12. Flóra 2005. 40–42.
13. Uo.
14. Jeney-Tóth 2005. 37.
15. Kovács Kiss 2012. 33–37.
16. Jeney-Tóth 2005. 35.
17. Uo. 36.
18. Uo. 37.
19. Vö. K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátiai temetkezése*. Kvár, 1944.
20. Flóra 2005. 42.
21. Kovács Kiss Gyöngy: *Egy tekintélyes kolozsvári polgár, Vicei Máté hagyatéka*. I–II. Korunk 2011. 11–12. sz. 69–86; 73–79.
22. Uo.
23. A kolozsvári farsangolást illetően gazdag és megbízható adatok találhatóak a Szabó T. Attila szerkesztette *Erdélyi magyar szótörténeti tár* ‘álorca’, ‘farsang’, ‘maszkara’ címszava és származékai anyagában; vö. Kiss András: *Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben*. In: Uő: *Források és értelmezések*. Kvár, 1994. 103–109. (A továbbiakban Kiss 1994)
24. Uo.
25. Uo. 108.
26. Uo. 109.
27. KvLt Törvénykezési jegyzőkönyvek (a továbbiakban TjK) IV 162.
28. Lásd Kiss András: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Buk.–Kvár, 1998. 43, 140, 150; Kovács Kiss Gyöngy: *A játékos város*. In: Uő: *Megidéztett múlt*. Komp-Press Kiadó – Korunk, Kvár, 2008. 19. (A továbbiakban Kovács Kiss 2008)
29. Kovács Kiss Gyöngy: *A vígadó 16. századi Kolozsvár és a pajzán hegedűsnék*. Korunk 2010. 10. sz. 3–10.
30. KvLt Tanácsí jegyzőkönyvek (a továbbiakban TanjK) I/3. 86; II/6. 62a.
31. TanjK I/3. 143v.

32. TanJk I/3. 197v, 157v.
33. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen: *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* I–V. Bp., 1885–1904. I. 186. (A továbbiakban CorpStat)
34. Kiss András: *Az 1582–1584-beli boszorkányperek genezise.* Függelék. Kézirat.
35. Kiss 1998. 81.
36. TjKII/5. 185; II/6. 263, II/7. 234.
37. Flóra Ágnes: „Amely ebet ez előtt mostál, most is azont mosd”. *Korunk* 2011. 10. sz. 22–27.
38. Uo. 23.
39. Uo.
40. Kovács Kiss Gyöngy: *Pletyka, becsületsértés, rágalmozás a fejedelemség kori Kolozsváron.* In: Kovács Kiss 2008. 27–43.
41. TjK II/2. 87.
42. TjK II/1. 9; TjK II/6. 350–355.
43. TjK II/7. 331.
44. TjK II/6. 350–355.
45. Jakab 1888. 237.
46. Kiss 1998. 86–96.
47. TjK I/3. 206; I/1. 460.
48. TanJk I/5. 460.
49. TjK III/3. 322.
50. TanJk I/3. 172.
51. Vö. R. Várkonyi Ágnes: *Kolozsvár az Erdélyi Fejedelemség utolsó esztendeiben.* In: *Kolozsvár 1000 éve.* Kvár, 2001.

SZALMA RÉKA

Valaki más

1.

Valaki mást megszeretnek,
ölelgetik valahol.
Az én utcámban krumplit esznek,
melléje húst pedig sehol.

Valaki más helyettem ír
világrázó rendeket,
minden polcod nyikorogva
terhe alatt megremeg.

Valaki dunyhába fekszik,
míg járok mérföldeket,
ugyanúgy talált meg ő is,
ahogy elvesztettelek.

Ha valaki megszeretne
téged, ahogy kellene,
olyan messze mennél tőle,
mint Istentől Mengele.

2.

Nem te vagy már, valaki más
nemzette utódaid,
te csak nézed, hogy a fiad
más húsából jóllakik.

3.

Valakinek verset írnak,
versek ezreit neki.
Az én lírámból oly magányos,
még anyám is megveti.

t°C

Volt egy oly szegény kedvesem,
vagyoná vagy ezer számla,
de ha hozzá jártam télen,
olyan meleg termett nála,

mintha bárányt nyúzna éjjel,
s mindig nyakig betakarna
a bőrével, és ha még egy
fokkal vágytam magasabbra

– ha még el is fogyott a fa –,
mindenét a kemencébe
beledobta, s jót akarva,
szerelmünk is rávetette.

Változatok

Ha arcodon lúdtalpú gondok állnak,
s arcod alatt a távol.

Ha elalszol egy távoli vállon,
mi hideg párnára rámol.

Ha párnáddal együtt huzatba húzod,
így elmúlik végleg Ámor.

Interjú Hatos Pállal, a Balassi Intézet főigazgatójával

Kérdezett Zólya Andrea Csilla

■ – 2012-ben hozták létre a Publishing Hungary programot, amelynek fő lebonyolítója a külföldi magyar kulturális intézeteket felügyelő Balassi Intézet. A Publishing Hungary programon keresztül a nemzetközi könyvvásárokon a magyarországi jelenléte kívánják elősegíteni és ösztönözni. Bemutatná a programot röviden? Egy év távlatából nézve hogyan értékeli a program eddigi eredményeit?

– Mindig az volt a fájdalomunk, hogy nyelvünk magányossága és a fordítás nehézségei miatt a magyar irodalmat, a mi egyediségünket nem ismerik és nem értékelik külföldön. Úgy tűnik azonban, ennek vége, irodalmunk jó híre Kertész Imre Nobel-díja, Esterházy Péter, Nadas Péter és annyi más író külhonban elért sikerei nyomán is egyre szélesebb körben ismert. Ezt a folyamatot ki kell használni. A Nemzeti Kulturális Alap 2012–2014 között a Publishing Hungary program révén évi 100 millió forint támogatást nyújt arra, hogy Magyarország – a Balassi Intézet és a külföldi magyar intézetek szervezésében – évi 10-12 nemzetközi könyvvásáron vegyen részt. A program elsődleges célja a magyar könyvkultúra, a magyar szépirodalmi és tényirodalmi művek – friss megjelenések és korábban megjelent, maradandó értéket képviselő, klasszikus munkák egyaránt – népszerűsítése, megismertetése a nemzetközi szakmai és olvasóközönsséggel. Ami az eredményeket illeti, egy év kevés a siker megítélésére. Meggyőződésem azonban, hogy a könyvvásári szerepléseknek köszönhetően magasabb szintre került a magyar könyv és szerzők nemzetközi ismertsége. Emellett pedig gazdagítják a hazánkról kialakított képet, hiszen hagyományainkban mélyen gyökerező és a kortárs valósághoz is ezernyi szállal kötődő irodalom elősegítheti, hogy idegenek is megértsék a magyar történelmet, és ezáltal sokkal hitelesebb képet alkossanak róla.

– A kortárs magyar könyvkultúra meghatározó műveinek idegen nyelvekre való lefordítását milyen mértékben sikerült fellendíteni? Tudna konkrét példákat mondani, mely könyveket fordították le a program keretében és milyen nyelvekre?

– A Publishing Hungary programhoz tartozik egy fordítástámogatási program is, amely 2012-ben 40 kötet fordításához ítelt meg különböző mértékű támogatást. Ennek segítségével jelenhet meg Kosztolányi Nérója franciául, Rubin Szilárd *Csirkejátéka* hollandul vagy Bánffy Miklós *Erdélyi történetének* második kötete németül. A kortársak közül többek között Nadas Péter *Emlékiratok* könyve orosz fordítását vagy Krasznahorkai László *Sátántangójának* román nyelvre átültetését támogatta a program.

– A közép-európai országokhoz viszonyítva könyvkultúránk más népekkel való megismertetése szempontjából milyen helyet foglalunk el? Milyennek véli a magyar irodalom külföldi elismertségét?

– Hadd válaszoljak előbb a második kérdésre: a magyar irodalom külföldi elismertsége az elmúlt húsz évben nagyot nőtt, köszönhetően az 1999-es frankfurti díszvendégségnek, Kertész Imre Nobel-díjának, valamint kortárs és klasszikus íróink – mint például Márai Sándor – külföldi sikereinek. Más közép-európai országokkal összehasonlítva arányaiban ugyanott tudunk lenni, ahol a lengyelek, a románok vagy a csehek, bár az egyes könyvvásári jelenléteket tekintve ezekben az országok-

ban már jó pár éve felismerték, milyen fontos szerepe van ezeknek a nemzetközi rendezvényeknek, így ők még némileg felkészültebbeknek tűnnek nálunk.

– *Milyen feladatokat és a lehetőségeket lát e téren? Sikerült-e a felzárkózást elindítani? Előreláthatóan mennyi időre lehet szükség, hogy ez ténylegesen megtörténjen?*

– Az elsődleges feladat a színvonalas és látható megjelenés, a hároméves program pedig lehetőséget ad az építkezésre, a folytonosság megteremtésére. Reményeink szerint a szisztematikus nemzetközi bemutatkozás révén ezen a téren hamarosan, talán még az idén felzárkózunk említett szomszédainkhoz.

– *Megoldást jelenthet ebben a kultúrák közötti hídverésben a Publishing Hungary program. Lát-e lehetőséget, vagy körvonalazódik-e egyéb, e programmal párhuzamosan, hasonló célból létrejött projektekkel való együttműködés?*

– Egyértelműen. A program feltétlenül segít abban, hogy Magyarország kultúrája nagyobb figyelmet kapjon azokban az országokban, ahol egy-egy könyvvásáron jelen vagyunk, s ez a figyelem megsokszorozódik a díszvendégségek esetében. A könyv kultuszát ezeken a megjelenéseken mindig igyekszünk összekötni más kulturális eseményekkel, és kiemelt szerepet kap a design, a mindennapi vizuális kultúra magas színvonalú és tudatos beépítése a megjelenésekbe.

– *A programba bekapcsolódtak-e, bekapcsolódnak-e magyarországi vagy akár határon túli magyar kiadók, illetve szakmai és fordítói műhelyek?*

– Kiemelt célunk, hogy a magyarországi és a határon túli kiadókkal és szakmai műhelyekkel felvegyük a kapcsolatot, és közösen gondolkodjunk a lehetőségekről. Jó kapcsolatokat ápolunk a magyarországi kiadókat, illetve gyerekkiadókat tömörítő érdekképviseleti szervezetekkel, a MKKE-vel és a MGYKE-vel, valamint a Magyar Írószövetséggel is. S ugyanezt tervezzük idén a határon túli kiadókkal.

– *A Publishing Hungary program célja, hogy a jelentős európai, de nem csak az európai, hanem a világ fontos könyves eseményein való megjelenések által kiemelt figyelmet kaphasson a magyar kultúrának és a kulturális diplomáciájának a képviselője. Ennek jegyében 2012-ben 12 könyvfesztiválon és könyvvásáron voltak jelen. A könyvkultúra megismertetése mellett mely társművészetek képviselői kaptak lehetőséget a bemutatkozásra?*

– Elsősorban a díszvendégségek kínálnak lehetőséget a kultúra szélesebb szelétének bemutatására; így Szentpétervárt és Helsinkiben fellépett a Dresch–Lukács szaxofon és cimbalom duó, Szófiában Tóth Viktor szaxofonművész együttese, a Road Six Sax, ugyancsak itt láthatták a nézők a kecskeméti néptáncgyűttes szólistáit, Belgrádban a Juhász-együttes táncházát élvezhették a látogatók, és ugyanitt bemutatkozott a Petőfi Irodalmi Múzeum Örkény-jubileumra tervezett kiállítása, valamint Góbi Rita táncársulata, amely Örkény-egyperceseket mesélt el táncban. Frankfurtban, Bécsben és Szentpétervárt a magyar konyha remekeit is megköstölhették az érdeklődők.

– *Tavaly négy könyvvásáron is kitüntetett meghívottként díszvendég volt Magyarország. Az idén közzétett szakmai programban pedig Moszkvában lesz díszvendég. Mit von ez maga után? Hogyan készülnek erre az eseményre?*

– Moszkvában szeretnénk elérni, hogy jó két évtizedes kihagyás után az orosz olvasók ismét felfigyeljenek a magyar irodalomra. Szeretnénk a fiatalabb generációkkal is megismertetni klasszikusainkat és mindenkivel felfedeztetni kortárs íróinkat. Igyekszünk elősegíteni, hogy a magyar kiadók orosz partnerekre találjanak, valamint szeretnénk a 2013-as moszkvai könyvvásárt a magyar kultúra egészének színes-dinamikus ünnepévé tenni. Most ezen dolgozunk.

TAKÁCS PÉTER

ADY ÁLDOTT ÉS ÁTKOZOTT ÉRMINDSZENTJE (I.)

■ A lírai ihletésben dúskáló Kárpát-medencében is nehéz olyan településre találni, amit tökéletesebb műalkotás idézne az emlékezetünkbe, mint Érmindszentet *Ady Séta bölcsőhelyem körül* című költeménye. A falu bemutatását a távolról érkezők határra csodálkozásával, a *Bence* nevű *domb* megnevezésével indítja a költő. A „szelíd, széles domb s méla lanka” nyugalmat, kellemes derűt, optimista hangulatot sugall. Képzletben hűs szellő incselkedik a látogatókkal a nyári forróságban, miközben elménkbe férkőzik a rejtőzködő múlt Európát formáló történelme: „Tán klastrom állt itt egykoron.” Bővebb magyarázkodás nélkül is sejti az elme, hogy a pogány honfoglalókat Európa értékrendjéhez szoktató bencések lakták a klastromot, akik máig kísértenek imaházuk fehér ködből formálódó tornyának víziójával és a tűnő idő által a múlt árkába süllyesztett harangjuk regéket idéző, lelkiismeretet zaklató hangjával.

A szelíd természet illúziója és a talányokba burkolt évezrednyi múlt együttvalósága pajzánkodik a hazalátogató Adyval és a társul mellé szegődött Lédával. Patakcsörgedezés és múltbeli dicsőség csalogatja a faluhoz közelebb az alkalmi vendégeket: „Ez itt az Ér, a mi folyónk, / Ős dicsőségű Kraszna-árok.” A birtokba vett világ, a dicsőséges honfoglalás. Kicsit nagyzó, kicsit büszke történelem. Az „ős dicsőségű” foglалás előtt itt meghúzódik fölötti győzelem adta az egy másik Ady-költeményben megidézett (a „Töhötöm seregéből elmaradt... jámbor, görögös, kopottas...”) Barla diák birtokába az Ér vizet, a Kraszna cserepes földű medrét és a Szilágyság fűvét. Boldog múltra emlékezve emelkedne a kebel, ívelne a magasba a fehér ló legendája. Az Ér medréhez érve azonban megkeseredik a lélek: „Most száraz, szomorú, repedt.” Csónakot ringató, halnevelő víz helyett boszorkányos átkokkal és holt virágokkal telt meg az Ér medre. Derű, élet és vidámság helyett csak holt virágokat kínálhat asszonyának a költő.

A száraz kórót termő Kraszna-árkon túl egy volt falun, az elsüllyedt, a türk horda

dúlta Kótón keresztül vezet az út az Ady-kúriához. A kézzel tapintható, szemmel látható reáliák után csak az érzelmi azonosulással feldolgozható legendák, szimbólumok, a végzet felé sodró ómenek ülik meg a Mindszentre beérkezők lelkét. Szinte a szemünkbe – vagy még inkább a lelkünkbe – szűr, ahogy Ady körbemutat: „Ez itt falu, az én falum.” Külön nyomatékosítja az összetartozásukat: „Innen jöttem és ide térek...” A tévedés, az elmélázás lehetőségét kizárva néven is nevezi: „Mindszentnek hívják” – de a szentek üdvözülésében kételkedő protestánsként továbbfűzi a gondolatait: „haszttalan, / Mert minden gonosz rajta van...”

Az ezotéria szférájából hirtelen jalkiáltást kipréselő fájdalommal rántja vissza a kalandozni vágyó képzeletet a történelem és a sors kizsigerezte hétköznapiakba: „S itt, jaj, átkos, fojtó az élet.”

A szülőfaluvall, a lelki, szellemi és fizikai bolyongásnak nekilódító, indító és visszaváró fészkével, szomorú sorsú otthonával való azonosulás megvallásával zárja a verset: „Ez itt pedig magam vagyok, / Régi tüzek fekete üszke.” Az azonosulás mélysége és teljessége döbbenetes: ahogy megcsúfolta a történelem a büntelenségre, boldogságra, a megélhető élet szépségeinek, tisztaságának a birtokbavételére és az üdvözülésre vágyó és felszánt falut, ahol anno a fehér csuhás bencések klastromát is befogadták, úgy csúfolta meg, égette üszökké a tisztaságra, az élet teljességének birtoklására vágyó lelkét neki is a sors, a végzet. A nyári kánikulában halálvirágot termő, cserepes földde szikkadt Kraszna-árok és az Ér-meder hasonlatos, inkább talán azonos a „régii tüzek fekete üszkévé” égett költő lelkével. Törvényszerű, hogy e fölött a halálba hervadt táj és kormos üszökké szenesedett lélek fölött „végzet-szél füttyül”. Ennek a képzeletet inspiráló, ezeregy történelmi motívumot, megannyi mitikus és ezotikus jelet a költemény érzelmi világába és gondolatkörébe kapcsoló kettős szimbólumnak a lényege a minden mindegy határára, a pusztulás pe-

remére érkezett, önmagát szépitgetések nélkül megmutató költő. A végzet beteljesülése előtti állapotban kínálja Lédának az átkokkal, gyűlölettel könnyített elfutás, menekülés lehetőségét ebből a mérnöki pontossággal és matematikai szigorúsággal bemért romvilágból vagy az „ujjongva büszke” elköteleződést. Míndszenttel, a magyar sorssal és a költővel való azonosulást.

Ennyi ennek a végzetesen súlyos, sorsszerű és könyörtelen azonosulásnak a „meséje”. Gazdagon burjánzó motívumokkal, fantáziát serkentő szimbólumokkal, racionális utalásokkal, magas hófokon izzó érzelmi hevülettel és az egyetlen otthon fészeknyugalmával vonzza magához a költemény Ady életművéből a rangos versek sorát és magánéletének megannyi mozzanatát. Ha az épületeken, a mezei munka eredményein, a hitet őrző templomokon és a harangok szavát szerteküldő tornyokon, a települést meglakó emberek egyéni és közösségi alkotásain túl van valamiféle különös lelke, kézzel tapinthatatlan mágiája, a spirituális aurába és a transzcendens érzéklettségbe gyökerező sajátja egy településnek, és a történelmet lírai formába öntő versnek, azt Érmindszentet illetően Ady utánozhatatlan tökéletességgel szintetizálta a *Séta bölcsőhelyem körül* című vallomásában.

Kijelölt helyét az életműben olyan versek „magyarázzák,” mint a kivételesen négy szavas címmel üzenő, *Az Értől az Óceánig* vágató költői diadalmenet. Köréje gyülekeznek a felbecsülhetetlen értékű, az igazán máig megfejtelten istenes versek. Érmindszenten születik meg Ady Jézuskája, és itt feszítik keresztre a Krisztusát. Hetyke kamasként itt gyűjt nótára a Megfeszítettel is perlő apjával együtt a Krisztus-kereszt látán, és férfivá érve itt emel kalapot a behavazott Krisztus-kereszt előtt. Elszakíthatatlanul ide láncolja az Édes, a zsörtölődő, az étellel elégedetlen apja s megannyi rokona. A falucska temetője lesz az elmúlás szimbóluma. Bűnbánón felsóhajtv a élettékozló orgiákból, tiszta önmagát, patyolatfehér ártatlanságát és vágyva álmódott gyermekévei karácsonyát csak itt találja meg.

Nemcsak tartalmilag, formailag is tökéletes alkotás a *Séta bölcsőhelyem körül*. Az aranymentés (három aránylik a kettőhöz) mértéke nemcsak a költemény egészért, racionális és mitikus világát, a versszakokon belül a sorok meglevenítette lényegét, hanem a versben megjelenített reáliák és mitikus elemek, szimbólumok uralmát is szigorú szerkezeti egységbe rendezi. Olyan ez a mű, mint az Érmellék, mint a Szilágyság régiója, mint az évezrednyi történelmi cselekvésekből megépült katedrálisban felhangzó zoltár. Feleselnek benne a múlt és az eljöv-

endő idő valós és elképzelt történései az emberi szív vágyaival, elkötelezettségeivel és a józan realitással. A materiális és fogalmi valóságnak ez a ritkán tapasztalható játéka – a ráutaló földrajzi nevekkal – a honfoglalás pogány vadságát és győzelmi örömet váltogatja a bencés rend alfabetikus műveltséget és európai értékrendet meghonosító emelkedettségével. Erre az egymást kizáró, de történelmi szigorral feleselő életderűre romboló erővel törnek rá a türk hordák, átkos pusztítással küldve a történelem mélyrétegeibe a csak nevükben vagy csak a költői képzetben fennmaradt falvakat, klastromokat. Tömörebben és igazabban kevesen tekintettek még át ilyen történelmi távlatot és példátlan azonosulást a történelemmel, mint amit ebben a versében Ady.

Nem az egyetlen alkotása Ady-nak ez a vers szülőfalujáról. Szerkesztői kérésre prózában is emlékezett Míndszentre, novelláiban is megjelenítette, mindig kiemelve a hétköznapok unalmából és tompa egyhangúságából. Hol tagadta, hol visszafogadta, hol dicsérte, hol átkozta, hol menedéknak, búvóhelynek, bajaira, szenvedélyeire írnak, máskor meg átkozott, pocsolyás, sáros, léleknyűző, embercsúfoló vágytetemőnek tekintette. Hasonlatosnak a poétát káromkodásra kényszerítő Hortobágyhoz, az öreg Kunné lakhelyéhez, a magyar Ugarhoz. Szürke unalmat, tompa közönyt azonban sohasem érzett iránta. Átkozta, verte, ostromozta, amikor csak tehetett, vagy a bánat és a magány rákényszerítette. A testét is, a lelkét is, a képzeletét is kilopta belőle. Mint kígyó, vízisikló vagy gyík a bőrét, úgy vedlette le magáról. Máskor meg az élet és a sors számára megőrzött egyetlen menedékebe tért meg hozzá bűnbánó alázattal és a tékozló fiú arcpírulásával.

A sose volt ködtornyú bencés klastrom, a múltba süppedt mélységből felkengő harang, a türk horda dúlta lléd, aminek a nevét – a vers kedvéért – az elmúlással és a pusztulással esztétikusabban összecsengő Kótóra (Nagykoltó néven Míndszenten valóban létező dülönév) cserélte. A Bence, az Ér, a Krasznára mocsarasított Rajhát patak nem az oklevelezés hamisságot is tűrő csalárdágai, hanem a teremtés zseniális szabályai szerint helyezkednek el Érmindszent kánikula szikkasztotta határában.

A falut Ady itt ringó bölcsője, verses és prózai alkotásai emelték a gyorsan fogyó érdeklődők emlékezetébe. Ha életében történik, talán megtiltotta volna, hogy Ady-falvára, majd Ady Endrére kereszteljék, lerombolva mindazt, kifosztva mindabból, amit ő álmódott, s amivel felékesítette Míndszentet.

Maga Mindszent egyébként jelentéktelen falu volt. Fényes Elek 17 mezővárost, falut és pusztát emlegetett geográfiai szótárában e néven, de a mi Érmindszentünkre nem áldozott egy sort sem. Még mostohában bánt vele az elmúlt évtizedekben Kiss Lajos, aki az eddig alkotó nyelvészek tudását összekaparva láthatta, hogy ennek a Mindszentnek 1320-ban már oklevélben írták a nevét Mendzenth alakban. Mégis a Csongrád megyei Szentestől délnyugatra fekvő, oklevélben először 1423-ban szereplő Mindszent etimológiájából utalgot vissza Ady szülőhelyére. Kronológiai érzéketlenségét súlyosbította azzal, hogy a település átkezesztelését 1957 helyett 1959-re datálta.

A pusztulást, a „halálvirágot termő csepepes folyómedret” versbe invitáló Ady jóslata sem háritotta el a rontást Mindszentről. Haldoklik, rohan a megsemmisülés felé ma is. Nincs most időnk az elmúlás jeleit részletezni, de pár másodperc kell jusson arra, hogy odafigyeljünk: Ady életében, az I. világháború végéig 789 (413 magyar, 369 román és hét szláv ajkú) ember lakta. 1992-ben már csak 92 magyart és 83 románt vettek számba a népszámlálók. Akik betekintenek a faluba, látják: azóta sem népesedett meg a költő nevére keresztelt település. Pedig a határa másfél-kétezer lelket is eltartana. Érmindszent határa 1895-ben 3810 katasztrális hold volt, ami a franciák divatos területmértéke szerint 2177 hektár. Ebből 1298 hektár volt a szántó, 563 hektár a szénatermő rét, 277 hektár a legelő, és héthektáryi a kert. Az összeadáskor hiányzó rész folyómeder, út, termelésből kivont terület. Volt akkor a faluban 135 ház. Ezekben lakott 157 család. A 157 családot 116 önálló gazdaság táplálta. Negyvenegy családfő pásztorként, csőszként, kisbíróként, harangozóként, napszámosként, házi mesterséget folytatva vagy béresként, cselédként kereste a kenyerét. Némelyik lakásban hat, többségükben átlagosan öt ember lakott. Az akkori ország átlagnál ez jobb volt. A vegetációt és a domesztikált állatok szükségletét figyelembe véve a rét és legelő mellett a szántóföldi kapás növények szárával, az árpa- és zabszalmával, törekkkel, egyéb, kényszerből táplálékként szolgáló cellulóz és keményítő alapú melléktermékekkel – krumpli, tök, répa stb. – tarthattak a falu gazdái 600–650 szarvasmarhát, lovat. Fele háznépre jutott tehát négy, másik felére öt számosállat. Emellett a tágas határ családunként két-három sertés, juh vagy kecske tartására is lehetőséget biztosított. Jutott minden lakosra 1,65 hektár, korabeli földmértékkal kicsi híján három hold (2,89 kh.) szántóföld.

Amire szükségük volt, bőven megteremtett a határban. Erdő híján csak fában szütködtek. Meg pénzben. Ez utóbbiban annyira, hogy a büszkeségét és magyarságát a honfoglalásig visszaalmodó Ady 1897 áprilisában Csiky Lajos teológiai dékántól kéri, mentesítene a „húsvét előtti próbaszónoklás alól”, mert „fontos ügyei... hazajönni kényszerítették”, és a visszautazás Debrecenbe „mint szegény embert, érzékenyen sújtaná”. Nemcsak diákkorában, egész élete során társa volt a pénzhiány Ady Endrének. Előfordult, hogy pályája csúcán is heteket kellett emiatt Mindszenten töltenie; vagy éppen vasúti szabadjegye megvonása miatt a jeles ünnepek előtt sem tudott hazautazni szüleihez.

Bármiként osztunk, szorzunk, Érmindszent Ady életében – az akkori magyarországi falvak lakóihoz viszonyítva – a megélhetést, mindenekelőtt a táplálkozást illetően nem volt koldusszegény emberek által lakott település. Ilyetén panasz – szülőfaluját illetően – nem is fogalmazódott Ady tollával.

Végtelen volt azonban a szakadék Ady vágyai és a Mindszent nyújtotta lehetőségek között. Nagyváradra kerülése előtt édesanyjának vallotta ezt meg: „Sohase elégített ki az a remény, hogy mint jámbor törvényszéki bíró vagy főszolgabíró békés, nyugodt életet éljek, óh, nekem izgalom, hír, dicsőség kellett, amiket nálam most nem pótol semmi. Szerettem, szeretem most is édesanyámat, szeretem nagyon, és ezért a szeretetért léptem felsőbb, határozott pályára. [...] Én teljesen az irodalomnak szentelem az életemet [...], én akartam, hogy így legyen [...] Édesanyám is – tudom – bele fog törődni. Talán egy pár év, és büszke lesz a fiára [...], én meg azért megörzöm édesanyám iránt örökre gyermeki szeretetemet.”

Ne olvassuk tovább a levelet, az Ady Lőrincné vigasztaló kisebbik fiútól remélt polgári életvitel és a párbajjal járó kaland okozta zavar elhárítására kért pénzsegély képzeletünkben félresiklatná a tékozló fiú Mindszenthez fűződő viszonyát. Anya és fiú egymást féltő szeretete túlélte a debreceni akadémiával való szakítás okozta vihart. Az „Édes” szeretete önmagában is elegendőnek bizonyult, hogy Ady – minden tagadás, idegenkedés, hátat fordítás, minden ráolvasott mucsaiság, minden elvágyódás és szoborra vágyakozás ellenére – élete végéig „rabja maradjon” Mindszentnek. Az első hazatérésről szóló vers (*Haza*) – az édesanyja szeméből fakadó könnyek és a hazafelé vonatkozó tékozló fiú lelki szorongása ellenére – tartalmában is, megformálásában is erőltette kissé. Formailag nem tökéletesebb az *Itthon* sem. Mégis ez a két mécskanócos plislá-

kolás az első kísérlet arra, hogy költői formába szerkessze azt a vibráló ellentétet, ami az érett poéta létének és költészetének elválatatlan lényegévé emeli édesanyját, szeretteit és Érmindszentet.

A szülőfalu, szülőház elviselhető megfontolatlansággal felérő tagadását némileg magyarázza, hogy a cíviszagú parasztpolgárokat dajkáló Debrecen és a kispénzü bankárokat, olykor a hivatalos kamatlábra is pillantást vető uzsorásokat, a provinciális laptulajdonosokat dédelgető Nagyvárad „bolondos, párbajos szenzációhajhászása” helyett a forradalmas Párizs zsi bongása, világvárosi zajgása ígért megváltást az első igazi szerelem bódulatába kábult férfinak. Gondolatban az *El a faluból* félig suta költeménnyel cövekelte ki saját költészete számára a tézis és antitézis hadállásait. Egyelőre anélkül, hogy a Párizs hívása okozta izgalom lázában gondolt volna az antagonizmusból kikovácsolható szintézis lehetőségeire. A tagadni, gyűlölni és meghódítani, megszerezni és imádni való végletek között vergődő elmét és szívet az égtáji, mentalitásbeli jegyek, értékrendbeli metaforák, a szimbólumok és jelképek, az ómenek közötti tévelygés egy időre szembefordította a nyaranta porba és aszályos fulladozásba, ősszel és tavasszal sárba és ködbe, télen pedig hóba és didergésbe süppedt, ingerszegény Érmindszenttel és az anyai könnyezéstől sós ízű csókkal. Az új hajóról még nem a zátonyok elkerülését, a sikeres révbe érés felelősségét vállaló kapitány, csak a váratlanul felbecsülhetetlen értékű zsákmányra szert tett kalóz integet felénk és Mindszent felé.

A szülőfalu fojtogató nyűggé válásának részleteiben dokumentált bizonyítékai vannak Ady hagyatékában. A Varga Ilonához 1899 decemberében, Brüll Bertához és bővülő barátai körének tagjaihoz 1903. október–decemberében írott levelek pontos lenyomatai és kórjelei ennek a gondolati és érzelmi elbizonytalanodásnak, ide-oda ingásnak. „Falun vagyok. Egészen nyárspolgár. Gyógyulok erősen” – szól a költővé válás folyamatának egyik első megnyilatkozása 1899. december 8–9-én Mindszentről, és folytatódik három-négy nap múlva hasonlóan nyugodt hangnemben: „Fogalma sem lehet, édesem, micsoda tucat, falusi életet élek... Vacsorázom, olvasgatok, s 11-kor már

lefekszem [...], néha vendégünk jön, vagy átszánkázom valamelyik szomszéd faluba.” Hihetné az olvasó, hogy már-már megbánta a költőségről álmódó, korábban édesanyjának írt levelét: „Van munkakedvem, sokat írok, és sok egészséges prózai dolgok iránt kezdek fogékonyabbá válni.” Még a télidő sem zavarja: „itt ugyan elég hideg van, de az én érzéseim sokkal nagyobb hideget is kibírnak ám!” December 17–18-án még egy kis cervantesi humor is belefér a tudósításba: „Volt maga már esős időben falun?... Ilyenkor itt nem a szív hullámzik, hanem a sár-tenger. Már kártyázni is úgy tudok menni, hogy lóra ülök. Hátul követ az apródom, a János kocsis személyében, ki szintén lovon cammog utánam... Idilli... paradicsomi életet élek, legfeljebb a kosztümöm különbözik... Így élek én s gyűjtöm az energiát az új munkára. Nagy terveim vannak.” Gazdag zsidó lányval kötendő házassági szándékkal riogatja barátnőjét, de a közelgő karácsony megejtette a lelkét, és december 21–22-én „kinyílik” az igazi Ady: „Csodálatos, az elmúlt tündérvilágba visszavarázsoló karácsonyi hangulat ejtette meg a lelkem, bűvölte el egész valómat. Mikor levelem olvassa, lenn szárnyalnak már az angyalkák, a kis fenyőágak fel vannak gyertyázva, ünnepelni készül a világ...” Ez az érzés és lelkület élete végéig elkísérte a költőt. A Jézuska az ő számára minden évben Érmindszenten született meg (*Karácsony* [Ma tán a béke], *Egy jövendő Karácsony*, *Egy megiratlan naplóból*, *Karácsony* [Harang csendül]).

Ugyanezeket kényszerülünk elmondani a nagypénteki halálról, a mindszenti temetőnek a krisztusi áldozat és a saját halála víziójának verse idézéséről (*Egy régi Kálvin-templomban*, *Közel a temetőhöz*, *A mindszenti temetőben*). Legtiszteletudóbban egy havas Krisztus-kereszt láttán rendült meg. Érett költőként torkán akad a kamasz hetykeség és a férfigóg fakasztotta dal. A behavazott erdőből kitekintő Krisztus-kereszt láttán megemelt kalap költözeti vissza immár sokadik bizonyossággal Érmindszent valóságát és etikáját Ady érzés- és létfilozófiájába: „Húsz éve elmúlt s gondolatban / Ott röpül a szánom az éjben / S amit akkor elmulasztottam, / Megemelem kalapom mélyen. / Ott röpül a szánom az éjben” (*Krisztus-kereszt az erdőn*).

ADORJÁNI PANNA

A MŰVÉSZ BENNEM VAN

Marina Abramović The Artist is Present című kiállítása kapcsán

■ Marina Abramović, akit színházi körökben egyszerűen csak a performansz anyjaként szokás emlegetni, az 1970-es évek óta van a pályán. Azóta a legkülönbébb módokon írta és írja újra azt, amit színházról, perfor-manszról, művészetéről, nőkről gondolunk.

Bár Abramović a saját doménumát illetően tulajdonképpen sztárnak számít, a nagyközönség kevésbé ismeri. Nincs ebben semmi újdonság: az off-Broadway és egyéb off-off kategóriákba sorolható színházak is ugyanígy nem részesülnek a kétes értékű, bár valahol mélyen talán mégis áhított hírnévből. Hát még az olyan „furcsa” műfajok alanyai, mint például a performanszművészet. Sőt talán még azt is gondolhatnánk, hogy az igazán jelentős művészi érték soha nem is tudna olyan nagy tömeget vonzani, mint amelyet például egy popsztár. Vagy fordítva: hogy az, ami olyan sok mindenkit érdekel, nem lehet több, mint átlagon felüli.

Amikor tehát a MoMA¹ úgy dönt, hogy kétemeletnyi teret ad egy performanszművész munkájának, akkor nemcsak azt állítja, hogy a mainstream művészi élménytől némileg leválasztott performansz releváns, hanem azt is, hogy képes nagy tömegeket megmozdítani. A 2010. március 14-étől május 31-ig futó *The Artist is Present*² című kiállítás egyszerre volt retrospektív tárlat, ahol a különféle vizuális anyagok kiállításán túl harminc fiatal művész rekreálta Abramović öt legendás performanszát, de ugyanakkor teret adott egy teljesen új műnek is. Az új performansz lényege: Marina Abramović mozdulatlanul ül egy széken a kiállítás teljes ideje alatt, a látogatóknak pedig alkalmuk nyílik vele szembe ülni és korlátlan ideig a szemébe nézni. A performansz 736 és fél órát tartott. 2012-ben *The Artist is Present* címmel dokumentumfilm készült a kiállításról és az új performanszról.

A dokumentumfilm tanúsítja, hogy milyen átütő erejű volt a performansz. Míg az első nap még csak pár tíz ember álldogált az üres teremben, ahol Marina ült, az utolsó hetekben a látogatók az egész éjszakát a mű-

zeum előtt töltötték, hogy elsőként jussanak be és nézhessék Abramovićot. Biztosan a múzeum PR-ja is közrejátszott abban, hogy a kiállítás ilyen népszerű lett, de a valódi okot talán inkább a performanszművészet főáramba való terelésében kell keresnünk. Abramović a dokumentumfilmben is elmondja, hogy a karrierje során mindig az alternatív vonulatba tartozott, és 63 évesen végre szeretne mainstream lenni. Más szóval: hogy elkezdjük a performanszművészetre szabadon és azzal a természetességgel tekinteni, mint bármilyen más művészetre. Nem pedig úgy, mint valami furcsa szertartásra, aminek keretében flúgosnak kinéző és többnyire meztelenül mutatkozó fiatalok csinálnak értelmetlen dolgokat a saját testükkel. Egy másik interjúban³ Abramović a kiállítás sikeressége kapcsán Lady Gagát is megemlíti. A popsztár ugyanis ellátogatott a kiállításra, aminek hatására egyszer csak rengeteg olyan fiatal is megjelent, akik – Abramović elmondása szerint – „nem járnak múzeumba, és leszarják a performanszművészetet”. A *The Artist is Present* tökéletes befogadó performansznak bizonyul, ahol performer és befogadó valóban találkoznak, a kettőjük között létrejövő kontaktus viszont elég letisztult és egyszerű ahhoz, hogy emészthető legyen a performanszhoz nem szokott látogató számára is.

Úgy tűnhet, hogy ez a performansz valamelyest egyfajta megnyugvást, klasszicizálódást is jelent a művész korábbi alkotásait tekintve, ahol a közönség direkt provokációja evidens volt. Példaként hadd említsem meg Abramović egyik legendás performanszát, ezzel indítja *A performativitás esztétikája* c. könyvét Erika Fischer-Lichte is. A szóban forgó mű az 1975-ös *Lips of Thomas*,⁴ amely során a meztelen Abramovic megeszik egy csupor mézet, megiszik egy üveg bort, a kezével összetör egy borospoharat, borotvapengével ötágú csillagot rajzol a hasára, korbáccsal ütlegeli magát, majd ráfekszik egy jégből kifaragott keresztre, ami felett hó fűti a hasába metszett sebet.

A performansz akkor érne véget, amikor a kereszt elolvad, a Fischer-Lichte által is fel-emlegetett esemény azonban körülbelül fél óra múlva zárult, amikor pár néző leemelte a láthatóan kínok között levő Abramoviót jégről. A *Lips of Thomas* esetében a brutalitás és a nyilvánvaló sokkolás váltja ki azt, hogy a közönség kilépjen a megszokott nézői attitűdből, sőt egyenesen provokálja a voyeurri tekintetet.

Ehhez képest a *The Artist is Present* pontosan minimalizmusában képes megmozgatni a résztvevőket. Itt a lényeg nem a külső cselekvésen és az erőteljes ráhatáson van, hanem inkább a csendben és semmiben megtörténő közösségben. A lelassulás és lát-szólagos semmittevés válik a performansz központi elemévé – két olyan dolog, ami a mindennapi ténykedésünket illetően már-már értelmetlennek bizonyul. A művészet egyik immár klisének tűnő válasza a lassúság a világ felgyorsulása ellen, ami erőteljesen apellál a nézőre, vagyis az ilyen típusú lassú művészet csak akkor működik, ha a befogadó el tudja fogadni, és menni tud az alkotással ebben a ritmusban. Abramovié performansza teljes szabadságot ad a résztvevőknek: ők döntenek el, hogy részt akarnak-e venni, és ha igen, mennyi ideig. Lehet Abramovié-csal ülni és nézni a szemébe, de lehet csak álldogálni is, és nézni azokat, akik egymást nézik. És akinek például egyikre sincs módja, az a MoMA honlapját nézegeti, az interneten böngész, vagy megnézi a dokumentumfilmet. Sőt a kiállítás ideje alatt a honlapon élőben lehetett nézni az eseményt. A részvétel fokát tehát maga a résztvevő állítja be, és ez dönti majd el, hogy mennyire intenzív élményben lesz része.

Abramovié maga az élőségre helyezi a hangsúlyt, erre utal a kiállítás honlapján lévő interjúban is,⁵ ahol kifejti, hogy a régebbi performanszok újrájátszása mások által lehetne az egyik megoldás arra, hogy élő módon fennmaradjanak ezek az alkotások: „Ha újrájátszhatod Bachot, és csinálhatsz belőle techno-Bachot, akkor miért ne lehetne ugyanezt megcsinálni a performanszszal?” Marina Abramovié progresszív hozzáállása a performanszművészethez nemcsak azért felszabadító, mert ezáltal a saját művészi örökségének a kreatív feldolgozását támogatja, hanem azért is, mert lehetséges választ ad a performanszok dokumentálására és éltetésére. Arra viszont a dokumentumfilmben sem reflektál, hogy mit

gondol és hogyan a kiállítás és ennélfogva a performanszművészet médiába való bekapcsolásáról. Vagyis mit jelent a medialitás a műfaj elméletét illetően. Hogyan létezik, létezhette-e a performansz a média terében.

Ugyancsak Erika Fischer-Lichténél olvasható, hogy az eseményszerű performanszok „középpontjában [...] nem az alkotójától és befogadójától független mű (a művészi szubjektum alkotó kreativitásának és a befogadó szubjektum észlelésének és értelmezésének eredménye), hanem a különböző szubjektumok (művészek és hallgatók, illetve nézők) által létrehozott, végrehajtott és befejezett akció áll”.⁶ A média lehetőséget ad az alkotó és az alkotás legkülönfélébb módokon történő szemlélésére, az élmény megsokszorosítására. Az alkotás ebben a környezetben ismét függetlenedik az alkotójától és befogadójától, és önmagában áll, az akció és a közös létrehozás pedig elidegenedik tőle. A maga nemében ugyan ez a felület is élő, és azonnali mozgásokat produkál, és azt sem lehet lekicsinyelni, ahogyan a performansz a webes megosztások, kommentelések és különféle egyéni tartalmak révén folytatódik a világhálón. Példaként hadd említsem meg a *Marina Abramovié Made Me Cry*⁷ vagy a *Marina Abramovié Hotties*⁸ nevű blogos felületeket. Míg az előbbi a síró résztvevőket, az utóbbi a jóképűeket szedi egy csokorba. Tekinthetnénk az ilyen típusú szétszóródást és sokszorozódást trivialisálódásnak is, de talán inkább a főáramba való betörésnek. Ennek pedig egyedül módja a kortárs közegbe való beilleszkedés.

Vagyis amikor Abramovié kamerákat enged a felkészülésbe, a személyes életébe és a performansz létrejöttébe, akkor tudomásul veszi a média jelenlétét a mindennapokban. És ezáltal megengedi, hogy a saját művészetét meghihessen más művészeti doméniumok (dokumentumfilm, fotóművészet), és ezek hatására új alkotások jönnék létre. Nem tesz mást, mint alkotásra inspirál. A MoMA-beli kiállítás sikere mutatja, hogy maga az élő művészet, a performansz nem tűnik el ebben a folyamatban, de rizikót vállal. Ahogyan a performer kockáztat azzal, hogy elérhetővé teszi magát a művészi esemény idejére, úgy Abramovié művészetét is felvállalja azt, hogy szabadon alakítsák, sokszorosítsák és magukévá tegyék a befogadók, és ezáltal akár el is pusztítsák.

■ JEGYZETEK

1. Museum of Modern Art (<http://www.moma.org/>, a letöltés ideje: 2013. január 25.)
2. A művész jelen van. (<http://www.moma.org/interactives/exhibitions/2010/marinaabramovic/>, a letöltés ideje: 2013. január 25.)
3. L. <http://the-talks.com/interviews/marina-abramovic/>, a letöltés ideje: 2013. január 25.

4. Tamás ajka.
5. Documenting Performance. (http://www.moma.org/interactives/exhibitions/2010/marinaabramovic/marina_document.html, a letöltés ideje: 2013. január 25.)
6. Erika Fischer-Lichte: *A performativitás esztétikája*. (Ford. Kiss Gabriella) Balassi, Bp., 2009. 24–25.
7. Marina Abramović megríkatott. (<http://marinaabramovicmademecry.tumblr.com/>, a letöltés ideje: 2013. január 25.)
8. Marina Abramović szexik. (<http://marinaabramovichotties.tumblr.com/>, a letöltés ideje: 2013. január 25.)

A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK FRANCIA FORDÍTÁSÁRÓL

Kelemen Mikes: *Lettres de Turquie*

■ A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukását követően a fejedelem csekély udvartartásával először Lengyelországba távozott, majd rövid ideig Angliában, illetve Franciaországban élt, ezt követően, 1717-től pedig Törökországban, ahol ő maga és udvari embereinek nagy része halálukig tartózkodtak. Utóbbiak egyike Mikes Kelemen, aki a törökországi száműzetés idején írta emlékiratait 207 levél formájában, amelyeket egy fiktív személynek, a konstantinápolyi P. E. grófnőnek címzett. A levelek a száműzetésben élő fejedelmi udvar életéről mesélnek, kommentálják a törökországi és európai eseményeket, de sokat megtudhatunk belőlük szerzőjük világnézetéről, és számos anekdotát is olvashatunk. A Mikes halála után megtalált és először 1794-ben kiadott *Törökországi levelek* kiemelkedő irodalmi és történelmi értékű alkotás, a 18. század egyik legremekesebb magyar prózai műve.

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete Tüskés Gáborral, a 18. századi osztály vezetőjével az élen számos eseménnyel ünnepelte a 2011-es évet, Mikes halálának 250. évfordulóját, ami egybeesett a Rákóczi-féle szabadságharc befejezése 300. évfordulójával is. Októberben háromnapos nemzetközi konferenciát szerveztek, valamint kiadták – többek között – a *Levelek* itt tárgyalt fordítását, amely az első teljes francia kiadás.

Mi sem lehetne alkalmasabb arra, hogy az új olvasót bevezesse a *Levelek* világába, mint Szerb Antal magyar irodalomtörténetének vonatkozó része, amely a kötet bevezetőjét képezi. A magyar irodalomtudomány

egyik legjelentősebb és legszeniálisabb képviselője itt szabad folyást enged a franciák iránti rajongásának: „...*En sa qualité d'humble membre de la cour du prince exilé, Mikes est assis là, dans l'antichambre des grands seigneurs français, il bénéficie de l'enseignement de maîtres français, va au théâtre, assiste à des solennités, flâne l'âme ouverte, comme tant de Hongrois après lui, dans les rues de Paris...*” („Mikes mint a száműzött fejedelem udvartartásának szerény tagja, ott ül francia nagyurak előszobájában, francia nevelők oktatásában részesül, színházba jár, ünnepélyeket lát, Párizs utcáin nyílt lélekkel barangol, mint utána annyi más magyar...”)

Ahogy *Nyaralás a könyvtárban* című esszéjéből is kitérünk, Szerb mélyen átérezhette ezeket az utolsó szavakat. Mikes inkább „gris” figura volt – nem *éminence* –, az udvar francia látogatói különösebben észre sem vették (ahogy Mikes sem őket), és semmi jelét nem adta tehetségének, amíg csak ő is ki nem emelkedett párizsi Bakonyából.

Bérenger professzor előszava igen részletes áttekintést ad a Rákóczi-szabadságharc történelmi és politikai hátteréről. Tárgyalja a magyarországi és az erdélyi helyzetet, a szabadságharcot, beszámol a lengyelországi eseményekről, a Török Birodalomról, a Bourbonok Spanyolországáról, az 1716–1718 között zajló osztrák–török háborúról, az osztrák örökösödési háborúról és az 1756 után átrendeződött hatalmi helyzetről. Közben tömören összefoglalja a *Levelek* megírása előtt, közben és után zajló eseményeket, Bérenger egyben rendkívül alaposan

Fordította és jegyzetekkel ellátta Kaló Krisztina és Thierry Fouilleul. A bevezetőt Szerb Antal, az előszót Jean Bérenger írta, a történelmi jegyzetek Tóth Ferenc munkája. Szerkesztő Tüskés Gábor. Bibliothèque d'Études de l'Europe Centrale, 7. Honoré Champion, Paris, 2011. A fordítás a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, a Magyar Könyv Alapítvány és az egrí Eszterházy Károly Főiskola támogatásával készült. A kiadás előkészítésében közreműködött a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete.

áttekinti Közép-Európa történelmét a késő középkortól a kora újkorig, amivel a *multum in parvo* klasszikus példáját adja.

Ami a szöveg fordítóit illeti: Kaló Krisztina az egri Eszterházy Károly Főiskola Francia Nyelv és Irodalom Tanszékének docense, Thierry Fouilleul pedig tanított a Veszprémi Egyetemen, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a budapesti Lycée Français-ben, valamint jelentős a fordítói és szerkesztői munkássága.

Mikes szövegének fordítását a fordítók jegyzetei követik, amelyekben néhány, a munkájuk során felmerült és általuk fontosnak tartott gyakorlati kérdést tárgyalnak. Ezek némelyike konkrét részletekkel foglalkozik, pl. a metrikus rendszer elterjedése előtti mértékekkel, amelyek hozzátétőleges francia megfelelőikkel rendelkeznek (pl. *toise* vagy *lieue*), illetve olyan magyar szavakkal, amelyeknek az eltelt évszázadok során megváltozott a jelentése, s ez félreértésekre adhat alkalmat (*ház, szállít*), vagy amelyek már nem használatosak (*poltura, kéd, ihon*). A problémák másik része abból adódik, hogy Mikes olyan dialektust használt, amelynek megértése a mai magyar olvasó számára is nehézséget jelent. Mikes gyakran hangsúlyozza, hogy ő nem csupán erdélyi, hanem székely, s a nyelvezetét – noha művelt emberről van szó – gyakran színesítik székely fordulatok. További probléma – s erről már sok vita folyt –, hogy mi a leghelyesebb fordítása a *néne* szónak, amellyel Mikes a levelei fiktív címzettjét szólította meg. Az itt tárgyalt kötet fordítói a *cousine* szót választották, ami kedveskedésként jobb választás, mint a *tante*; angolul ennek épp az ellenkezője az igaz. A fordítói jegyzeteket térkép követi, amely nemcsak a *Levelekben* említett helyeket, de azokat is tartalmazza, ahol Mikes élete során megfordult. A térképen sajnos nincs feltüntetve az angliai Hull városa, bár igaz, hogy mivel a pestis sújtotta Gdańskból érkezett oda, az elrendelt karantén miatt nem szállhatott partra, és ott-tartózkodása alatt mindvégig a Humber-torkolatban veszteglő hajója fedélzetén maradt, így ezt mulasztásnak nevezni talán túlzás. A térkép után egy kronológiai áttekintés következik, amely a politika, a társadalom, az irodalom, a tudomány és a művészet eseményeit sorolja fel 1664 és 1794 között, végül alapos bibliográfia, török szószedet (a könyv lektorának figyelmét elkerülte, hogy a francia Jacques de Boissiméne itt kétszer is szerepel: egyszer mint aki a Porta szolgálatában állt, másodszor mint VIII. Henrik angol király második felesége és I. Erzsébet anyja, aki valójában szegény Boleyn Anna volt!) és a műben szereplő földrajzi nevek és személynevek jegyzéke.

A könyv nagy részét maga a fordítás képezi. Kiváló munkáról van szó. A fordítók a jegyzetekben beszámolnak arról, hogy – amint ez régi szövegek esetében mindig felmerül – dönteniük kellett, az eredeti szöveg keletkezésének időpontjában használatos francia nyelven reprodukálják a szöveget, illetve létrehozzanak egy kitalált, „régies” nyelvet, vagy inkább modern francia nyelvre ültessék át a munkát. Miután az első változattal, amelyben az előbbi megoldást választották, nem voltak megelégedve, inkább a második irányba mozdultak el, és modernizálták az első változatot. A feladatot még tovább bonyolította a dialektus problémája, hiszen a francia nyelvben a székely magyar nyelvnek nincs megfelelője, ha pedig egy bizonyos modern dialektust alkalmazna, az legalábbis félrevezető lett volna. Végül azt a megoldást választották, hogy az eredeti szöveg dialektusára időnként szokatlan szóválasztással utalnak, a szöveg archaizmusa pedig a választékos szóhasználat és a régimódi szintaxis jól megfontolt használatában tükröződik. Az eredmény tartalom és stílus tökéletes egyensúlya – igazán élvezetes olvasmány.

Sohasem hálás feladat válogatni a *Levelekből*, de talán egy-két bekezdést mégiscsak idéznék. Az 56. *levélben* Mikes arról ír, mennyire hiányzik neki a hazai koszt: „...peu de femmes et d'hommes sont capables d'écrire d'aussi belles lettres que vous. Elles charment l'esprit comme un beau plat appétissant la bouche. Je voulais évoquer le chou, mais je n'ose pas de peur que vous disiez que je compare votre lettre à un chou... Eh bien, je le dirai quand même: une lettre bien écrite charme l'esprit comme les yeux le chou à l'aneth couvert de crème fraîche, qui de loin semble être un monticule d'argent au-dessous duquel, une fois cette molle couverture argentée retirée, on découvre une herbe précieuse.” („...kevés asszony és férfiú tud olyan szép leveleket írni, mint kéd, amelyek úgy tetszenek az elmenek, valamint a szép és jóízű éték a szájnak. A káposztát akarom mondani, de nem merém, nehogy azt mondja kéd, hogy a káposztához hasonlítom a kéd levelit... Csak azért is azt mondom, hogy a szépen írt levél az elmenek úgy tetszik, valamint a szemnek a kapros és téjfellel béborított káposzta, amely távulról úgy tetszik, mint egy kis ezüstből való hegyecske, amelyről ha leveleszik azt a lágy ezüst fedelet, alatta drága fűet lehet találni.”) A fejedelem haláláról, amely a *Levelek* legjelentősebb eseménye, az 1735. április 8-án keltezett 112. *levélben* ír Mikes: “Ce que nous redoutions, nous y voici. Dieu nous a rendus orphelins, aujourd'hui il nous a enlevé notre tendre seigneur et père, ce

matin après trois heures. Comme aujourd'hui nous sommes vendredi saint, il nous faut pleurer la mort de nos pères au Ciel et sur la terre. Dieu a différé la mort de notre seigneur à aujourd'hui afin de sanctifier son sacrifice par le mérite de Celui qui est mort pour nous. À voir la vie qu'il a vécue et la mort qu'il a eue, je crois qu'on lui a dit: 'Aujourd'hui tu seras avec moi dans le Paradis.' („Amitől tartottunk, abban már benne vagyunk, és kivéve ma közüllünk a mi édes urunkot és atyánkot, három óra után reggel. Ma nagypéntek lévén, mind a mennyei, mind a földi atyáinknak halálokat kell siratni. Az Isten mára halasztotta halálát urunknak azért, hogy megszentelje halálának áldozatját annak érdemével, aki ma megholt értettünk. Amicsoda életet élt, és amicsoda halála volt, hiszem, hogy megmondották nékie: ma velem lesz a paradicsomban.”)

A fordítók lábjegyzeteiből számos érdekes dolgot tudhatunk meg. Fény derül néhány, Mikes által használt homályos, népies kifejezés értelmére, és magyarázatot kapunk számos, a Bibliára, illetve népdalokra vagy történelmi személyekre és eseményekre tett utalásra – mindez a fordítók alapos kutatásairól tanúskodik. Tóth Ferenc is értékes történelmi jegyzetekkel látta el a szöveget, egy megállapítása azonban pontosításra szorul: a 78. oldalon azt írja, hogy Forgách Simon a kuruc hadsereg főparancsnoka volt, azonban Rákóczi emlékiratai szerint

Forgáchot 1706 novemberének végén vagy decemberének elején a fejedelem parancsmegszegés vádjával letartóztatta, és Forgách onnantól a háború végéig börtönben ült, előbb Szepes várában – ahol egy sikertelen szökési kísérlet következtében örökre megsántult –, majd Munkács várában tartották „tisztességes fogságban”, vagyis házi őrizetben. Ezenkívül egyetlen kritikai megjegyzésem van, amely a török szavak átírására vonatkozik. Hosszú száműzetése alatt Mikes szinte semmit nem tanult meg törökül, így az általa használt török szavak helyesírása sok kívánnivalót hagy maga után. A fordítók azt a magyarázatot fűzik a török szavak átírásához, hogy *une orthographe unifiée-t* használtak, amely se a francia, se a magyar, se a modern török helyesírással nem egyezik, pedig tanácsosabb lett volna a modern török helyesírást követni mind a szövegben, mind a török szöszedetben, kiejtési útmutatóval, a szövegben pedig kurzívval jelölni (a görög szavakkal együtt).

Az efféle apró szépséghibák azonban semmit sem vonnak le az egész munka kiválóságából. A *Törökországi levelek* csodálatos mű, megérdemelné, hogy szélesebb körben is nagyobb ismertségre tegyen szert. Megjelent már németül, olaszul, angolul, törökül, lengyelül, románul, eszperantóul, sőt mongolul is, és biztos vagyok benne, hogy az új francia változat értő francia nyelvű olvasóközönségre és megérdemelt sikerre talál majd.

Bernard Adams

AZ ÉRTELMISSÉG ESETE A CSAPDÁKKAL

Lucian Boia: *Capcanele istoriei – Elita intelectuală românească între 1930 și 1950*

■ Egyre jobban féltett egyéniségünket védeve lesz a magány a jussunk. Egyfelől ráébredünk a „nincs új a Nap alatt” közhely alapjául szolgáló igazságra, másfelől pedig a közvetlen környezetünkben egyre több, tőlünk felfoghatatlanul idegen elemmel találkozunk. Ekkor csakis úgy vigasztalhatjuk magunkat, ha elsajátítjuk a finoman árnyalt gondolkodás képességét, vagyis meglátjuk a hasonlóságot a látszólag ellentétes és a különbséget az egyformának tűnő dolgok között – ezt a következtetést ma is logikusnak tartjuk, de ez a logika a 19. és 20. század fordulójának európai szellemtörténetében gyö-

kerezik. Az ennek eredményeképpen fokozatosan kialakuló, végletekig felaprózódott, úgynevezett atomizált társadalomban észlelhető például a törekvés annak feltárására, hogy a mindenkori vádlottak emberileg megérthetőek. Az egyén, mivel maga is csak megértésre vágyik, ragaszkodik ehhez a magyarázathoz akkor is, ha a végtelen igazságosság igényével erőit messze meghaladó terhet vesz a vállára; akkor is, ha ilyen módon ugyanabban találja meg a vigaszt, ami a szenvedéseit okozza – az atomizációban –, így láncolva hozzá magát még erősebben a szenvedésekhez. Az árnyalt gondolkodás

képességének elsajátítása bizonyára nagy-szerű kihívás! Az emberiség elfogadta – tehetett volna másképp? –, s kijelölve az új célt rálépett egy gyilkosokkal és öngyilkosokkal szegélyezett útra, ahhoz, hogy egy idő után azt sejtse: nincsenek is végleges célok, minden vigasz korlátolt önámítás. Így aztán mára visszaesett a teljesen új hajszolásába – „teljesen új” módon! Segíthet-e rajtunk, ha egy korábbi, eszközeiben, anyagi körülményeiben erősen eltérő, de emberi, szellemi, lelki problémáiban csaknem ugyanolyan korban napjaink analógiáját látjuk? Csak a láncainkat erősítjük, amikor újfent finom hasonlóságokat és különbségeket akarunk keresni e két kor között? Lehet az árnyalt gondolkodás is, annak ellenére, hogy már igazság nélkül kíván igazságos lenni, csak egy vigasz a sok közül, egy eszményien mindent megmagyarázó eszme, ami a követőt megváltja, az áldozatait pedig nem számolja? Ha azonban nem hozzá folyamodunk, elkerülhetjük-e a biztos erőszakkal járó szélsőségeket?

Lucian Boia haladó szellemű történész-ként ismert, mítoszromboló törekvéseiért a magyarság körében a legnépszerűbb román történésznek mondható. Az alábbiakban recenzált könyve 2011 novemberében jelent meg, és a következő év közepére már a második kiadást érte – egyelőre csak román nyelven. A kötet címe magyarul így hangzana: *A történelem csapdái – A román értelmiségi elit 1930 és 1950 között*. A szerző a bevezetőben akadályversenynek nevezi a megjelölt korszakot, s mint ilyen a lehető legjobb történelmi környezetnek tartja a magatartások tanulmányozására – ez jól összecseng a lélektan iránti egyre fokozódó általános érdeklődéssel. Akadályverseny, mert az ország tíz év alatt (1937 végétől 1947 végéig) hat politikai fordulatot, tehát hét különböző rendszert ért meg, s ezek néha közvetlenül egymás után egyik végletből a másikba csaptak. Valóban érdekes kérdés, hogy a művelt ember korábbi eszményei, erkölcsi tartása mellett hogy lehetett volna túlélni ezt a csapongó kort, hiszen ha valaki be is illeszkedik az egyik rendszerbe, rá egy évre a másik végzi ki, ha nem hódol be neki. Tegyük fel, hogy a túlélést mindennél fontosabbnak tartva (ezt is meg lehet ideologizálni!) egymás után megtalálja a helyét az összesben, tegyük fel, hogy túl is teszi magát az ezzel kapcsolatos erkölcsi aggályain. Na de mit gondoljunk róla ma, a történelem távlatából nézve, miközben – ráadásul – éppen próbálunk tisztába jönni a történettudomány helyével, értelmével és hatáskörével?

A téma további kérdést enged felvetni: ki sorolható az értelmiségiek csoportjába, és

főleg kikből áll az értelmiségi elit? Ezt ma se igazán tudjuk. Akinek papírja van róla, vagyis diplomás? Aki ír? Vagy inkább, aki olvas? Vagy még inkább: aki előbb olvas, aztán ír? Értsük ezt úgy, hogy aki talál olyan közeget, ahol helyet kaphat az ő véleménye is? Vagyis az, aki előbb talál valamilyen erőt, ami támogatja, ha felemelné a szavát? Ne menjünk bele ilyen részletekbe, még a végén magunkat is kellemetlen helyzetbe hozzuk! Lucian Boia könyvében több helyen is, közvetlen vagy közvetett módon kifejezi erre vonatkozó álláspontját: értelmiségi az, aki gondolatokkal dolgozik.¹ A bevezetőben megjegyzi, hogy a mindenkori hierarchiák csúcán állók nem feltétlenül a tökéletesség letéteményesei, aktuális elismertségük még nem az érdem garanciája.² Végső soron azonban kénytelen bizonyos kereteket megjelölni, vizsgálódása alanyait tehát az egyetemi oktatókban, a Román Akadémia rendes tagjaiban, az elismert írókban, valamint a közvéleményt befolyásoló újságírókban és publicistákban határozva meg.

Nyomban a bevezető után egy 120 nevet felsorakoztató lista következik – az adott időszak legmeghatározóbb román értelmiségi neveinek tartja ezeket a szerző. Mindegyikük neve mellett a születési és az elhalálzási dátumot tünteti fel, valamint a foglalkozási körüket, esetenként tudományos intézményekben betöltött pozícióikat. A világnézetükre, életútjukra itt nem tér ki.

A fejezetek száma nem egyezik a bevezetőben felsorolt politikai rendszerek számával, lévén előbbiekből nyolc, utóbbiakból – mint már említettük – hét. A királyi diktatúra bevezetése előtti viszonylag demokratikus renddel az első három fejezet foglalkozik. Ennek a szükségességét beláthatjuk, mert egyenként olyan témákat tárgyalnak, amelyeket nem lehetett összemenni. Az első fejezet a húszas és harmincas évek fordulójának értelmiségi rétegében felmerülő generációs különbségekről szól. Azok a fiatalok, akik ezekben az években indultak el az értelmiségi pályán, a világnézetek feletti nemzedéki szolidaritástól, az „öregék” elleni összefogástól, a teljesen új teremtésének vágyától jutottak el a későbbiekben a gyűlölettel egymásnak feszülő szélsőséges ideológiákig. Rájuk azért kell már ebben a szakaszban egy pillantást vetni, mert egyébként teljesen érthetetlen volna, hogyan találtak a legellentétebb ideológiák között átjárást, vagy miért pusztították egymást azok, akiknek a céljai lényegében megegyeztek. Persze – mint ahogy Boia is megjegyzi – nemzedékek közötti pontos határt nem lehet a születési évek szerint húzni. Voltak ifjabbak, akik éppolyan szemte-

lennek látták a huszonévesek önhietségét, mint a megkövült tekintélyek, és voltak olyanok, akik éveik száma szerint kilógtak a lázadók sorából. A második fejezet a *Naționaliști și democrați, evrei și antisemiți* (Nacionalisták és demokráták, zsidók és antiszemíták) címet viseli, és a korra jellemző identitásprobléma okozta konfliktusokat, illetve azok legfontosabb kibontakozási helyét, a sajtót mutatja be, valamint a művészetekkel kapcsolatos dilemmákat: a hagyományos út sokak számára elmaradottnak számított, a haladást viszont túlnyomóan az idegenkedéssel nézett zsidók hirdették. A hozzájuk való viszonyulás kapcsán Boia érdekes elgondolására hívnám fel az olvasók figyelmét, miszerint Eugen Lovinescu rasszista lett volna. Itt ugyanazzal a jelenséggel találkozunk, mint az „értelmiségi” fogalmának esetében. Megpróbál körülrajzolni, talán újra is értelmezi egy megszokottá vált, sőt elhasznált, visszaélésekkel megterhelt fogalmat – az eredmény helyességét nem tisztem megítélni.³ A harmadik fejezet a tudományos intézményeket szinte kizárólagosan uraló konzervatív, illetve az elismertetésért küzdő liberális értelmiségi elit közötti ellentétéről szól.

A huszadik század tehát nagy áldozatok árán tanította az árnyalt gondolkodásra az emberiséget. A további fejezetekben ismertetett politikai rendszerekben a váltakozó domináns, illetve elnyomott irányzatok képviselőinek magatartása, akár sziklát, akár szelkakat idézett, e felületes hasonlatok mögé tekintve, elsősorban emberi volt. Néha maguk az eszmék kínáltak átjárást közel álló szociális programjukkal, humánus felfogásukkal és a teljesen új teremtésének vágyával. Most akkor hasonlóak voltak vagy ellentétesek? Szembekerültek, mert az egyik ott volt humánus, ahol a másik radikálisan újat akart bármi áron, és fordítva. A további fejezetekben II. Károly király és az általa 1938 februárjában életbe léptetett diktatúra, a legionáriusok uralma, az Antonescu-diktatúra, az átmenetet képező rövid és viszonylagos demokrácia (1944 augusztusától 1945 februárjáig), Petru Groza kormányzása és az 1947. december 30-án kihirdetett Román Népköztársaság szellemi irányzatai s ezek képviselői kerülnek bemutatásra: az alkalmazkodás és az ellenállás egyéni példái mellett a hatalom befolyásáról, a befolyásolás közvetett és közvetlen eszközeiről kapatunk képet.

Megtehetjük, hogy ha egy szakmunka nem elégtí ki az elvárásainkat, visszafogjuk az igényeinket, és szűkebb témában ugyan, de jónak nyilvánítjuk a művet. Így állnánk hozzá, ha lezárt folyamatokban, megvála-

szolt kérdésekben, befejezett képekben gondolkodnánk. Ezt a mai tudományos élet azonban nem engedi meg, épp ellenkezőleg: azt a munkát nyilvánítja jónak, amely a válaszaival új távlatokat nyit újabb kérdések megválaszolásához. A könyv címe nem ígér többet, mint amennyit ad: a román értelmiségiékről szól 1930 és 1950 között. Egy pillanatra megálltam elgondolkodni azon, hogy a rokon témájú magyar szakmunkák számára megkerülhetetlenek a legjelentősebb kortárs román személyiségek nevei, ebben a kötetben pedig egy magyar név se található. Ez egy gyors és felületes, amolyan „elsőre beugró” gondolat volt részemről, nézzünk egy kicsit mélyebbre! Az ismertett mű nem egyszerűen történeti szakmunka. Az események és cselekedetek mögött igyekszik feltárni a belső motivációt, belemagyarázás nélkül, dokumentumok, naplók és emlékiratok (Petru Comarnescu, Mircea Eliade, Eugen Ionescu, Nicolae Iorga, Eugen Lovinescu, Mihail Sebastian, hogy csak néhány példát említsek), levelezések vagy másféle formában fennmaradt személyes vallomások alapján mutatva rá olyan tényezőkre – fenyegetettségre, magányra, az összekuszálódó eszmék közötti útkeresésre –, amelyek elkerülhetetlenül befolyásolják az ember döntéseit, még a többé-kevésbé szabadnak mondott szellemekét is. Lucian Boia e kötetét tehát történeti-lélektani tanulmánynak nevezhetnénk. Úgy láttam, hogy a névmutatóban szereplő neveket két csoportra oszthatjuk: azokra, akiknek a magatartása a vizsgálat tárgyát képezi, és azokra, akik valamilyen mértékben hatottak a vizsgálat alanyaira, akár egyénekre, akár csoportjaira vagy épp egész mozgalmakra. Az első csoportba sorolódik a műben szereplő személyiségek többsége: a román értelmiség tagjai; az utóbbiba pedig olyan nevek, mint Balzac, Bergson, Einstein, Freud, Goethe, Gorkij, Hobbes, Lenin, Thomas Mann, Marx, Tolsztoj, Wagner és még sokan, nagyon különböző ideálok megtetesítői, s még csak nem is mind kortársak. Utóbbiak mellett a névmutatóban átlagosan egy-két oldal-szám szerepel – ha ezeknél felütjük a könyvet, láthatjuk, hogy a nagy nevek többnyire, különösebb egyéni súly nélkül, egy-egy felsorolásban kapnak helyet. Ezt az eloszlást figyelembe véve, letettem arról, hogy a kritika hangját üsse meg a magyar vagy más „együtt élő nemzetiségek” képviselőit hiánnyolva. Ehelyett inkább új segédeszköznek tekintem a könyvet egyes témák átfogóbb kutatásához, mint például a múlt század elejének sajátos nemzedéki különbségei (akár nemzetközi szinten) vagy az egymás utáni politikai rendszerek uralóinak és el-

nyomottainak magatartása, de nemcsak ezmei, hanem nemzetiségi szempontból is.

A forrásokkal kapcsolatban érdemes tudni, hogy a felhasznált publikálatlan dokumentumok a Román Országos Levéltár Központi Történeti Levéltárában (Arhivele Naționale ale României. Direcția Arhivele Naționale Istorice Centrale, ANR-ANIC), valamint a Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltárában (Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, ACNSAS) lelhetőek fel. A láb-

jegyzetből látható, hogy a könyv széles körű kutatás eredménye, a korabeli publicisztikát, a már említett személyes feljegyzéseket és levelezéseket ugyanúgy felhasználja, mint számos történeti szakmunkát – hogy milyen arányban, az azonban nem derül ki, és általában a felhasznált könyvszeretet nincs mód áttekinteni, mert hiányzik a bibliográfia, ez pedig egy igényes szakmunkánál megengedhetetlen.

Izsák Anikó-Borbála

■ JEGYZETEK

1. Sadoveanu jellemzésébe építi be ezt a meghatározást. Az eredeti szöveg így hangzik: „*Mare scriitor, se înțelege, dar deloc intelectual, înțelegând prin intelectual un om al cărui material de lucru îl constituie ideile.*” (Nagy író, értelemszerűen, de semmi esetre se értelmiségi, értelmiségin olyan embert értvén, aki számára az anyagot, amivel dolgozik, a gondolatok képezik. – A recenziens fordítása.) 76–77. Ezzel szemben Camil Petrescuról így ír: „*Este un intelectual, chiar excesiv de intelectual. Construiește edificii de idei.*” (Értelmiségi, sőt túlságosan is értelmiségi. Eszmeváratokat épít. – A recenziens fordítása.) 74.

2. „*Trasarea contururilor elitei intelectuale comportă o oarecare aproximație: măcar pentru faptul că ierarhiile existente la un moment dat nu sunt în mod necesar și garanții de excelență.*” (Az értelmiségi elit határai csupán megközelítőlegesen rajzolhatók körül: már csak azért is, mert az adott pillanatban fennálló hierarchia nem szükségszerűen biztosítéka a kiválóságnak is. – A recenziens fordítása.) 8.

3. „*Lovinescu este fundamental rasist, în sens strict intelectual, nu ideologic, politic, sau xenofob. Consideră pur și simplu că grupurile umane se disting prin trăsături »rasiale«.*” (Lovinescu alapvetően rasszista, de szigorúan intellektuális, nem ideológiai, politikai vagy xenofob értelemben véve. Egészen egyszerűen úgy véli, hogy az emberi csoportok „faji” sajátosságok alapján megkülönböztethetők. – A recenziens fordítása.) 55.

HETVEN MONDAT

Tíz mondat

a katasztrófafilmek túlélőiről

■ Az jó, ha egy írónak vannak mániái. Váradi Nagy Pál mániái írásműveiből kikövetkeztethetően az alábbiak: sínek; elhagyott, leromlóban levő területek, tárgyak, épületek; gyermekek felnőtt szerepben, felnőtt hanggal; a nyers hatalomgyakorlás; mutánsok, torz testű lények.

Mintha a történelem után volnánk, és mégis a történelem által otthagytott rozsdás, befedett, elkorhadt tárgyak foglalkoztatnának leginkább.

Ha a történelem után vagyunk, akkor nem fontos, hogy legyen az elbeszélte történeteinknek vége: valahol a közepüknél kezdődünk el, és ott is maradunk. Ennek térbeli kivételését leginkább *a betonút vége* című szövegénél tapasztalhatjuk meg: „Talán ő is megérezte, amit én tudok, hogy néhány betonlappal előrébb ott van a világ határa.” Egy másik szövegben pedig, a kötet utolsó darabjában egy olyan hegyet kell elképzelnünk, amelyiknek „nincs másik oldala”.

Kisebb és nagyobb apokalipszisek, katasztrófafilmek túlélőinek hangját halljuk

legtöbbször a történetekben, és mint minden jó túlélő-elbeszélés esetében, a pátosz és az eredmény helyett a technika és a részletek válnak fontossá. A túlélő azért túlélőtípus, mert eligazodik a részletek között. Néha szenvtelen, néha ironikus, de beismeri, hogy a Másik ereje nagyobb, mint az övé, a neki leosztott szerep így leginkább a vírusé vagy a rejtőzködő, többiek számára kiszámíthatatlan viselkedésű lényeké.

A mindenkori birodalmak a közelben vannak, de egy dolog biztos: Váradi Nagy Pál szereplőit nem fogják felkészületlenül érni.

(Váradi Nagy Pál: *Urbia. JAK – Prae.hu – Korunk, Budapest–Köszvár, 2012.*)

Tíz mondat

a káosz mintázatairól

■ Hogy nézne ki a történet, ha Gerald Durrell *Családom és egyéb állatfajták* című könyvét a Mama mesélné el? Kiindulópontként ez megbízható fogódzó, de persze azt is hozzá kellene tenni, hogy a Durrell család időutazása ezúttal nem Korfura, hanem Köszvárra és más erdélyi helyszínekre vezetne.

Fóris Ferenczi Rita könyvében ott kavarog a káosz, de megvan benne az a néhány biztos (gravitációs) középpont, amelyik állandóságot biztosít, és ezek sohasem engedik totálissá válni a zűrzavart. Az egyik biztos pont a konyhaasztal, amelyik a könyv megírásának és fő történéseinek közös színtere, innen lehet rálátni a konyhai pepecseleésekre, kézműves és képzőművészeti kísérletekre és mindenféle együttélési fortélyokra, akár állatokról, akár felnőttekről és felnövekvő gyerekekről van szó.

Ebben a családban – ahogy Durrelléknél is – mindenkinek megvannak a maga elviseleendő szokásai és együtt létezését nehezítő karaktervonásai, de a könyv épp ezeknek a problémás helyzeteknek a nagyvonalú kezeléséről szól, a kulcsszó: humorérzék.

Nem egészen köznapi család, de mégis köznapi történetek: a szerző vállal egyfajta Való Világ-szituációt, de a nyelv és a történetrétegek összetettsége kidob bennünket a passzív néző kényelmes foteléből, és egy idő után gyanakodva figyeljük a fotelt, amelyikben ülünk – mintha az is benne volna a történetben.

Mit jelent meggyőzni valakit valamiről, mi a különbség, ha ő győzi meg magát ugyanarról, s mi történik, ha az egész után látszat szerint mégis egy másik, meggyőzés előtti stratégia lett volna a nyerő? Mondjuk, nagyobb jegyet adott volna egy tanár.

Fenét se érdekelnék a látszatok, mondaná erre Fóris Ferenczi Rita könyve.

Az apróságok, a megélt szituációk viszont nagyon is érdekesek, észre sem vesszük, hol, mikor, melyik mondat volt az, amelyiknél végre tényleg sikerült tanulni valamit, nem tananyagot, hanem valami életszerűt, s valamit arról, hogy miképpen áramlanak oda-vissza a tudások, gesztusok, odafigyelések generációk között, amelyekben egyszer csak ráismer egy történet mesélője arra, hogy ez az egész áramlás a legkevésbé sem valami látszatszerű, épp ellenkezőleg.

(Fóris Ferenczi Rita: *De Anyu! Kriterion, Kolozsvár, 2012.*)

Tíz mondat arról, ahogy ketten vagyunk

■ Ha valami szomorút és aromásat (és nem szomorút, *de* aromásat) szeretnék majd olvasni, előveszem *Az emlékfoltozókat*.

Ez egy olyan könyv, amelyik a kije lehetnének a másíknak kérdést teszi fel újra és újra, sokféleképpen. Milyen, amikor tükörkép vagyok, milyen, amikor a másík alakítója, milyen, amikor a másík ereje, milyen, amikor csak úgy egyszerűen társa.

Az emlékfoltozók címből a *foltozók* azért telitalálat, mert a két főszereplő, a limonádéhajú és a faodúbarna tündérrigó lány erejéből épp ennyire futja: javítgatni a dolgon, de nem úgy, mint egy-egy szuperhős lány – nem teljesen és végérvényesen.

A pillanatról és a jelenről való tudás, a jelenben való berendezkedés könyve ez. A másók emlékei megfoltozhatók a könyvben, de vajon megfoltozhatóak-e a sajátjaink? Talán ezért is szükségszerű, hogy ebben a könyvben ketten kell lenni; hogy álmodhatók a másík álmái, vagy hogy lehet kívánni valamit a hosszú nyakú füvek tengerének átúzásakor, de mindig csak a másíknak (aki persze *ugyanazt* fogja kívánni a társának, mert szinte azonos vele). Kislány és kislány, anya és lánya, meseíró és a mese szereplője, majdnem egy és majdnem ugyanaz.

Nem cselekménye van a könyvnek, hanem apró csodái, látványai, érzésrezdülései vagy nyelvi telitalálatok, amelyek önálló életre kelnek. Az utolsó fejezetben a tündérrigó lányoknak el kell költözniük a könyvben megismert helyszínről, és nem tudjuk meg, hová (ők sem tudják), ez nem a *valahonnan valahová* könyve, de kétségtelenül a *keress meg* könyve – ahogy az utolsó Rofusz Kinga-rajz utolsó sarkában látható cetli mondja.

(Máté Angi: *Az emlékfoltozók. Rofusz Kinga rajzaival. Magvető, Budapest, 2012.*)

Tíz mondat arról, hogymennyit jelent

■ Amikor Szabó Marcell könyvének végére értem, az volt az érzésem, a kötetben legyakrabban előforduló emberi testrés a hát.

Aztán ellenőriztem: mindössze négy versben jelenik meg a szó, összesen nyolcszor, de valamiért nagyon hangsúlyosan. Mintha a szavak, a dolgok, az emberek egyaránt hátat fordítának ezekben a versekben, ezeknek a verseknek. („Ülünk a saját / testünkön, a borbély székében, háttal”; „Előbbre jársz, szép a hátad”; „Magszokni, ami egyedül egy hát / mögött készülhet el”; „Ha valaminek örökké csak a hátát nézem, ha csak / háta van.”)

Mit állítok egy viszonyról, ha azt mondom: jól ismerem valakinek a hátát? Nem fejteném meg, csak rögzíteni próbálom: Szabó Marcell kötetének megismerésyagorlatai jellemzően ilyenek.

Egy másik példa: „A kék háttér / előtt gereblyét markoló kéz, / a kék háttér nem én vagyok” – az a fajta mondat, mint amikor Andrej Bodor a *Sinistra körzetben* azt mondja az újonnan kapott nevééről: „Tetszett is az új nevemből az Andrej nagyon.” Hogy akkor

a gereblyét markoló kéz lennék-e én (vagy én lennék-e a kéz), és hogy mit (mennyit) állít egy ilyen mondat tulajdonképpen.

A kötet legfontosabb tétje ez a *mennyit*: annak az anyagnak a teherbírását teszteli, amelyik hangokból (betűkből), csendekből (üres közből) és ezek előre nem látható kombinációjából áll, és ezt kicsit komolyabban veszi, mint ahogy szokás.

Ugyanazt fogja-e jelenteni a majdnem szóról szóra megismételt tizenennyolc sor egyes szám első és egyes szám harmadik személyben? (*Először könyörögtem, de később inkább vs. Akkor már egy hete nem*) Rossz volna, ha ugyanazt jelentené („csak nehogy ezt jelentse”), lép ki hirtelen egy tizenkilencedik sorral az ismétlődésből; a jelentés a dolgok hátában van (és véletlenül sem a „mögöttesében” például), a történések ritmusában (nem magukban a történésekben), és az, aki beszél, ugyancsak eszerint tájolja be nagyjából önmagát: „Mint egy lassabb rész két gyors között, azt hiszem, / valahogy így működöm.”

(Szabó Marcell: *A szorítás alakja*. JAK – Prae.hu, Budapest, 2011.)

Tíz mondat a királyok megközelítéséről

■ Nem lehet beszélni semmi fontosról a konkrét nélkül, ezt nagyon tudja Kemény István köteté. Ezért itt oda lehet kötni a szál-láshely elé a valóságot este, lefekvés előtt, és reggel a gondot találni ott helyette.

Az elvont megmérítkezük az anyagban, ezt nem Kemény Istvánnál láhattuk először, de történik itt még valami más is, szinte először.

Az anyag kilép önmagából például, és látja saját kristályszerkezetét. A beszéd tagadja saját súlyát, hogy súlyos lehessen. A reményt a legteljesebb reménytelenségbe csomagolja, és pont ezért hiszem el.

Egyre jobban látható az is, ahogy a Kemény-versek gyakran egyetlen mondatért íródnak meg, de hogy ez a mondat olyan lehessen, fel kell épülnie mégis egy többoldalas zenei-hangulati struktúrának. Ez nem csattanót jelent, mert az linearitást feltételezne, itt viszont több irányból, egyszerre nézzük azt, ami csattan, a maga relativitásában tehát, még a több irányból közelítő lépteket, a recsegő gallyakat is halljuk, amint a közép felé közelednek – s ami egészen jó, hogy néha a távolodó lépteket is, ugyanúgy.

Valaki megérkezik a Királyhoz vagy a Királynőhöz, de azért mehet oda, mert valójában a Legszelek érdeklik. Egyik nélkül a másik nem lehetséges, Trantor a Terminus nélkül, valódi győztes csata azok nélkül,

akiket a legkevésbé sem érdekel olyasvalaki, akit győzelemnek hívnak.

(Kemény István: *A királynál*. Magvető, Budapest, 2012.)

Tíz mondat a növényzettel benőtt történetekről

■ Nem ez az első olyan történet, amelyik másképp látszik a vége felől visszanzelve, talán elcsépeletnek is érezném a fogást, ha maguk a hétköznapiak nem termelnének újra és újra ilyen elbeszéléseket.

Másképp látszik, de persze helyére is kerül néhány dolog – elnyeri értelmét. Nem láthatunk be például az emberek fejébe – ennek a tapasztalatnak és igazságnak az ajándéka legalább olyan fontos az újabb kori irodalomban, mint annak az ajándéka, amikor belátunk valakinek a fejébe, és mi is lehetnénk azok, akiknek épp a fejében vagyunk.

Túlélhető-e a gyász, túlélhető-e kétszázhuszonhét napnyi hanyódás az óceánon, és főleg: *hogyan*.

Pi Patel az a gyerek, aki három vallásban ismer önmagára: a keresztény, a muszlim és a hindu vallásban, nála ezek együttes gyakorlása nem zárja ki egymást. A hanyódásról feljegyzett különböző történetek sem zárják ki egymást – ugyanannak a megélt tapasztalatnak a különböző szintű kivételülsei. Közben pedig a könyv egy erőről szól, noha nem arról, hanem mindig másról beszél – és ennek az erőnek is alighanem csak az egyik neve az élni vágyás.

Azt a mozgást érdemes követni a *Pi élete*-ben, ahogy a legalapvetőbb mítoszok és történetek némelyike (Noé bárkája, Robinson Crusoe stb. stb.) testet ölt, annyira konkrétáá és anyagszerűvé válik, hogy el is felejtjük ezt a kapcsolódást, aztán hirtelen visszatérünk egy olyan szintre, ahol arra kell rálátnunk hirtelen, mire jók, mire használhatók a történeteink.

Van a könyv egyik enigmatikus epizódjában egy sziget, amelynek növényzete befedi, eltünteteti az állati és emberi testeket, szétszedi őket, miközben feltartóztathatatlanul és dúsan tenyészik tovább.

Ilyenek a történeteink.

(Yann Martel: *Pi élete*. Európa, Budapest, 2012.)

Tíz mondat arról a pontról, ahol a víz és az ég találkozik

■ „Hiszem, ha látom.” A *Pi élete*-film ezt a mondatot is újragondoltatja többek között a regényhez képest.

A két történet közül, amelyeket Pi Patel elmesél a filmben, az egyiket látjuk, a másit

kat nem. A könyvben mindkét történet ugyanabból az anyagból van: nyelvből. Ülök a moziban 3D-s szemüveggel, és látom az egyik történetet, a másikat „csak” hallom. És mégsem hiányzik. Miután az egyik történetet láttam, a másikat már pofonegyszerű elképzelni: erős döntés a rendező részéről, hogy ezt a részt nem látom, de végső soron jó döntés.

A szurikáták szigeténél (és nem rókamangusztákénál, ezt Gy. Horváth László már megint elszúrta a regény magyar fordításában) fordul meg valami a könyvben és a filmben is: itt pontosan a „látom, és mégsem hiszem” effektusára volt szükség a filmvásznon, Ang Lee pedig ezt tökéletesen megoldotta.

Belenézni a vízbe egy csillagos éjszakán – épp elég ahhoz, hogy ne tudjuk, vagy hogy ne akarjuk tudni, hol kezdődik az ég és hol a víz, hol az egyik történet és hol a másik, hol válik el, ha elválnak, az a két szféra, amelyet a szerző egybeírt – egybe szeretett volna írni – a regényében.

Melyik a jobb történet – az állatos vagy az állatok nélküli? – kérdezi Pi Patel a regényben és a könyvben is hallgatóságától, és talán azért érthetünk egyet akkora belemenyugvással mindkét esetben Pi beszédpartnereivel, mert sejtjük, hogy mindegyik történetnek igaza van.

(Life of Pi, r. Ang Lee, 2012.)

Balázs Imre József

Fogaras. A vár Báthory Boldizsár (balra) és Bethlen Gábor által építtetett bástyái

KOVÁCS KISS GYÖNGY AJÁNlja

■ A súlyponthoz illeszkedve az ajánlott kötetek is Erdély távolabbi és/vagy közelmúltjáról szólnak, többféleképpen. Jórészt a lapszám történész szerzőinek láttatásában.

■ Benkő Elek: *A középkori Székelyföld. I-II.* MTA BTK Régészeti Intézet, Bp., 2012.

■ Biró Annamária: *Nemzetek Erdélyben.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2012.

■ Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2012.

■ Csetri Elek: *Kelemen Lajos élete és munkássága.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2012.

■ Dáné Veronka: *„Az Önagsága széki így deliberála”. Torda vármegye fejedelemségszabványi bírósági gyakorlata.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Debrecen-Kvár, 2006.

■ Hermann Gusztáv Mihály: *Helytörténet és világtörténet.* Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont – Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 2012.

■ Hermann Gusztáv Mihály (főszerk.): *A székelység története.* Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont – Hargita Megye Tanácsa – Kovászna Megye Tanácsa – Kovászna Megyei Művelődési Központ, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy–Székelyudvarhely, 2012.

■ Kelemen Lajos: *Kézirattári értékeink.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2010.

■ Kovács András: *Épületek emlékezete – nevezetes épületek Erdélyben.* L'Harmattan Kiadó, Bp., 2007.

■ Oborni Teréz: *Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben.* Bp., 2011.

■ Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2011.

■ Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora.* A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az Erdély-Alapítvány közös kiadása, Debrecen, 2009.

■ Róth András Lajos: *„Igaz, egyenes és hív lések...” Hűségnyilatkozatok az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a XVIII. század végén.* Hargita Megyei Hagyományörzési Központ – Udvarhelyszék Kulturális Egyesület Székelyudvarhely, 2009.

■ Sipos Gábor: *Reformata Transylvania.* Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéből. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2012.

■ Szathmáry Pap Károly: *Erdély képekben.* Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2012.

Várada. A fejedelmi palota nyugati szárnya restaurálás közben. 2011

ANYANYELVI KONFERENCIA – 40 ÉV MÉRLEGE

■ „A határok fölött hidat építő magyar–magyar párbeszéd nem a »rendszerváltozás« után vette kezdetét. 1989 után csak az történt, hogy beértek a párbeszéd intézményesülésének feltételei, és szervezettebbé lehetett tenni a dialógust, ezzel együtt eredményesebbé is. Mindennek tudományos konferenciák, kulturális összejövetelek, ifjúsági tanfolyamok és persze könyvek, valamint egy gazdag folyóirat: a *Nyelvünk és Kultúránk* voltak a következményei, egyben az intézményei. Igaz, ez az intézményesülés valóságos történelmi fordulatot jelentett, kialakította a dialógus folytonosságát és rendszerességét, a több országban élő és tevékenykedő magyar értelmiség kölcsönös tájékozódásának és együttműködésének kereteit.” – Így kezdi Pomogáts Béla, az Anyanyelvi Konferencia – hivatalos nevén A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – közelmúltban leköszönt elnöke a hosszú időn át (Lőrincze Lajos után) az ő vezetése alatt Erdélyben is népszerűvé, fontossá vált fórum évtizedeinek összefoglaló értékelését. A magyar–magyar párbeszéd kibontakozásában jelentős szerepet tulajdonít azoknak a magyarországi íróknak (például Ilyés Gyulának, Mészöly Miklósnak, Csoóri Sándornak, Sánta Ferencnek, Czine Mihálynak, Béládi Miklósnak, Ilia Mihálynak, Görömbei Andrásnak), „akik minden lehetséges fórumot felhasználtak a nemzeti irodalom átfogó egységének kinyilvánítására”.

Pomogáts felvázolja az anyanyelvi mozgalom történetét az első debreceni, majd budapesti találkozótól a 2012-es anyagi ellehetetlenülésig. Az első időszakban a magyarországi és az emigrációban élő magyarság dialógusának a megteremtésén volt a hangsúly. Arra pedig, hogy „az Anyanyelvi Konferencia mint mozgalom és mint értelmiségi kezdeményezés meg tudta őrizni magát attól a kézi vezetésnek becézett irányítástól, amely máskülönben általánosan érvényesült, egyszerűen résztvevőinek nemzeti elkötelezettsége és vezetőinek eltökéltsége, egyszersmind józansága adott lehetőséget”.

A kilencvenes években előtérbe került a szomszédos országokban élő magyarsággal

szorosabbra építendő kapcsolat. Az 1992 augusztusában Esztergomban megrendezett VII. Anyanyelvi Konferencia szervezeti változást is hozott (A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága független egyesületként került bejegyzésre), új elnökség alakult, Pomogáts Béla elnökségével, Gál Sándor (Szlovákia), Kántor Lajos (Erdély), Lázár Oszkár (Svédország), Nagy Károly (Egyesült Államok) társelnökké megválasztásával; alelnök Kolczonay Katalin lett. Számos együttműködés jött létre, így a Magyar Írószövetséggel, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társasággal, a Duna Televízióval, az EMKÉ-vel, a MŰRÉ-vel, a Csemadokkal, a Magyar Pax Romana Fórummal, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemmel, az amerikai Magyar Baráti Közösséggel (Itt-Ott). Közös szervezésben szakmai találkozókra került sor Budapesten, Keszthelyen, Kolozsvárt, Szatmáron, Kassán, Galántán, Szencen, Ungváron, Szabadkán, Eszéken, Lendván. Ifjúsági és gyermektáborokat szerveztek a Balatonnál, Tatán, Sárospatakon. Az Anyanyelvi Konferencia támogatta a magyar nyelvű művelő társaságokat, tanárok eszmecserejét, a kolozsvári Szabédi-napokat, a kassai Fábry-napokat, a Kosztolányi-napokat Szabadkán. Mindez annak a tudatában történt, hogy „a magyar–magyar dialógus és együttműködés jóval fontosabb nemzetpolitikai feladat annál, mintsem hogy a politika vagy pusztán a kormányzat ügye legyen. És csakis a kulturális élet, például az anyanyelvvédő és irodalmi szervezetek tehetik valóban országos és nemzeti üggyé a magyar–magyar párbeszédet.” Ehhez természetesen pénzügyi támogatás is szükséges. Ami egy ideig működött is, noha „az Anyanyelvi Konferencia nem kívánt beállni egyetlen politikai párt mögé sem”.

Nehéz lenne búcsút venni most e munkát önként és önzetlenül felvállalt több száz magyarországi és határokon túl dolgozó pedagógustól, lelkésztől, írótól, tudóstól és művésztől (köztük 15-16 Kossuth-, illetve Széchenyi-díjastól) – zárja összefoglalóját Pomogáts Béla. (*Nyelvünk és Kultúránk*, 2012. 4.)

S. L.

ABSTRACTS

Veronka Dáné

■ *The Jurisdiction of the Principality of Transylvania*

Keywords: *Principality of Transylvania, jurisdiction, Tripartitum, parliamentary resolutions*
The jurisdiction of the Principality of Transylvania evolved as a result of a process which lasted many decades, side by side with the state, uniting the characteristics of the pre-Mohács Hungarian Kingdom and the novel characteristics of the new state. The year 1619 could be regarded as the end date of this process. The jurisdiction of the Principality is characterized by unity as well as diversity with regard to the basic statute and the procedures.

Annamária Jeney-Tóth

■ *The Princely Household in the Principality of Transylvania*

Keywords: *Principality of Transylvania, princely household, main and deputy steward, master of the horse, captain general of the court, valet*

The princely household meant a kind of narrowing of the court's society as a travelling section of the central government offices (the chancellery and the treasury) which escorted the prince. It only changed in the case of national and regional assemblies. The leaders of the princely household were the main and the deputy stewards, the master of the horse, the captain general of the court and the valets/chamberlains (cubicularius). The steward of the household supervised the work of the master of the kitchen besides the work of the youths (valets, Lord High Stewards, table masters, cupbearers), furthermore, he also had control over the craftsmen and a part of the protectors of order (doorkeepers, couriers, postal youths).

Gusztáv Mihály Hermann

■ *A Glance at Transylvania's Society in the Age of the Principality*

Keywords: *Principality of Transylvania, privileged orders: the aristocracy, the Saxons, the Szeklers*

After having become independent, subsequently to Hungary's splitting into three parts, Transylvania has kept its feudal structure. The privileged orders were the aristocracy, the Saxons and the Szeklers. There were few aristocratic families, and only 15% of the aristocracy had as many as 1-3 villages. The principal property was very large; the ruler of the country was prince and squire at the same time for the majority of the villeins. The greatest part of

the villeins were Romanian, their number grew continuously due to resettlement from the neighbouring principalities and due to natural reproduction.

András Kovács

■ *Princely Building Operations in Transylvania*

Keywords: *Principality of Transylvania, building operations, late Renaissance, Szamosújvár (Gherla), Nagyvárad (Oradea), Gyulafehérvár (Alba Iulia), Gabriel (Gábor) Bethlen, Collegium Academicum, Giacomo Resti*

The beginning of the Principality coincided with the spreading of the manifestations of the high and the late Renaissance in Transylvania. The castles of Szamosújvár (Gherla) and Nagyvárad (Oradea) are important early relics of the revolution in the field of military science. In the transitional period, Queen Dowager Isabel and her son, John Sigismund, occupy the domains of the bishop and the chapter of Transylvania. Due to these circumstances, the capital of the principality is located at the seat from Gyulafehérvár (Alba Iulia) of the medieval episcopate. The bishop's palace has been remade and extended already in these first decades. The greatest achievement from the era of the princes from the House of Báthory was the castle of Nagyvárad (Oradea).

Gyöngy Kovács Kiss

■ *Mosaic Pieces of Everyday Life in Kolozsvár during the Era of the Principality*

Keywords: *Principality, Kolozsvár, guild life, leisure activities, communication phenomena, regulation of costumes*

The study examines different segments of everyday life in Kolozsvár during the 16th and 17th centuries, including leisure activities and phenomena of social interaction and communication, while regarding the city – viewed as a process in itself – not merely as a location of the discussed events, but as a place which influences citizens as well as outsiders. The discussed domains include guild life and the function of guilds in closed and characteristically self-organizing communities, certain types and specific locations of pastimes and games, gossip and insult as the warrants of publicity, and the regulation of costumes.

Teréz Oborni

■ *The State and Political Regime of the Principality of Transylvania*

Keywords: *Principality of Transylvania, state, political regime, ottoman Porte*

In the 16th and 17th centuries the Principality of Transylvania, a vassal of the Ottoman

Empire, functioned as a state with limited sovereignty. The Hungarian kings considered Transylvania to be an integral part of the Holy Crown of Hungary, and thus never relinquished their claim to it. According to a right, which became a law in 1567, the Transylvanian princes were elected by the Transylvanian estates from 1571 onwards. This paragraph of the Law of 1567 named 'libera electio', that is free election, was repeatedly acknowledged by the Ottoman Porte. The Porte always required pre-election negotiations regarding the person of the future prince, or on occasion ordered its troops to bring a new prince to the Transylvanian throne, as was the case of Gábor Bethlen in 1613. It was the prince who summoned the lords of the Princely Council and decided the matters of discussion. The first of the councillors was the head of the government, the chancellor. The prince also commanded the army, decided in matters of war and peace as well as diplomacy, and in matters concerning the treasury and finances.

Klára Papp

■ ***Aristocratic Society in the Principality of Transylvania***

Keywords: *Principality of Transylvania, aristocracy, baron, count, prince, nobility, landed gentry, armalists*

The new districts from the Partium region, which were included in the Principality of Transylvania, were inhabited by a social stratum formed by hereditary barons and by rich landed gentry, which wanted to take their share of the possibilities offered by the new political power. An important part of the Transylvanian aristocracy has been promoted to the rank of baron or count by the Hungarian king. Some of them were the beneficiaries of the right of free baronship, and many princes have also been accorded the title of imperial prince. The bulk of Transylvanian nobility was composed of the landed gentry, in possession of smaller parcels of land. Similarly to the Hungarian Kingdom, the so-called "armalist" nobility gained in importance also in Transylvania in the 16th and 17th centuries. The Szeklers and, from the beginning of the 17th century, the so-called hajdús benefited from a special form of communal freedom.

András Lajos Róth

■ ***Premonition of Our Europeanism***

Keywords: *Principality of Transylvania, cultural/artistic/intellectual tendencies*

The era of the Transylvanian principality is as significant and rich in events culturally and historically as politically, economically and socially. Actually, these events are the consequences of the mentioned facts. This is the era of considerable changes also on an international scale, resulting in the alignment of Transylvania – as a geopolitical territory – to the European standards; moreover, it even exceeded those standards, for instance, in the case of announcing religious freedom for the first time. It is also the era of great and essential changes, the effects and consequences of which can be perceived even today. Apart from Catholic theories and concepts – considered to be eternal –, further outstanding religious ideologies, including Protestantism and the more radical Unitarianism and Anabaptism, also evolved, determining the most fundamental aspects of Transylvanian culture. It is due to the intellectuals of the western societies, the monarchs and nobles, who supported culture, as well as to the courageous citizenship and to the society always ready to adapt to changes, that Transylvanian culture could ultimately enrich the universal European civilization.

Péter Takács

■ ***The Blessed and Cursed Érmindszent of Ady***

Keywords: *Endre Ady, Érmindszent, Adél Brüll, Paris, poetry, Hungarian history*

Endre Ady was born in Érmindszent, a village which counts less than a thousand inhabitants. He graduated in Zilah (Zalău), and studied law in Debrecen, but soon discontinued his studies. He was a journalist in Debrecen and then in Nagyvárád (Oradea). Ady met Adél Brüll in Nagyvárád, she was called Léda in his poems. He visited Paris with Léda's help. Paris charmed and fascinated Ady. However, Ady was emotionally tied to his birthplace. Ady's poetry was informed by this un-resolved conflict – Érmindszent vs. Paris. His relationship with Léda inspired unusual poetry, both in style and content. Feelings and experiences of everyday reality were transferred into symbols by the poet. The cosmopolitan city and the native village (Paris and Érmindszent) play an equally important role in his poetic world.

Publishing Hungary

A 2012-ben indult program célja, hogy három éven át támogassa és segítse a magyar szerzők és könyvek, a magyarországi könyvkultúra megjelenését, bemutatását, reklámozását a külföldi könyvvásárokon, könyvfesztiválokon. A magyar könyvkultúra nagyon sokszínű, és rendkívül sok fontos értékkel bír. A program elsődleges feladata, hogy ennek a sok és sokféle értéknek külföldi bemutatásával hiteles és előnyös képet alakítson ki kultúránkról, valamint elősegítse a magyarországi és külföldi kiadók közötti szakmai kapcsolatokat megerősödését.

A program megvalósítása a Balassi Intézet feladata, amely a külföldi magyar intézetek munkáját összefogja és irányítja. A Balassi Intézet külföldi magyar intézetei révén nemcsak a nagy könyvfesztiválokkal, vásárokkal (Frankfurt, London, Párizs, Bologna) tartja a kapcsolatot, de képes folyamatos és hatékony együttműködés megalapozására a hazai és külföldi könyves szakma résztvevői között. 2012-ben 12 könyvvásáron vett részt Magyarország.

2013 SZAKMAI PROGRAMJA:

1. *Jeruzsálem* – 2013. február 10–15.
2. *Lipcse* – 2013. március 14–17.
3. *Párizs* – 2013. március 22–25.
4. *Bologna* – 2013. március 25–28.
5. *Prága* – 2013. május 16–19.
6. *Varsó* – 2013. május 16–19.
7. *Moszkva – DÍSZVENDÉGSÉG!* – 2013. szeptember
8. *Frankfurt* – 2013. október 9–13.
9. *Bécs – Donau Lounge* – 2013. november 21–24.
10. *Marosvásárhely* – 2013. november
11. *Pozsony* – 2013. november

www.balassi-intezet.hu
www.publishinghungary.hu

Nemzeti
Kulturális
Alap